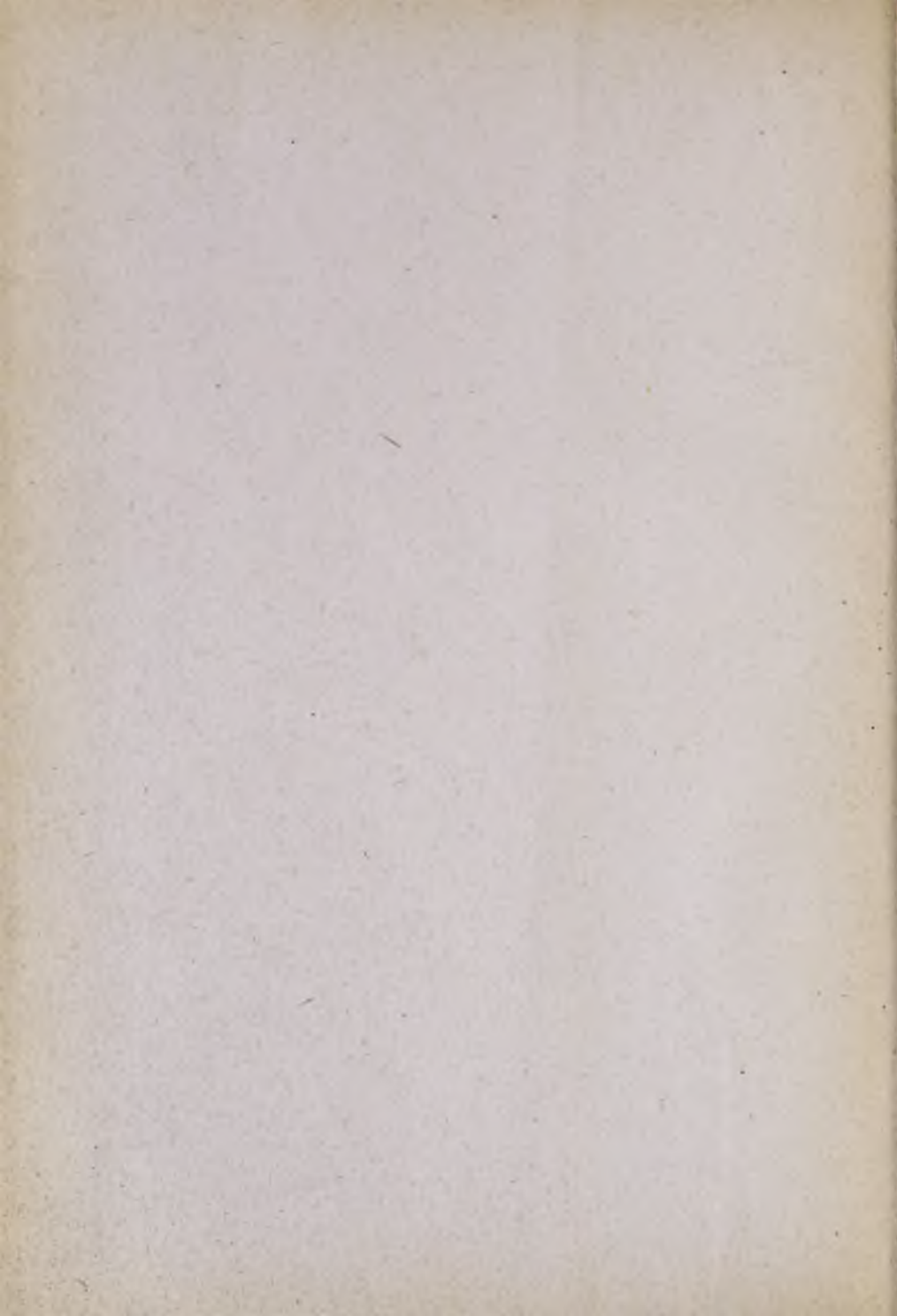

Я. А. МАНАНДЯН

ТИГРАН ВТОРОЙ И РИМ

В НОВОМ ОСВЕЩЕНИИ ПО ПЕРВОИСТОЧНИКАМ

(Перепечатка)

ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕРЕВАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

ЕРЕВАН — 1972

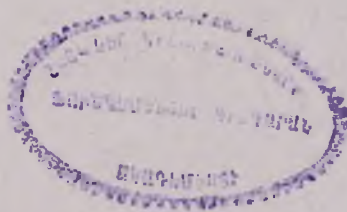
9(47.925)1.13+9(37)

ՀԱԿՈՒ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴԸ
ԵՎ ՀՌՈՄԸ

ՆՈՐ ԼՈՒՍԱՐԱՆՈՒԹՅԱՄԲ ԸՍՏ ՍԿՋԲՆԱՂՔՅՈՒՆՆԵՐԻ

(Վերահրատարակություն)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ

Մ. Գ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, Է. Բ. ԱՂԱՅԱՆ, Մ. Մ. ՄԿՐՅԱՆ, ԷՄ. Ա. ՊԻՎԱԶՅԱՆ

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ Հ. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆԸ ԵՎ ՆՐԱ «ՏԻԳՐԱՆ Բ
ԵՎ ՀՌՈՄԸ» ԱԾԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ակադ. Հ. Մանանդյանը հայ ժողովրդի հին և միջնադարյան պատմության, հայ բանասիրության խոշոր հետազոտողներից ու երախտավորներից մեկն է: Նրա անունը հայտնի է ոչ միայն Սովետական Հայաստանի, այլև Սովետական Միության և արտասահմանի հայագետների ու արևելագետների լայն շրջաններում:

Հակոբ Համազասպի Մանանդյանը ծնվել է 1873 թ. նոյեմբերի 22-ին (հին տոմարով՝ 10-ին), Ախալցխա քաղաքում, անտառապետի ընտանիքում¹: Նրա ծնողները թուրք հնարավորությունները ստեղծում են իրենց անդրահիկ որդուն հիմնավոր ու փայլուն կրթություն տալու համար:

Նախնական կրթությունը ստանում է իր հայրենի քաղաքում, ապա 1883—1893 թթ. սովորում է Թիֆլիսի առաջին գիմնազիայում և հաջողությամբ ավարտում այն:

1893 թ. աշնանը Հ. Մանանդյանը մեկնում է Գերմանիա և ընդունվում Ենայի համալսարանի պատմա-բանասիրական ֆակուլտետը: Գերմանիայում բարձրագույն կրթություն ստացողներից շատերի նման նա ևս սովորում է ոչ թե մի, այլ մի քանի համալսարաններում: Բացի Ենայի համալսարանից, նա համեմատական լեզվաբանության, պատմության, բանասիրության, տնտեսության պատմության և այլ հասարակական գիտությունների գծով դասընթացներ է լսում նաև Լայպցիգի ու Ստրասբուրգի համալսարաններում:

¹ Ակադ. Հ. Մանանդյանի կյանքի և գիտական գործունեության մասին տե՛ս: Բ. Դ. Греков, Выдающийся советский историк, А. Арзуманян, Дружба, Ереван, 1960, кн. 2, էջ 270—281 կամ նույնի հայերեն հրատարակությունը, Երևան, 1988, էջ 774—782), Դ. Խ. Саркисян, Яков Амазасплович Манандян, Ереван, 1959, Կ. Հակոբյան, Համալսարանի առաջին ռեկտորը (տե՛ս «Քա նրբեր Երևանի համալսարանի», № 3, 1970, էջ 57—74):

1897 թ. Ն. Մանանդյանը ավարտում է ուսումնառությունը, Եմայի համալսարանում պաշտպանում Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» երկին Գլխոված իր պատմա-բանասիրական դիսերտացիան² և ստանում փիլիսոփայության դոկտորի աստիճան: 1898 թ. նա էքստերն կարգով ավարտում է Գալ Դեստերբուրգի կայսերական համալսարանի արևելագիտական ֆակուլտետը (պարսից լեզվի, պատմության ու բանասիրության մասնագիտությամբ) և ստանում առաջին աստիճանի դիպլոմ:

Ուսանելու ընթացքում Ն. Մանանդյանը ոչ միայն ձեռք է բերում բազմակողմանի, խոր ու հարուստ գիտելիքներ, այլև սովորում բազմաթիվ լեզուներ: Բացի մայրենի լեզվից (աշխարհաբար և գրաբար), նա գիտեր Գալ ռուսերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, հին հունարեն, լատիներեն, պարսկերեն և սանսկրիտ:

Գիտական ու լեզվական հարուստ գիտելիքներով զինված, իրեն գիտությանը Գլխիելու եռանդով Ն. Մանանդյանը 1899 թ. վերջին գալիս է Հայաստան: Սակայն այստեղ, զուտ գիտական աշխատանքով զբաղվելու հնարավորություններ չլինելու պատճառով, հայագիտության մեր մյուս մեծ երախտավորների՝ Ն. Աճառյանի, Ս. Աբեղյանի, Ստ. Մալխասյանցի, Ա. Տերտերյանի և այլոց նման, Մանանդյանը ևս ստիպված է լինում զբաղվել ուսուցչությամբ: Նա 1900—1905 թթ. Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի բարձր դասարաններում ու լսարաններում դասավանդում է հին հունարեն, գերմաներեն, հին հունական գրականություն և փիլիսոփայության պատմություն, անգլիական գրականություն: Միաժամանակ, կաթողիկոսի կարգադրությամբ, 1902 թ. հունվարից Ն. Մանանդյանը Եղանակվում է «Արարատ» հայագիտական հանդեսի խմբագրի օգնական, իսկ 1903—1904 թթ. պրոֆ. Ֆ. Ֆինկի և Գյանջեցյանի հետ խմբագրում «Zeitschrift für armenische philologie» հանդեսը³:

Մանկավարժական աշխատանքի հետ միասին Ն. Մանանդյանը վերոհիշյալ տարիներին եռանդուն կերպով ուսումնասիրում է Էջմիածնի մատենադարանի պատմական ու իմաստասիրական ձեռագրերը: Հատկանշական է, որ Ն. Մանանդյանը հայագիտության մեջ մուտք է գործում ոչ թե իբրև պատմաբան, այլև իբրև բանասեր, աղբյուրագետ և բնագրագետ: Իր ստեղծագործության այս շրջանում նա նախ՝ Ն. Աճառյանի հետ համատեղ կատարում է «Հայոց Գորվկաները» աշխատության ժողովրդական և գիտական հրատարա-

² Agop Manandian, Beiträge zur albanischen Geschichte, Leipzig, 1897.

³ Տե՛ս Վ. Հակոբյանի նշված հոդվածը, էջ 58:

կությունները⁴, ապա գիտական բարձր մակարդակով, փալլուն բանասիրական ուսումնասիրություններ է գրում Դավիթ Անհաղթի և հունաբան դպրոցի առանձին գրական հուշարձանների մասին, հնչալես և հրատարակության պատրաստում մի քանի արժեքավոր բնագրեր⁵:

1905 թ. ամռանը Հ. Մանանդյանը տեղափոխվում է Թիֆլիս, որտեղ առաջին, երկրորդ արական գիմնազիաներում և Ներսիսյան դպրոցում երկու տարի, առանց հիմնական դրույքի, ժամավճարով դասավանդում է հայերեն, գերմաներեն և հայոց գրականություն: Նա միաժամանակ աշխատակցում է «Արշալույս» օրաթերթին, իսկ 1906 թ. մարտից նույնիսկ դառնում նրա ժամանակավոր խմբագիրը: Նա այդ թերթում գրում է արևմտահայ առաջին մասսայական կոտորածների 10-ամյակի, ճնշված ազգերի, ցարական կառավարության ռեակցիոն քաղաքականության մասին մի քանի ուշագրավ առաջ-նորդողներ:

Սակայն էջմիածնում շատ հաջող կերպով սկսված՝ Հ. Մանանդյանի գիտական գործունեությունը ավելի քան տասնհինգ տարով ընդհատվում է, նրա անունը ժամանակավորապես անհետանում է հայագիտության երկնակամարից, եթե հաշվի չառնենք 1911 թ. նրա հրատարակած «Մեկնութիւն ստորագրութեացն Արիստոտելի, ընծայեալ էլիասի իմաստասերի» աշխատությունը⁶: Պատճառն այն էր. որ նախասովետական շրջանում պետական հովանավորությունից և նյութական օժանդակությունից զուրկ, ժողովրդական զանգվածների անգրագիտության պատճառով ընթերցողների նեղ շրջանակ ունեցող հայագիտությունը նույնիսկ իր տաղանդավոր ու բեղմնավոր մըշակներից չէր ապահովում ապրուստի նվազագույն պայմաններ: Գիտական, այդ թվում և հայագիտական աշխատությունները ոչ միայն չէին սպառվում, այլև նրանց հրատարակությունը իսկ կապված էր նյութական մեծ դժվարությունների հետ:

1907 թ. կեսերին Հ. Մանանդյանը որոշում է և նախապատրաստ-

⁴ «Հայոց նոր վկաները», ժողովրդական հրատարակություն, հատոր Ա և Բ, Վաղարշապատ, 1902, «Հայոց նոր վկաները», գիտական հրատարակություն, Վաղարշապատ, 1903:

⁵ Հունարան դպրոցի երկերին նվիրված Հ. Մանանդյանի այս շրջանի ուսումնասիրություններն էին. ա) Nonnos, die Scholien zu fünf Reden des Gregor von Nazianz, Marburg, 1903, բ) Դավիթ Անհաղթի խնդիրը նոր լուսաբանությամբ, Վաղարշապատ, 1904, գ) Վաղվածքներ նվաճելու կեսարացու-Քրոնիկոնից մի հին ձեռագրում, Վաղարշապատ, 1905, № 1, էջ 15—19:

⁶ Ս. Պետերբուրգ, 1911:

վում մանկավարժական աշխատանքից ու բանասիրությունից անցնել դեպի նյութապես ավելի ապահով իրավագիտության գործնական բնագավառը: Նա 1909 թ. էքստերն կարգով քննություններ է տալիս Յուրևի (Դորպատ—Տարտու) համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետում և հաջողությամբ ավարտում այն: Դրանից հետո նա տասը տարի (1909—1919 թթ.) աշխատում է Բաքվի օկրուգային դատարանում նախ՝ իբրև երդվյալ հավատարմատարի, օգնական, իսկ ապա՝ երդվյալ հավատարմատար: Բազմակողմանի զարգացում, խորաթափանց միտք և մեծ էրուդիցիա ունեցող Հ. Մանանդյանի մասն մի գիտնականի, այն էլ հետազոտական աշխատանքի համար ամենաարդյունավետ տարիքում, ժամանակավորապես գիտությունից հեռանալը ավստանքի արժանի մի կորուստ էր հայագիտության համար:

Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումը հնարավորություններ է ստեղծում Հ. Մանանդյանի գիտական լայն ու բեղմնավոր գործունեության համար:

1920 թ. գալով Երևան, Հ. Մանանդյանը Սովետական Հայաստանի լուսավորության ժողովրդական կոմիսարի՝ 1921 թ. հունվարի 7-ի հրամանով նշանակվում է նորաստեղծ համալսարանի ռեկտոր, ինչպես և հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի վարիչ ու դասախոս, իսկ ապա՝ արևելագիտական-պատմագրական ֆակուլտետի ղեկան (1921—1924 թթ.):

1921—1930 թթ. նա սկզբում արևելագիտական, իսկ ապա պատմագրական ֆակուլտետում կարդում է հայ ժողովրդի հին և միջնադարյան պատմության դասընթացը, դառնալով այդ առարկայի համալսարանական գիտական դասընթացի հիմնադիրը: Ուսանողները միշտ մեծ սիրով և լարված ուշադրությամբ են լսել խնամքով պատրաստված, պատմական հարուստ փաստերով հագեցված, կուռ տրամաբանությամբ կառուցված նրա դասախոսությունները: Մանանդյանը դաստիարակել և պատրաստել է պատմաբանների մի քանի սերունդներ, նրանց մեջ արմատավորելով սեր հայրենի պատմության նկատմամբ, գիտական աշխատանքի ճաշակ, պատմա-քննական ունակություններ, աշխատասիրություն և սկզբունքայնություն: Նա ավելի ուշ (1946—1950 թթ.) եղել է նաև հայ ժողովրդի պատմության գծով մասնագիտացող՝ համալսարանի մի քանի ասպիրանտների գիտական ղեկավարը: Ներկայումս Սովետական Հայաստանի գիտական հիմնարկներում և բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում աշխատող պատմաբանների, հնագետների և բանա-

սերների շարքերում քիչ չեն նրա սաները, որոնց մեջ կան Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոսներ, թղթակից-անդամներ, դոկտորներ, պրոֆեսորներ:

1926 թ. Հ. Մանանդյանին շնորհվում է պրոֆեսորի, 1935 թ.⁷ Հայկական ՍՍՀ գիտության վաստակավոր գործչի կոչում, իսկ 1938 թ., առանց դիսերտացիայի պաշտպանության՝ պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան:

Իր կյանքի նոր շրջադարձի հենց սկզբից նա մեծ եռանդով լծվում է նաև ստեղծագործական, գիտահետազոտական աշխատանքի: Նա նախ վերսկսում ու ավարտում է հունաբան դպրոցին նվիրված իր ուսումնասիրությունները, որոնց արդյունքներն ու եզրակացություններն ամփոփում է 1925—1928 թթ. «Հանդէս ամսօրեա» ամսագրում, իսկ 1928 թ. նաև առանձին գրքով լույս տեսած «Հունաբան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները» վերնագրով մենագրության մեջ⁸, որը նրա բանասիրական ուսումնասիրության պսակն է, մի արժեքավոր ներդրում հայ դասական բանասիրության մեջ: Սակայն սրանով նա իր հաշիվները չի փակում հունաբան դպրոցի հետ: Հետագայում ևս հրատարակում է այս դպրոցին պատկանող երկու արժեքավոր բնագրեր⁹:

Սակայն սովետական շրջանում է, որ Հ. Մանանդյանը, չհրաժարվելով հանդերձ բանասիրությունից, իր գիտական ստեղծագործական աշխատանքների հիմնական առանցքը դարձնում է հայ ժողովրդի հին և միջնադարյան պատմության հանգուցային հարցերի ուսումնասիրումը, որով և նա ձևավորվում ու հանդես է գալիս իբրև ակադեմիկոս պատմաբան: «Հայաստանի պատմությունը թուրք-թաթարական արշավանքների շրջանում» վերնագրով համալսարանում կարդացած իր դասախոսությունները հրատարակելուց հետո (1922 թ.), նա ձեռնամուխ է լինում ոչ միայն իր համար նոր, այլև հայ պատմագրության մեջ շատ քիչ ուսումնասիրված հին և միջնադարյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի հետազոտմանը: 1925 թ. լույս է տեսնում նրա «Դիտողություններ հին Հայաստանի շինականների դրության մասին մարզպանության շրջանում»⁹ հոդվածը, որին հետևում են նաև «Հայաստանի արքունի հարկերը մարզպանության

⁷ Վիեննա, 1928:

⁸ ա) *Թեոլեիայ յաղագս ճարտասանական կրթութեանց (հանդերձ յուն բնագրաւ), Երևան, 1938, ք) Հերմեայ Եռամեծի առ Ասկղեպիոս Սահմանք, «Բանբեր Մատենադարանի», № 3, Երևան, 1958, էջ 287—314:*

⁹ Տե՛ս «ՀԱՅԿԻ Կենտրոնական համալսարանի գիտական տեղեկագիր», 1925, № 1, էջ 3—45, նույնը առանձին հրատ., Երևան, 1925:

շրջանում»¹⁰, «Նյութեր հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության» 1-ին և 2-րդ մասեր¹¹, «Заметки о феодале и феодальной войне Парфии и Аршакидской Армении»¹² հոդվածները: Գիտական բարձր մակարդակով գրված այս աշխատանքներում նա վեր է հանում ֆեոդալական հասարակարգում նյութական բարիքներ արտադրող հիմնական դասակարգի՝ գյուղացիության (շինականների) սոցիալական, տնտեսական ու իրավական դրությունը, գյուղական համայնքում գոյություն ունեցող հողաբաժանման ձևը, պարզաբանում է մարզպանության և հետագա շրջանում գոյություն ունեցող հարկերի տեսակները, նրանց բնույթը և չափերը, մեկնում է «խոստակ» տերմինի իմաստը և նրա համապատասխան լինելը «ֆեոդալատին» և այլն:

Հետազոտելով սոցիալ-տնտեսական հարցերը, բնական է, որ Հ. Մանանդյանը պետք է պարզաբաներ նաև հին Հայաստանում գործածված կշիռներն ու չափերը: Դա շատ անհրաժեշտ ու օգտակար, բայց և դժվար ու բարդ մի աշխատանք էր, որը հաջողությամբ կատարում է անվանի գիտնականը: Չափագրությանն են նվիրված նրա «Կշիռները և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում»¹³, «Էրատոսթենեսի ստադիոնը և պարսից ասպարեզը»¹⁴, «О градусных измерениях меридиана и земной поверхности по древнеармянским источникам»¹⁵ աշխատությունները: Նշված հետազոտությունները, որոնք կատարված են Հայաստանի հարևան երկրների համեմատական նյութի լայն ընդգրկումով, իրենց նշանակությամբ դուրս են գալիս հայագիտության շրջանակներից:

Հայաստանի տնտեսական կյանքին նվիրված՝ Հ. Մանանդյանը առաջին ընդհանրացնող աշխատանքը դառնում է 1930 թ. լույս տեսած «О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н.э.—XIV в. н.э.)» մենագրու-

¹⁰ Տե՛ս «Տեղեկագիր ՀՍՍՀ գիտության և արվեստի ինստիտուտի», 1926, № 1, էջ 3—44, նույնը առանձին հրատ., Երևան, 1926:

¹¹ 1-ին մասը տե՛ս «Տեղեկագիր ՀՍՍՀ գիտության և արվեստի ինստիտուտի», 1927, № 2, էջ 29—42, նույնը առանձին հրատ., Երևան, 1927, 2-րդ մասը տե՛ս «Պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր», 1928, № 4, էջ 43—82, նույնը առանձին հրատ., Երևան, 1928:

¹² Тифлис, 1932:

¹³ Երևան, 1930:

¹⁴ Երևան, 1934:

¹⁵ Տե՛ս «Вестник Древней истории», 1950, № 2 (32, էջ 202—219:

թյունը, որի վերամշակված և լրացված հրատարակությունը կատարվում է 1954 թ., համալսարանի հրատարակչության կողմից: Դա, հայ պատմագրության մեջ Հայաստանի քաղաքներին նվիրված առաջին ուսումնասիրությունը լինելով, ինքնին մեծ արժեք ու հետաքրքրություն է ներկայացնում: Հեղինակը այստեղ հայկական, հունական, հոռմեական, արաբական, պարսկական և այլ սկզբնաղբյուրներից բերված և քննարկված փաստական հարուստ նյութերի հիման վրա ցույց է տալիս տարբեր դարաշրջաններում Հայաստանի քաղաքների, առևտրի ու արհեստների զարգացումը, Հայաստանի վրայով կատարվող միջազգային տարանցիկ առևտուրը, առևտրական ճանապարհները, միջնադարյան քաղաքների ներքին կառուցվածքը, արտահանվող և ներմուծվող ապրանքները և այլն: Այս աշխատության հիմնական սխալն այն է, որ Հայաստանի քաղաքների առաջացումը, զարգացումն ու անկումը առաջին հերթին բացատրված է ոչ թե երկրի ներքին կյանքում տեղի ունեցած սոցիալական տեղաշարժերով և արտադրողական ուժերի զարգացման մակարդակով, այլ տարանցիկ առևտրով և մասամբ նաև երկրի քաղաքական իրավիճակով: Չնայած դրան, այս գիրքը, ինչպես ճիշտ կերպով նկատել է Գ. Սարգսյանը, մինչև այժմ հանդիսացել է և դեռ երկար ժամանակ կմնա իբրև անհրաժեշտ մի ուղեցույց Հայաստանի քաղաքների պատմությունն ուսումնասիրողների համար¹⁶:

Նախապատրաստական բնույթ ունեցող իր ուսումնասիրություններից հետո Հ. Մանանդյանը հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի ավելի խոր, ամբողջական և ընդհանրացնող հետազոտությունը տալիս է 1934 թ. հրատարակված «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում» (Արշակունիների ու մարզպանության շրջան) դասական աշխատության մեջ: Եթե Ն. Ադունցը իր «Армения в эпоху Юстиниана» նշանավոր գրքում քննարկել ու պարզել էր հայկական նախարարությունների ծագումը, նրանց մոտավոր քանակը և տոհմային կալվածքների կամ իշխանությունների աշխարհագրական տեղադրությունը, իսկ նրանց էությանը և առանձնահատկություններին անդրադարձել էր համառոտ կերպով, ապա Հ. Մանանդյանը այս աշխատության մեջ, ընդհակառակն, մանրամասն վերլուծում ու պարզաբանում է նախարարական (ֆեոդալական) կարգի ներքին բովանդակությունը և նրա էական բոլոր առանձնահատկությունները: Աշխատության մեջ համոզիչ փաստերով ցույց է տրված հայկական

¹⁶ Տե՛ս Գ. Խ. Տարկիսյան, Яков Амазаспович Манандян, էջ 26:

Ֆետդալական (նախարարական) հասարակության դասակարգային, դասային և հիերարխիկ բնույթը, նախարարությունների և նրանց տիրույթների ներքին կառուցվածքը, հողատիրության ձևերը, վասալական հարաբերությունները, մանր ազնվականության՝ «ազատների» ու «ոստանիկների», ինչպես և հոգևորականության իրավական-տնտեսական դրությունը: Այստեղ ավելի հանգամանորեն, քան իր առաջին հոդվածներում, քննարկելով գյուղացիության՝ շինականների սոցիալական, իրավական ու տնտեսական դրությունը, Հ. Մանանդյանը գալիս է այն եզրակացության, որ Արշակունիների և մարգպանության շրջանում գյուղացիները թեև ամրացված են եղել հողին և կախման մեջ են գտնվել հողատերերից, հարկեր են վճարել և պարհակներ կատարել, բայց լրիվ կերպով ճորտացված չեն եղել և կոռային աշխատանք չեն կատարել, որովհետև նախարարները իրենց կողմից վարվող սեփական խոշոր տնտեսություններ չեն ունեցել, այլ նրանք եղել են սոսկ հողատերեր: Մատենագրական վկայություններով ցույց է տրված նաև, որ Մերձավոր Արևելքի երկրների նման Հայաստանում ևս գոյություն են ունեցել գերեվարված և պարտքի դիմաց ստրկացված զգալի թվով ստրուկներ, որոնց աշխատանքը կիրառվել է տնային ծառայության ու գյուղատնտեսության մեջ: Սույն ուսումնասիրության խոշոր արժանիքներից մեկն էլ այն է, որ այնտեղ վերլուծված և ճշտված են սոցիալ-տնտեսական բազմաթիվ տերմինների ծագումը, նրանց իմաստային զարգացումը և հայկական ֆետդալական միջավայրում նրանց ունեցած իրական նշանակությունը:

Բացառիկ նշանակություն տալով տարանցիկ առևտրին, հասկանալի է, որ Հ. Մանանդյանը ձեռնամուխ պետք է լիներ նաև Հայաստանի առևտրական, ուստի և ռազմական ճանապարհների ուսումնասիրմանը: Նախ՝ նրա ուսումնասիրման առարկան է դառնում 4-րդ դարում կազմված հռոմեական ճանապարհացույց-քարտեզի կամ «Պևտինգերյան քարտեզի» Հայաստանին վերաբերող մասը: 1931—1932 թթ. այս թեմային նվիրված երկու հոդվածներ¹⁷ գրելուց հետո, նա ավելի ուշ՝ 1936 թ., հրատարակում է իր «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պևտինգերյան քարտեզի» արժեքավոր մեմագրությունը: Այստեղ պատմական ու ժամանակակից մեծ թվով տեղանունների համադրությամբ և բանասիրական հմտալից աշխատանք-

¹⁷ Հայաստանի հին ճանապարհները. Artaxata—Satala և Artaxata—Tug-ranocerta: ըստ Պևտինգերյան քարտեզի, «Տեղեկագիր գիտության և արվեստի ինստիտուտի», 1931, № 5: Մանր հետազոտություններ. Պևտինգերյան քարտեզի Hariza կայարանը, Երևան, 1932:

քով որոշված և Հայաստանի քարտեզի վրա տեղադրված են Արտաշատից դուրս եկող ու դեպի Սատաղ, Տիգրանակերտ, Սեբաստապոլիս, Պարսկաստան զնացող ճանապարհները, ճշտված ու վերականգնված են այդ ճանապարհների վրա «Պատկերացում» նշված, բայց հետագա արտագրողների կողմից խիստ կերպով աղավաղված կայարանների անունները, տրված է կայարանների միջև եղած հեռավորությունը և այլն: Գրքի հավելվածում հետազոտված ու ճշտված է նաև Դվին—Պարտավ ճանապարհի երթուղին: Հետագա տարիներին Հ. Մանանդյանը պատմական-աշխարհագրական ուշագրավ մանր հետազոտություններ է գրում նաև Հայասա, Նաիրի, Ուրուատրի երկրների և Դարեհ I-ի արձանագրության մեջ հիշատակվող Արմինա երկրի տեղադրության, ինչպես և Ասորեստանի Սալմանասար 3-րդ ու Սարգոն 2-րդ թագավորների դեպի Ուրարտու, Պոմպեոսի դեպի Անդրկովկաս և Հերակլ կայսեր դեպի Պարսկաստան կատարած արշավանքների երթուղիների մասին¹⁸:

Հ. Մանանդյանին մեն չափով հետաքրքրել և հուզել է նաև Մովսես Խորենացու ժամանակի հարցը: Նա այդ խնդրին անդրադարձել է մի քանի անգամ և նրան է նվիրել իր «Խորենացու առեղծվածի լուծումը» (Երևան, 1934), „Когда и кем была составлена „Армянская география“, приписываемая Монсею Хоренскому“¹⁹ և «Նոր դիտողություններ Խորենացու պատմության բառապաշարի մասին»²⁰ բանասիրական ուսումնասիրությունները:

Մեն մասամբ հենվելով Խորենացուն վերագրված «Աշխարհացույցի» տվյալների վրա, պատմահոր նախորդ քննադատներից շատերը այն սխալ կարծիքն էին հայտնել, որ Մովսես Խորենացին ոչ թե 5-րդ դարի, այլ 7-րդ դարի պատմիչ է: Ընթանալով այս նույն ճանապարհով և իր կողմից բերելով մի շարք չհիմնավորված փաստարկումներ ու համեմատություններ, Հ. Մանանդյանը գալիս է այն եզրակացության, որ Մովսես Խորենացին 9-րդ դարի պատմիչ է: Հակառակ իր այս սայթաքիչ սխալին, Հ. Մանանդյանը շատ բարձր

¹⁸ Պատմական աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, Երևան, 1945, Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պոռթկմանների մասին, Երևան, 1944, Круговой путь Помпея в Закавказья, „Вестник древ. истории“, 1939, № 4. Маршрут персидских походов императора Ираклия, „Византийский временник“, т. III, 1950:

¹⁹ «Византийский временник», т. I, 1947.

²⁰ «Էջմիածին», 1955, № 5:

կարծիք է ունեցել Մ. Խորենացու և Երա կոթողային Հայոց պատմության մասին: Դրա լավագույն ապացույցն այն է, որ նա իր պատմագիտական գրեթե բոլոր աշխատություններում լայնորեն օգտագործել է պատմահոր տվյալները հայոց հին պատմության դժվարին ու մութ հարցերը լուսաբանելու համար: Մ. Խորենացու Հայոց պատմության կարևորագույն աղբյուրներից մեկին է վերաբերում նաև Հ. Մանանդյանի «Начальная история Армении Мар-Абаса»²¹ հետմահու հրատարակված հոդվածը: Պատմահայրը ինքն է հայտնում, որ իր երկի առաջին և երկրորդ գրքերի շարադրման համար իբրև հիմնական աղբյուր օգտագործել է ասորի գիտնական Մար-Աբաս Կատինայի «Հայոց նախնական պատմություն» աշխատությունը: Կասկածանքով մոտենալով ու ժխտելով այն ամենը, ինչ կապված է Խորենացու անվան հետ, «գերբնադատներից» ոմանք հանգել էին այն եզրակացության, որ Մար-Աբաս Կատինան և Երա աշխատությունը իրականության մեջ գոյություն չեն ունեցել, և դրանք մտացածին կերպով հնարվել են Մովսես Խորենացու կողմից: Հակառակ այդ կարծիքին, Հ. Մանանդյանը իր հոդվածում ապացուցում է, որ Մար-Աբաս Կատինան ասորի իրական հեղինակ է եղել, որը ապրել է 4-րդ դարում Հայաստանի Մծուրն քաղաքում (դրա համար էլ կոչվել է նաև Մծուրնացի), և որ Երա «Հայոց նախնական պատմությունից» օգտվել են Մովսես Խորենացին, Սեբեոսը և Պրոկոպիոս Կեսարացին:

Հ. Մանանդյանի հետաքրքրությունների շրջանակը շատ մեծ էր: Իր Հիմնական մենագրություններին զուգընթաց նա գրում է նաև պատմական առանձին դեպքերի ժամանակագրության ճշտման²², Արմավիրում ու Գառնիում հայտնաբերված հունարեն արձանագրություններին²³

²¹ Տե՛ս «Паласти́нский сборник», вып. 2 (64—65), 1956:

²² Տե՛ս ա) Մանր հետազոտություններ, 3. Քրարական արշավանքները Հայաստանում (ժամանակագրական դիտողություններ), Երևան, 1932, բ) Новые данные о времени разрушения Ганджи монголами, Изв. Азерб. фил. АН СССР, 1934, № 7, էջ 79—80:

²³ Տե՛ս ա) Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ, Երևան, 1946, բ) Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946, գ) Новые заметки о греческой надписи и языческом храме Гарни, «Степелкագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ, հաս. գիտ., 1951, № 4, էջ 9—35:

և հայ ժողովրդի պատմության հարցերի²⁴ նվիրված զգալի թվով արժեքավոր ուսումնասիրություններ:

Հ. Մանանդյանի աշխատությունները մեծ հեղինակություն են ըստեղծում նրա համար ոչ միայն Սովետական Հայաստանի, այլև Սովետական Միության գիտական լայն շրջաններում: 1939 թ. նա ընտրվում է ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս: Դա ականավոր գիտնականի աշխատությունների արժեքավորումը, նրա վաստակի գնահատումն էր: Երբ 1943 թ. հիմնադրվում է Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիան, Հ. Մանանդյանը հաստատվում է ակադեմիկոսների առաջին կազմում:

Կրկնվող հիվանդության (ջերմախտ) և առաջացած տարիքի պատճառով թեև Հ. Մանանդյանը, հատկապես թոշակի անցնելուց հետո (1931 թ.), զգալի չափով կտրված էր հասարակական կյանքից և խուսափում էր ամեն տեսակի ժողովներից, բայց հայ ժողովրդի քաղաքական ու մշակութային կյանքի նշանակալից հոբելյաններին միշտ մասնակցում էր գիտական զեկուցումներով:

«Սասունցի Դավիթ» էպոսի 1000-ամյակի առթիվ նա կարդում է «ժողովրդական ապստամբությունները արաբական տիրապետության դեմ» (Երևան, 1939), Սովետական Հայաստանի 20-ամյակի առթիվ՝ «Месроп Маштоц и борьба армянского народа за культурную самобытность» (Երևան, 1941), Երևանի պետական համալսարանի 20-ամյակի առթիվ՝ «Հայաստանի քաղաքները 10—11-րդ դարերում» (Երևան, 1940), իսկ 25-ամյակի առթիվ՝ «Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ» (Երևան, 1946) արժեքավոր գիտական զեկուցումները:

1940 թ. Հ. Մանանդյանը ընտրվում է Երևանի քաղաքային սովետի դեպուտատ: ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության 1945 թ. հունիսի 13-ի հրամանագրով նա պարգևատրվում է Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանով: 1948 թ. դեկտեմբերի 2-ին Սովետական Հայաստանի գիտական հասարակության կողմից հանդիսավոր կերպով նշվում է ակադ. Հ. Մանանդյանի ծննդյան 75-ամյակը:

Իր կյանքի վերջին տարիներին ակադ. Հ. Մանանդյանը գրում է «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» բազմահատոր կապիտալ աշխատությունը: Ուռաջին հատորն ընդգրկում է հայ

²⁴ *Տե՛ս ա*) Возрожденная Армения (ист. очерк), «Советская наука», 1939, № 12, էջ 141—145, *բ*) Актуальные вопросы историография древней Армении, «Историк Марксист.», кн. 6, էջ 3—8, *գ*) Համառոտ տեսություն հին Հայաստանի պատմության, «Էջմիածին», 1956, №№ 6, 7, 8, 9, 11, 12, 1957, № 1.

ժողովրդի ծագումից մինչև Արշակունյաց թագավորության հաստատումը (66 թ.): Երկրորդ հատորի առաջին մասը նվիրված է Արշակունյաց թագավորությանը, իսկ երրորդ հատորը՝ 11—15-րդ դարերի պատմությանը²⁵: Երկրորդ հատորի երկրորդ մասը, որը նվիրված պետք է լիներ մարզպանության, արաբական խալիֆայության և Բագրատունյաց թագավորության տիրապետության շրջաններին, դժբախտաբար անվանի գիտնականը չհասցրեց գրել վերահաս մահվան պատճառով, թեև այդ մասի նյութերը ևս մեծ մասամբ պատրաստ էին:

Մանրագին կերպով քննարկելով և հաճախ վերաարժեքավորելով սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները, Հ. Մանանդյանը «Քննական տեսության» բոլոր հատորներում ոչ միայն տվել է հայ ժողովրդի հին և միջնադարյան պատմության ընդարձակ, սխտեմատիկ գիտական շարադրանքը, բացահայտել պատմական դեպքերի ներքին փոխադարձ պատճառական կապը, կատարել տեղագրական ու ժամանակագրական ճշտումներ, այլև նոր խոսք է ասել հանգուցային բազմաթիվ հարցերի կապակցությամբ: Թեև աշխատությունը մեծ մասամբ նվիրված է Հայաստանի քաղաքական պատմությանը, բայց դա, միաժամանակ, անվանի գիտնականի պատմագիտական նախորդ աշխատությունների փայլուն ընդհանրացումն ու հանրագումարն է: «Աշխատության հիմքը,—գրում է Հ. Մանանդյանը առաջին հատորի առաջաբանում,—կազմում են իմ՝ Երևանի պետական համալսարանում 1920—1930 թթ. կարդացած դասախոսությունները, որոնք հիմնովին վերամշակված են ու խիստ ընդարձակված համաձայն պատմագիտական հետագա իմ երկասիրությունների ու նոր տվյալների ու եզրակացությունների»²⁶: Հ. Մանանդյանը «Քննական տեսության» մեջ, չնայած այստեղ ևս գոյություն ունեցող առանձին սխալների, թերություններին ու վիճելի հարցերին, հայ ժողովրդի հին և միջնադարյան պատմության գիտական ուսումնասիրությունը հասցրել է մի նոր, բարձր աստիճանի:

Հ. Մանանդյանը գիտության մեջ չի ընթացել տրորված ծանապարհներով: Հին և ժամանակակից բազմաթիվ լեզուներին տիրապետելը, բանասիրական, պատմագիտական, իրավագիտական ու տնտեսագիտական փայլուն գիտելիքները, կոռ տրամաբանությունը, խորաթափանց ու որոնող միտքը նրան միշտ հնարավորություններ են տվել նոր խոսք ասելու իր գրած բոլոր երկասիրություններում:

²⁵ Երևան, Ա հատոր, 1945, Բ հատոր, առաջին մաս, 1957, Գ հատոր, 1952,

²⁶ Ա հատոր, էջ 5:

Հայ պատմագրության և բանասիրության մեծ երախտավոր ակադ. Հ. Մանանդյանը վախճանվեց 1952 թ. փետրվարի 4-ին, 79 տարեկան հասակում: Սովետական Հայաստանի կառավարության որոշումով նա թաղված է Երևանի պետական համալսարանի շենքի բակում:

Մեծ է և անգնահատելի ակադ. Հ. Մանանդյանի թողած գիտական ժառանգության արժեքը: Ճիշտ է նկատել սովետական ականավոր պատմաբան, ակադ. Բ. Գրեկովը, որ Հ. Մանանդյանը «իր հայրենի երկրի պատմության համար արել է բավելիք, քան նրա շատ նախորդները»²⁷:

* * *

95 թ. մ. թ. ա. հայկական գահն է բարձրանում հին Հայաստանի ամենանշանավոր պատմական դեմքերից մեկը՝ Տիգրան 2-րդը, որին պատմագրության մեջ հաճախ անվանում են նաև Տիգրան Մեծ (95—56): Նրա ժամանակ Հայաստանը հասնում է իր քաղաքական հզորության ամենաբարձր կետին և դառնում Առաջավոր Ասիայի ուժեղագույն տերություններից մեկը: Մ. Խորենացին, խոսելով Տիգրան 2-րդի մասին, բայց շփոթելով նրան Կյուրոս Մեծի ժամանակվա Տիգրան Երվանդյանի հետ, գրում է. «...Սա մեր թագավորներից ամենահզորը և ամենախոհմուն էր և նրանց բոլորից քաջը: Նա Կյուրոսին աջակից եղավ Մարաց իշխանությունը տապալելու, հույներին էլ ոչ քիչ ժամանակ նվաճելով իրեն հնազանդեցրեց... Նա տղամարդկանց գլուխ կանգնեց և ցույց տալով քաջություն՝ մեր ազգը բարձրացրեց, և մեզ, որ լծի տակ էինք, դարձրեց շատերին լուծ դնողներ և հարկապահանջներ. ոսկու, արծաթի, պատվական շարերի, զգեստների և զանազան գույների գործվածքների՝ հարստություններ... առհասարակ բազմացրեց»²⁸:

Տիգրան 2-րդի ժամանակաշրջանը միաժամանակ քաղաքական բռն ու փոթորկահրույզ իրադարձությունների, փառավոր հաղթանակների ու դառն պարտությունների, Արևելքում Հռոմի նվաճողական քաղաքականության դեմ մղվող հերոսական պայքարի մի ժամանակաշրջան էր:

²⁷ Տե՛ս «Բարեկամություն», ժողովածու, գիրք Բ, կազմեց Ա. Արզումանյանը, Երևան, 1960, էջ 471:

²⁸ Մ. Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1968, էջ 110—111:

Հայ ժողովրդի պատմության այս շատ նշանակալից, հանգուցակետային ժամանակահատվածի ուսումնասիրմանն է նվիրված ակադ. Հ. Մանանդյանի՝ 1940 թ. լույս տեսած «Տիգրան Բ և Հոռմը» մենագրությունը, որը հետագայում թարգմանվել է նաև ռուսերեն²⁹ ու ֆրանսերեն³⁰:

Նախքան այս աշխատությունը, Տիգրան 2-րդի գահակալության ժամանակաշրջանի պատմությունը սեղմ և միջանկյալ կերպով ուսումնասիրվել է արևմտաեվրոպական պատմաբանների, հատկապես Թ. Մոմզեմի, Թ. Ռեյնաքի և Գ. Ֆեռեոյի՝ Հոռմի կամ Պոնտոսի պատմությանը նվիրված երկերում: Սրանք, անտեսելով փոքրասիական-հելլենիստական չեզոք աղբյուրներում պահպանված վկայությունները և մեծ մասամբ հիմնվելով Հոռմի սպասարկու ու ջատագով, իսկ Հայաստանի ու Պոնտոսի նկատմամբ թշամաբար տրամադրված հոռմեական պատմիչների հաղորդած կասկածելի, միտումնավոր, չարամիտ և գունավորված տեղեկությունների վրա, աշխատել են անտեսել հայկական պետության դերն ու նշանակությունը այդ ժամանակվա Առաջավոր Ասիայի քաղաքական կյանքում, Տիգրան Մեծին համարել են պատմական մի աննշան դեմք, որը լոկ գործիք է եղել իր դաշնակցի՝ Միհրդատ Պոնտացու ձեռքին և գործել է նրա թելադրանքով: Սրանք պաշտպանել են նաև այն տեսակետը, որ Միհրդատ Պոնտացու և Տիգրանի պատերազմները Հոռմի դեմ հանդիսացել են բարբարոս, հետադեմ Արևելքի ընդվզումները քաղաքակրթող ու առաջադեմ հոռմեական էքսպանսիայի դեմ:

Հ. Մանանդյանը իր աշխատության մեջ հանդես է գալիս վերոհիշյալ գիտնականների հակապատմական կոնցեպցիայի դեմ:

Հ. Մանանդյանը առաջին պատմագետներից մեկն է, որ այս մենագրության մեջ նախ գիտական քննության և վերագնահատման է ենթարկում հոռմեական սկզբնաղբյուրները, ցույց տալիս Տիգրան Մեծի և Հայաստանի մասին նրանց հաղորդած տեղեկությունների միակողմանի, միտումնավոր, հաճախ նաև ստահող լինելը: Ինչպես իր բոլոր երկերում, նույնպես և այստեղ նա ոչ մի սկզբնաղբյուրի վկայություն չի օգտագործում, եթե չի պարզում դրա արժանահավատությունը, իրական կամ հավանական լինելը: Այդ նպատակով նա շատ հաճախ մեջ է բերում մինևույն պատմական դեպքի կամ հարցի մասին տարբեր սկզբնաղբյուրներում պահպանված բոլոր

²⁹ Я. А. Манандян, Тигран Второй и Рим, перев. А. А. Папована, Ереван, 1943.

³⁰ Hagop Manandian, Tigran II et Rome, trad. par H. Thorossian, Lisbonne, 1963.

վկայությունները, համեմատում է դրանք իրար հետ, քննարկում, ապա նոր միայն տալիս իր եզրակացությունը: Սկզբնաղբյուրների ու գիտական գրականության նկատմամբ քննական մոտեցում ունենալու, դրանք քննադատաբար օգտագործելու և պատմական իրադարձությունները նոր լուսաբանությամբ շարադրելու տեսակետից Հ. Մանանդյանի այս գիրքը դասական մի օրինակ է, որից շատ բան ունի սովորելու սովետահայ պատմաբանների նոր սերունդը:

Թ. Մոմզեցի, Թ. Ռեյնաքի, Գ. Ֆեռեռոյի և եվրոպական լուսաբանության մոտեցման արատավոր կողմն այն է, որ նրանք Տիգրան 2-րդի գործունեությունը ուսումնասիրել են հայ ժողովրդի նախորդ դարաշրջանի պատմությունից բոլորովին կտրված, իբրև մի միջադեպ կամ հավելուկ Հռոմի կամ Պոնտոսի պատմության: Պատմագիտության մեջ Հ. Մանանդյանի սույն աշխատությունը առաջինն է, որտեղ Տիգրան 2-րդի դարաշրջանը տրված է ոչ միայն միջազգային հարաբերությունների լայն ֆոնի վրա, այլև հայ ժողովրդի նախորդ ժամանակաշրջանի պատմության, Հայաստանի տեղություն, քաղաքների ու մշակույթի զարգացման հետ ունեցած սերտ ու փոխադարձ կապի մեջ:

Տալով Արտաշեսյան դինաստիայի հիմնադիր Արտաշես I-ի ժամանակաշրջանի պատմության սեղմ, գիտական շարադրանքը, Հ. Մանանդյանը միանգամայն ճիշտ կերպով նկատում է, որ հայկական հողերի առաջին միավորողը, հայկական պետության հզորության սկզբնավորողը հանդիսացել է Արտաշես I-ը, և որ արդեն նրա ժամանակ Հայաստանը «դառել էր Առաջավոր Ասիայի հզոր պետություններից մեկը»³¹: Գրքում բերված փաստերից դժվար չէ եզրակացնել, որ Տիգրան Մեծի խոշոր նվաճումները, Հայաստանը Առաջավոր Ասիայի մեծ ու հզոր տերության վերածվելը ոչ միայն արտաքին նպաստավոր պայմանների, ոչ միայն Տիգրան Մեծի վարչական, ռազմական ու դիվանագիտական ընդունակությունների, այլև նախորդ դարաշրջաններում Հայաստանում կուտակված տնտեսական միջոցների, երկրի արտադրողական ուժերի, քաղաքների ու արհեստագործության զարգացման հետևանք էին: Տիգրան 2-րդը փաստորեն հանդիսանում էր իր պապի՝ Արտաշես I-ի վարած ներքին ու արտաքին քաղաքականության շարունակողը, սակայն այն տարբերությամբ, որ նա նոր պայմաններում այդ քաղաքականությունը պարունակում էր ավելի եռանդուն և ավելի մեծ մասշտաբներով: Պատմական փաստերին և տարրական տրամաբանությանն իսկ հակա-

³¹ Տիգրան Բ և Հռոմը, էջ 241

սում են և լոկ հերյուրանքներ են արևմտաեվրոպական պատմաբան-ների այն պնդումները, որ, իբր թե, Տիգրան 2-րդի նվաճումները և Երա ընդարձակ տերության առաջացումը միայն պատահականության արդյունք էին:

Գրքում նոր և ավելի ընդունելի լուսաբանություն է տրված մ. թ. ա. 93 թ. կնքված հայ-պոնտական դաշնագրին: Ըստ Հ. Մանանդյանի՝ այս դաշնագիրը ուղղված էր միայն Կապադովկիայի դեմ: Սակայն դժվար չէ նկատել, որ այն ուղղված էր նաև այդ երկրում գոյություն ունեցող հռոմեական ազդեցության, հետևաբար և Հռոմի դեմ: Կապադովկիան գրավելով և այն Պոնտոսին միացնելով, Միհրդատ Պոնտացին և Տիգրան Մեծը, անշուշտ, ձգտում էին նաև հարևան այդ երկրում վերացնել հռոմեական ազդեցությունը և դազմա-ստրատեգիական ավելի նպաստավոր դիրք գրավել Հռոմի դեմ ապագա հնարավոր պատերազմի ժամանակ: Ճիշտ է նկատել Հ. Մանանդյանը, որ այս դաշնագիրը չէր վերաբերում հռոմեական-պոնտական հետագա պատերազմներին, ուստի սխալ է Թ. Մոմզեցի, Ժ. Մորգանի և ուրիշների՝ Տիգրանի դեմ ուղղված այն մեղադրանքը, ըստ որի այդ պատերազմների ժամանակ Տիգրանը, չօգնելով Միհրդատին, խախտել է Երա հետ կնքած դաշինքը³²:

Մենագրության տարբեր էջերում հաջող կերպով ցույց է տրված, որ հռոմեացիների Փոքր Ասիա ներխուժելուց դեռևս շատ առաջ Հայաստանում, առավել ևս Պոնտոսում և Մերձավոր Արևելքի մյուս երկրներում զարգացած ու տարածված էին հելլենիստական մշակույթը և քաղաքակրթությունը, այդ երկրներում գոյություն ունեին բազմամարդ, վաճառաշահ, հարուստ ու փարթամ բազմաթիվ քաղաքներ, ճարտարապետական ու արվեստի հույակապ հուշարձաններ: Այստեղից հետևում է, որ Մերձավոր Արևելքի ժուլովորդները հետադեմ բարբարոսներ չէին, ուստի և հռոմեական նվաճումները այստեղ ոչ մի առաջադիմական ու քաղաքակրթական նշանակություն չէին կարող ունենալ: Հ. Մանանդյանը իրավացիորեն գրում է. վերջին շրջանի հռոմեական-պոնտական, ինչպես և հռոմեական-հայկական «կռիվները, որ սկսել էին հանրապետական Հռոմի զորավարներն արևելյան երկրների ավազակային կողոպտման և ֆինանսական շահագործման նպատակով, մղվում էին ոչ թե բարբարոս միացյալ Արևելքի, այլ երկու կիրթ ու առաջադեմ միապետների դեմ, որոնք թե իրենց երկրներում և թե ամբողջ Մերձավոր Արևելքում աշխատում էին զարկ տալ հելլենիստական քաղաքային կենցաղի ու կուլտուրայի և առևտրի ու արդյունաբերության նոր բար-

³² Տիգրան Բ և Հռոմը, էջ 35.

գավաճման ու բուռն զարգացման»³³։ Պետք է ավելացնել նաև, որ այդ պատերազմները Հայաստանի և Պոնտոսի կողմից արդարացի պատերազմներ էին, այնքանով, որքանով որ հռոմեացիները ոչ թե կռվում էին այդ երկրների ժողովուրդների ազատագրության, այլ նրանց նվաճման, ստրկացման և դաժան շահագործման, նրանց պետական անկախության վերացման համար։

Թ. Մոմզենը և Թ. Ռեյնաքը Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի կառուցումը միայն Տիգրան 2-րդի մեծամիտ ու քմահաճ հրամանի արդյունքն են համարել։ Այս կապակացությամբ նրանք Տիգրանին անվանել են նոր Սալմանասար կամ սուլթան, իսկ Տիգրանակերտը համեմատել են Բաբելոնի ու Նինվեի հետ³⁴։ Հ. Մանանդյանը շատ հեշտությամբ հերքում և ապացուցում է, որ Տիգրանակերտը ոչ թե հին արևելյան, այլ հելլենիստական տիպի քաղաք էր։ Գրքում բերված բազմաթիվ փաստերից ընթերցողը ինքը ևս հեշտությամբ կարող է համոզվել, որ Տիգրան Բ-ն ոչ թե արևելյան տիպի բռնապետ էր, այլ հելլենիստական տիպի միապետ, որը մեծապես գնահատում ու հովանավորում էր հելլենիստական մշակույթը, սատարում քաղաքների զարգացմանը։ Բացի գրքում բերված փաստերից, շատ ուշագրավ է նաև Հ. Մանանդյանին անհայտ մնացած այն փաստը, որ Ասորիքի Լադոսիկեա, Բերիտ, Ապամեա և այլ քաղաքներ իրենց ինքնավարական ազատությունն ու դրան կտրելու իրավունքը վերստացել են Տիգրան Մեծից, որոնցից նրանք առաջներում զրկված են եղել³⁵։ Հայտնի է, որ Սելևկյանների մայրաքաղաք Անտիոքը և Ասորիքի մի շարք քաղաքներ իրենք էին հրավիրել Տիգրան 2-րդին և հոժարակամ ընդունել նրա տիրապետությունը։ Այս երևույթը, բացի գրքում նշված պատճառներից, անշուշտ, պետք է բացատրել նաև նրանով, որ Տիգրան 2-րդը բարյացակամ վերաբերմունք է ունեցել Ասորիքի հելլենիստական քաղաքների նկատմամբ։

Տիգրան 2-րդի կողմից Կապադովկիայի Մաժաք մայրաքաղաքից և իր տիրապետության տակ գտնվող երկրների հելլենիստական բազմաթիվ քաղաքներից մոտ 500000 բնակիչների բռնի ուժով Հայաստան տեղափոխելը և նրանց Տիգրանակերտում ու Հայաստանի մյուս քաղաքներում վերաբնակեցնելը Թ. Մոմզենը համեմատել է Սալմանասարի ու Նաբուգոդոնոսորի կողմից դեպի Նինվե ու Բաբելոն տարված հրեական մեծ գերեվարությունների հետ³⁶։ Այս հա-

³³ Նույն տեղում, էջ 11։

³⁴ Т. Моммзен, История Рима, т. III, М., 1941, էջ 44; Th. Reinach, Mithridate Eupator, Paris, 1890, էջ 345։

³⁵ Տե՛ս Գ. Սաբադյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966, էջ 50։

³⁶ Т. Моммзен, Ниневия и Вавилон։

մեմատությունը ևս հակապատմական է և սխալ: Եթե Նիցվե կամ Բաբելոն տարված հրեաները ազատագրված ու ստրկացված գերիներ էին, ապա Հայաստան բերված հույները, հրեաները, ասորիները և այլն, մեծ մասամբ ոչ թե գերեվարված ստրուկներ, այլ իրենց ընտանիքներով ու շարժական ունեցվածքով փոխադրված, իրենց նախկին գործերով զբաղվող, իրենց բնակության նոր քաղաքներում Տիգրան Մեծից հող, արտոնություններ, գույց և բնակարաններ ստացած, անձնապես ազատ, բայց և իրենց նախկին բնակավայրերը վերադառնալու իրավունքից զրկված արհեստավորներ, առևտրականներ և քաղաքային բնակիչներ էին: Բացի այս, Ս. Կրկյաշարյանը արդեն ճիշտ կերպով ցույց է տվել, որ հելլենիստական երկրներում միապետների կողմից հին քաղաքների ու բնակավայրերի բնակչությունը բռնի կերպով կամ զանազան արտոնություններ տալու միջոցով իրենց հիմնադրած նոր քաղաքները տեղափոխելը տարածված ու սովորական մի երևույթ է եղել, որը հունարեն կոչվել է «սինուլիսմոս», այսինքն՝ «համաբնակեցում»³⁷: Դժվար չէ նկատել, որ Հայաստանում քաղաքային կյանքը զարգացնելու և իր հիմնադրած մայրաքաղաքը որակյալ բնակիչներով ապահովելու նպատակով Տիգրան Մեծը գույց է մի քիչ ավելի խիստ ու դաժան ձևերով կատարել է այն, ինչ որ գոյություն ուներ Արևելքի հելլենիստական մյուս երկրներում իրենից առաջ և իր ժամանակ:

Պատմական իրադարձությունների անկողմնակալ շարադրանքով Հ. Մանանդյանը համոզեցուցիչ կերպով ցույց է տվել նաև, որ Տիգրան Մեծը ոչ թե հյուսիս գործիք է եղել Սիրիդատ Պոնտացու քաղաքական նպատակների իրագործման համար, այլ վարել է միանգամայն ինքնուրույն, հայ իշխող դասակարգի և հայկական պետության շահերից բխող արտաքին քաղաքականություն:

Սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների համեմատական քննությամբ գրքում ավելի ճիշտ և նոր լուսաբանությամբ են շարադրված հայ-հռոմեական պատերազմների, մղած ճակատամարտերի ընթացքն ու արդյունքները, ճշտված են կողմերի ունեցած ուժերը, բացահայտված են Տիգրանակերտի ճակատամարտում հայկական, իսկ Արածանիի ճակատամարտում հռոմեական բանակի պարտության ու նահանջի պատճառները, հանգամանորեն վերլուծված է հայ-հռոմեական հաշտության դաշնագիրը և նրա ունեցած բացասական նշանակությունը Հայաստանի համար և այլն: Հաջող կերպով ճշտված են նաև ինչպես Լուկոկլոսի դեպի Հայաստան,

³⁷ Ս. Մ. Կրկյաշարյան, *Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ*, Երևան, 1970, էջ 169—192:

նույնպես Պոմպեոսի դեպի Հայաստան, Իբերիա և Սղվանք կատարած ռազմական արշավանքների երթուղիները:

Միանգամայն ճիշտ քննադատության ենթարկելով Թ. Մուզենի, Թ. Ռեյնաքի և Գ. Ֆեռետոյի հակագիտական տեսակետները, ինքը՝ Հ. Մանանդյանը սակայն, երբեմն իդեալականացնում է Տիգրան Մեծին և Միհրդատ Պոնտացուն, գերազնահատում նրանց պատմական դերը: Գրքում որոշ չափով մոայլ ու խտացված գույներով են տրված Հռոմի նվաճումները Արևելքում և դրանց հետևանքները, չափազանցված է Հռոմի բացասական դերը Մերձավոր Արևելքի երկրներում հելլենիստական քաղաքակրթության ու մշակույթի ոչնչացման բնագավառում: Նշված այս չափազանցությունները, անկասկած, մասամբ աշխատության շարադրանքի բանավիճային բնույթի հետևանք են:

Հ. Մանանդյանի կարևոր երախտիքներից մեկն այն է, որ նա իր այս և մյուս աշխատություններում հիմնավորապես ցույց տվեց, որ դեռևս մ. թ. ա. 3-րդ դարից հելլենիզմը մուտք էր գործել և իր ոլորտի մեջ էր առել նաև Հայաստանը. հայ իշխող դասակարգի ու քաղաքային բնակչության շրջանում զգալի չափով տարածված էր հունարեն լեզուն, հունական դասական գրականությունը, դիցաբանությունը, հելլենիստական մշակույթը ու արվեստը, հայկական արքունիքում էին ապրում և Տիգրան Մեծի կողմից հովանավորվում էին հելլենիստական մշակույթի մի շարք խոշոր ներկայացուցիչներ. Արտաշատում ու Տիգրանակերտում գոյություն ունեին հելլենիստական թատրոններ, որտեղ բեմադրվում էին հույն դասական դրամատուրգների, հավանաբար նաև Արտավազդ 2-րդի գրած ողբերգությունները, հայկական հեթանոսական պանթեոնը ստացել էր հելլենիստական տեսք, հայկական պանթեոնի աստվածները նույնացվել էին հունական համապատասխան ֆունկցիա ունեցող աստվածների հետ և անվանվում էին նրանց անունով, ինչպես, օրինակ, Արամազդը նույնացված էր Զևսի, Անահիտը՝ Արտեմիսի, Աստղիկը՝ Աֆրոդիտեի, Տիրը՝ Ապոլլոնի, Վահագը՝ Հերակլեսի հետ: Հ. Մանանդյանը ցույց տվեց նաև, որ հելլենիզմի դարաշրջանում Մերձավոր Արևելքի երկրներում տեղի ունեցող քաղաքաշինարարության բուռն ու աննախընթաց զարգացումը այս կամ այն չափով հատուկ է եղել նաև Հայաստանին, և որ Հայաստանում այս ժամանակաշրջանում առաջացել էին Արմավիր, Երվանդաշատ, Արտաշատ, Արշամաշատ, Արկաթիոկերտ, Տիգրանակերտ, Զարիշատ, Զարեհավան, Վան, Նախճավան, Մծուրն, Վաղարշապատ խոշոր քաղաքներն ու մոտ երկու տասնյակ քաղաքատիպ ավաններ:

Որ իրողք հելլենիստական մշակույթը և արվեստը տարածված են եղել Հայաստանում՝ հաստատում են ոչ միայն այդ ժամանակաշրջանից մեզ հասած ճարտարապետական հուշարձանները, այլև Արմավիրի, Արտաշատի, Գառնիի, հին Վաղարշապատի և այլ վայրերի պեղումների ընթացքում հայտնաբերված հնագիտական իրերը:

Սովետահայ պատմաբանների ճոր սերնդի ներկայացուցիչները հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանի հասարակական-դասակարգային, պետական, տնտեսական, տաճարական միավորումների կամ համայնքների կառուցվածքում, իշխող դինաստիայի պաշտամունքի և այլ բնագավառներում բացահայտեցին հարանման այնպիսի երևույթներ, որոնք հատուկ են եղել Առաջավոր Ասիայի հելլենիստական երկրներին: Նրանք ապացուցեցին նաև, որ հին Հայաստանի քաղաքները իրենց հիմնադրման ձևերով, ներքին կառուցվածքով, սոցիալ-դասակարգային բնույթով եղել են ոչ թե արևելյան կամ ֆեոդալական, այլ հելլենիստական տիպի քաղաքներ³⁸: Արդեն այժմ կարելի է ասել, որ թեև ավելի թույլ զարգացած ձևով և տեղական առանձնահատկություններով հանդերձ, Արտաշեսյան թագավորության շրջանում Հայաստանում գոյություն են ունեցել հասարակական ու պետական մույն կարգերը, ինչ որ Առաջավոր Ասիայի հելլենիստական երկրներում:

Հետևելով արևմտաեվրոպական պատմագրությանը, Հ. Մանանդյանը հելլենիզմը համարում է լոկ մշակութային և քաղաքակրթական երևույթ, իսկ քաղաքները՝ արհեստագործության, առևտրի ու լուսավորության կենտրոններ, առանց հաշվի առնելու նրանց սոցիալական բովանդակությունը: Թեև նա ընդունում է հելլենիզմի ու

³⁸ S. S. С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении эллинистический период, *ԳԱ «Տեղեկագիր», 1948, № 11, նույնի* О рабстве и рабовладении в древней Армении, «Вестник древней истории», 1950, № 1, *նույնի* Развитие городов и городской жизни в древней Армении, «Вестник древней истории», 1953, № 3, Г. Х. Саркисян, Градостроительство в Армении при Тигране II и вопрос о переселении чужестранцев, *ԳԱ «Տեղեկագիր», 1955, № 2, նույնի* Из истории городской общины в Армении, «Вестник древней истории», 1955, № 3, *նույնի* Тигранакерт, М., 1960. Կ. Խ. Սարգսյան, Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիների մասին, *Երևան, 1962, նույնի* Հելլենիստական զարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, *Երևան, 1966, А. Г. П е р и х а н я н*, Храмовые объединения в Малой Азии и Армении, М., 1959, Ս. Մ. Կրկյաշարյան, Թագավորական իշխանությունը հին Հայաստանում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, № 3, *նույնի* Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության զրվագներ, *Երևան, 1970:*

ստրուկների առկայությունը, բայց և մերժում է ստրկատիրական հասարակարգի գոյությունը հին Հայաստանում: Նա այս աշխատության մեջ Արատաշեսյան թագավորության, ուստի և Տիգրան 2-րդի ժամանակաշրջանը համարում է ֆեոդալական, իսկ «Քճնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» մեջ՝ «ռազմական դեմոկրատիայի շրջան», այսինքն՝ տոհմատիրական կարգերից դեպի դասակարգային հասարակության (իմա՝ ֆեոդալական հասարակարգի) անցման ժամանակաշրջան: Անվանի գիտնականի վերոհիշյալ տեսակետները գիտականորեն հիմնավորված չեն, ուստի և անընդունելի են:

Մարքսիստական պատմագրությունը հելլենիզմը համարում է ստրկատիրական հասարակարգի նոր և ավելի բարձր աստիճանը Արևելքում, որն առաջացել էր հին հունական և արևելյան սոցիալ-տնտեսական նույնատիպ, բայց առանձնահատուկ, ինքնուրույն գծեր ունեցող հարաբերությունների համաձուլումից: Ելնելով մեզ հասած տվյալներից, կարելի է եզրակացնել, որ Արտաշեսյան թագավորության ժամանակաշրջանում Հայաստանում տիրում էին հելլենիստական տիպի, բայց համեմատաբար ավելի թույլ զարգացած ստրկատիրական կարգեր: Զանց առնելով մյուս փաստերը, միայն կարելի է նշել, որ հին Հայաստանում մեծ թվով քաղաքների առաջացումն ու զարգացումը ոչ թե «ռազմական դեմոկրատիայի» կամ վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջաններին, այլ ստրկատիրական կարգերին հատուկ ու բնորոշ երևույթ էր: Թե՛ «ռազմական դեմոկրատիայի շրջանը» և թե՛ վաղ ֆեոդալիզմը, լինելով բնամթերային, փակ ու մեծ մասամբ ինքնաբավ տնտեսության ժամանակաշրջաններ, հասկանալի է, որ նրանցում սոցիալ-տնտեսական անհրաժեշտ պայմաններ չկային մեծ թվով քաղաքների առաջացման համար: Հելլենիզմի դարաշրջանում Հայաստանում քաղաքների առաջացումն ու զարգացումը հասարակական աշխատանքի բաժանման և ստրկատիրական հարաբերությունների հետագա խորացման, արտադրողական ուժերի ընդհանուր վերելքի, առևտրի ու դրամական շրջանառության զարգացման բնական հետևանքն էին: Քաղաքները հանդիսանում էին ոչ միայն արհեստագործության, առևտրի և հալկական հելլենիստական նշակույթի, այլև ստրկատիրության հիմնական կենտրոններ: «Կլասիկ հնության պատմությունը,—ասում է Կ. Մարքսը,—դա քաղաքների պատմությունն է, բայց քաղաքների պատմությունն հիմնված հողային սեփականության և երկրագործության վրա»³⁹:

³⁹ К. Маркс, *Формы предшествующие капиталистическому производству*, М., 1940, ст. 13.

Սակայն վերևում նշված մասնակի թերությունները երբեք չեն նըսեմացնում գրքի գիտական խոշոր արժեքը: Թեև «Տիգրան Բ և Հռոմը» աշխատության առաջին հրատարակությունից անցել է ավելի քան 30 տարի, սակայն այն մինչև այժմ էլ մնում է Տիգրան Մեծի և նրա դարաշրջանի մասին գրված լավագույն մեմագրությունը: Դա ակադ. Հ. Մանանդյանի գրած կոթողային ու դասական աշխատություններից, սովետահայ պատմագրության ոսկյա ֆոնդում նրա ներմուծած մնայուն արժեքներից մեկն է:

Հ. Գ. ԺԱՄԿՈՉՅԱՆ

1. ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հին Հայաստանի պատմությունը Տիգրան Երկրորդի շրջանում ուսումնասիրված է սեղմ ու միջանկյալ կերպով, զլխավորապես եվրոպական գիտնականների այն երկերում, որոնց մեջ քննության է առնված ո՛չ թե հատկապես Հայաստանի, այլ հռոմեական հանրապետության և կամ պոնտական թագավորության պատմությունը։ Պատմագիտական այդ աշխատություններից ամենից կարևորներն են—գերմանական, ֆրանսիական և իտալական երեք խոշորագույն գիտնականների՝ Մոմզենի, Ռեյնաքի և Ֆեռնոյի՝ համապատասխան երկերը¹։ Բացի այդ, Լուկուլիոսի հայկական արշավանքները մանրամասն ուսումնասիրված են նաև Լեման-Հաուպտի աշակերտ Կուրտ էքհարդի ընդարձակ աշխատության մեջ, որը տպագրված է գերմանական «Կլիո» հայտնի հանդեսում (հատ. IX, 1909 թ. և հատ. X, 1910 թ.)²։

Պատմական և բանասիրական գրեթե բոլոր հայկական երկերում, ինչպես և հին Հայաստանի պատմությանը նվիրված Դուլենս-Խալի, Տուրնեբիզի, Գեորգ Արսլանի, Մորգանի և Խալթյանցի ֆրանսերեն ու ռուսերեն աշխատություններում, Տիգրան Բ-ի պատմությունը քաղված է համարյա անփոփոխ, մեծ մասամբ կամ Մոմզենի և կամ Ռեյնաքի վերոհիշյալ երկերից։ Բացառություն են կազմում Չամչյանը և դոկտ. Աստուրյանը, որոնք օգտվել են նաև հունական ու լատինական հին աղբյուրներից և ցույց են տվել տեղ տեղ նրանց թերությունները։

Ինչպես շատ ճիշտ գիտել և շեշտել են իրենք՝ եվրոպական գիտնականները, հիմնական սկզբնաղբյուրները, որոնք գրված

¹ Mommsen, Römische Geschichte, т. II—III, Москва, 1887, Th. Reinach, Mithridate Eupator, roi de Pont, Paris, 1890, Г. Ферро, Величие и падение Рима, т. I, Москва, 1915.

² Գերմաներեն այս աշխատությունը լույս է տեսել նաև հայերեն թարգմանությամբ՝ կուրտ էքհարդ, Տիգրան Բ և հայ-լուկուլյան պատերազմները։ Աշխատասիրեց Զ. Գ. Գաբրիելյան, Վիեննա, 1926, Աղգալի մատենադ. ՃԺԳ։

են Տիգրան-Միհրդատի ժամանակաշրջանից մեկ կամ մի քանի դար հետո, մեծ մասամբ անվստահելի են և կասկածելի, որովհետև նրանք պատմական անցքերը նկարագրել են կողմնապահությամբ և հոռմայեցիների օգտին: Հայտնի է արդեն, թե ի՞նչպիսի մեծ վարպետությամբ Հռոմը կարողացել էր ստեղծել իրեն սպասարկող ներքողական պատմագրություն, որը լուսկյան էր մատնում հակառակ պատմական ճշմարտության Հռոմի համար աննպաստ փաստերը³: Հռոմեական պատմագիրների անարժանահավատ լինելն ընդգծել է դեռ առաջին դարում (մեր թվ. հ.) հռչակավոր հին մատենագիր Հովսեփոս Փլավիոսը: Սա հրեական պատերազմի իր պատմության առաջաբանում առանձնապես մատնանշել է, որ միջևիսկ ականատես հռոմեական հեղինակները մեծ չափով աղավաղել են փաստերի իսկությունը և, խեղաթյուրելով պատմական ճշմարտությունը, կամ ներքողներ են գրել ի հաճույս Հռոմի և կամ շարախոսություններ սրա թշնամիների մասին:

Պետք է ասել, որ հակառակ կողմը ևս, նաև Հայաստանն ու Պոնտոսը, ունեցել են այս ժամանակաշրջանում իրենց ուրույն պատմագրությունը: Հին աղբյուրների մեջ հիշատակված է, օրինակ, հոռմեաստյաց (Misoromaeus) Մետրոդորոս Սկեփսացու ընդարձակ պատմությունը Տիգրան Երկրորդի մասին, որը համարվել է փայլուն ու տաղանդավոր աշխատություն: Հիշատակված են նույնպես պատմական կարևոր երկերը Հերակլիդեսի, Տեկրոսի, Ապոլլոնիդեսի, Դիոփանտեսի և ուրիշ շատ շատերի, որոնք եղել են Միհրդատին կուսակից հեղինակներ: Սակայն Հայաստանի ու Պոնտոսի պարտությունից և հելլենիստական կուլտուրայի քայքայումից հետո այս երկրներում պահպանվել են, բնականաբար, զլխավորապես այն երկերը, որոնք հաճելի էին հաղթական Հռոմին: Տիգրան-Միհրդատյան դարաշրջանի պատմությունը կարող էր, իհարկե, շատ կետերում բոլորովին այլ լուսաբանություն ստանալ, եթե պահպանված լինեին նաև վերոհիշյալ հակառակ կուսակցության գրվածքները:

Չնայած բուն հռոմեական աղբյուրների վերև մատնանշված թերություններին, որ քննության են առնված ու ընդգծված նաև իրենց՝ եվրոպական պատմագետների ու բանասերների գրվածքներում, այդ աղբյուրները, այնուամենայնիվ, միակ ու գրկավոր հիմքն են կազմել Մոմզենի, Ռեյնաքի ու մյուս պատմագետների ուսումնասիրություններին: Սրանք անվերապահ կեր-

³ S^cu Cicerō, De imperio Cn. Pomp, IX, 25:

պով օգտվել են մինչև իսկ Պլուտարքոսի կենսագրությունների կասկածելի ու անվստահելի վկայություններից, որոնց մեջ, ինչպես կտեսնենք, շարամտորեն տրված են Տիգրան Բ-ի ու նրա պետության ֆեոդալական կազմակերպության այլանդակ ծաղրանկարները: Եվրոպական պատմագետները բավարարաչափ ուշադրության չեն առել, դժբախտաբար, որ Պլուտարքոսի և հռոմեական մյուս հեղինակների ստահող տեղեկությունները հերքվում են հաճախ փոքրասիական-հելլենիստական չեզոք աղբյուրներում պահպանված վկայությունների օգնությամբ, որոնք պարզ կերպով ցույց են տալիս այդ տեղեկությունների անհավաստիությունը:

Մեր այս եզրակացություններն ու դիտողությունները հարկադրելու էին մեզ, բնականաբար, նոր քննության ու վերազնահատման ենթարկելու բոլոր կարևորագույն սկզբնաղբյուրները: Ինչպես մեր այս ուսումնասիրության ընթացքում կտեսնենք, օգտագործելով այդ աղբյուրները քննադատորեն ու մեծ զգուշավորությամբ՝ Տիգրան Բ-ի ու նրա դարաշրջանի պատմությունը միանգամայն հնարավոր է պարզել ու լուսաբանել ավելի ճշգրիտ ու ավելի հիմնավոր կերպով, քան այդ արված է նախկին աշխատություններում:

Եվրոպական պատմագետների վերոհիշյալ երկերում Միհրդատ-Տիգրանյան շրջանի պատմության լուսաբանությունն ունի նաև մի ուրիշ մեծ թերություն:

Այս պատմագետները, բացի այն, որ իրենց լուսաբանության հիմք են ընդունել հռոմեական աղբյուրների միտումնավոր ու գոնավորված վկայությունները, իրենք ևս դեպի Արևելքն ու արևելյան ժողովուրդներն ունեցել են աչառու ու անբարյացակամ վերաբերմունք: Նրանց համակրանքը ո՛չ թե Միհրդատի կամ Տիգրանի, այլ պարզ կերպով Հռոմի ու նրա զորավարների կողմն է, որոնց նրանք աշխատել են հերոսացնել ու իդեալականացնել:

Իտալական գիտնական Ֆեռեոն, օրինակ, որը խոշոր պատմաբանի հռչակ ունի, լուկուլլոս զորավարին, որն ավերողն ու գերեզմանափորը եղավ Պոնտոսի հելլենիստական փարթամ կուլտուրայի և շքեզ ու հոյակապ հելլենական քաղաքների, անվանում է հելլենիզմի պաշտպան ու երկրպագու: «Ամեն տեղ,—ասում է Ֆեռեոն,—լուկուլլոսը կողոպտում էր մեծամեծ հարստություններ և կատարում էր հրճվանքով հելլենիզմի մեծ հովանավորի իր դերը»⁴: Մոմզենը և Ռեյնաքը ո՛չ միայն ուշադրության չեն

⁴ Տե՛ս „Величие и падение Рима“, т. 1, Москва, 1915, էջ 184:

առել Տիգրան Բ-ի կուլտուրական ու բարենորոգչական ձեռնարկումները հետամնաց Հայաստանում, այլ նրանք մինչևիսկ Տիգրանակերտ քաղաքի հիմնումը, որը կենտրոն ու նեցուկ էր լինելու Հայաստանի հելլենականացման ու քաղաքակրթման՝ վերագրում են բռնակալ Տիգրանի գոռոզ ու քմահաճ կամակորուսյան։ Մոմզենի պատմության մեջ առանձնապես նկատելի է, բացի այդ, նրա շեշտված հակակրանքը դեպի Արևելքն ու ասիացիները։ Նա մատնանշում է, օրինակ, որ Արևելքում ամեն մի հպատակ «հավատարիմ է ու կեղծ, ինչպես շունը»⁵։ Նրա կարծիքով «Ասիացիների հատկությունն է նրանց պատրաստակամությունը ստանձնելու դահճի դեր ի հաճույս սուլթանի»⁶։ Ուշագրավ է հենց այն, որ Մոմզենը Միհրդատին ու Տիգրանին, որոնք հելլենիստական տիպի առաջադեմ միապետներ էին, հնարավոր է համարում անվստիս սուլթաններ։

Հռոմի իդեալականացումը և, ընդհակառակը, Արևելքի ստորացումը, որ որոշակի նշմարելի են եվրոպական պատմագետների վերոհիշյալ երկերում՝ հակագիտական ակնբախ մի տենդենց են, որ չէին կարող, իհարկե, նրանց կովան ծառայել Տիգրան-Միհրդատյան դարաշրջանի ճշգրիտ գնահատման։

Կտրականապես պետք է մերժել եվրոպական պատմագիտության մեջ գերիշխող նաև այն կարծիքը, որ իբր թե՝ ինչպես վերջին շրջանի պոնտական-հռոմեական, նույնպես և հայկական-հռոմեական կոիվները կարելի է բնորոշել իբրև բարբարոս ու միացյալ Արևելքի ընդվզում ընդդեմ քաղաքակրթված Արևմուտքի։ Մոմզենը պարզ կերպով շեշտում է, որ այդ կոիվները սկիզբն էին ասիացիների ազգային ռեակցիայի ու ապստամբության ընդդեմ հռոմայեցիների և արևմտյան ժողովուրդների⁷։ Նմանապես և Ռեյնաքը մատնանշում է, որ այդ կոիվները վերակենդանացումն էին «Ասիայի ու Եվրոպայի հակամարտության»⁸։

Սակայն, իրապես, այդ կոիվները, որ սկսել էին հանրապետական Հռոմի զորավարներն արևելյան երկրների ավազակային կողոպտման ու ֆինանսական շահագործման նպատակով՝ մղվում էին ո՛չ թե բարբարոս միացյալ Արևելքի, այլ երկու կիրթ ու առաջադեմ միապետների դեմ, որոնք թե իրենց երկրներում

⁵ Տե՛ս «Римская история», т. II, Москва, 1887, էջ 271։

⁶ Տե՛ս նույնը, էջ 290։

⁷ Տե՛ս նույնը, էջ 273։

⁸ Տե՛ս Mithridate Eupator, էջ XI։

և թե ամբողջ Մերձավոր Արևելքում աշխատում էին դարկ տալ հելլենիստական քաղաքային կենցաղի ու կուլտուրայի և առևտրի ու արդյունաբերության նոր բարգավաճման ու բուռն զարգացման:

Այս տեսակետից միանգամայն ճիշտ պետք է համարել ֆրանսիական գիտնական Մորգանի հետևյալ դիտողությունը. «Ջախջախելով Միհրդատին և Տիգրանին,—ասում է Մորգանը,—հռոմայեցիները վերջ էին դնում մակեդոնական կուլտուրային Ասիայում, ուր բոլոր այն պետություններից, որոնք ստեղծվել էին Աղեքսանդրի նվաճումներից հետո, մնացել էին միմիայն փլատակներ ու միմիայն թագավորիկներ, որոնք անկարող էին դորավիզ լինել հելլենական փառքին: Պոնտոսի և Հայաստանի երկու մեծ թագավորները վերջիններն էին, որոնք կկարողանային վերանորոգել իրենց պետություններում Հելլադայի գեղեցիկ քաղաքակրթությունը»⁹:

Առաջավոր Ասիայի հետագա կուլտուրական հետադիմության համար ամենամեծ պատասխանատվությունն ընկնում է պարլապես Հռոմի վրա: Մա ո՛չ միայն կողոպտել ու ավերել էր Արևելքը ռազմական արշավանքների, այլև ֆինանսական ու վաշխառուական շահագործման միջոցով: Արևելքից գրեթե անընդհանուտալիս ու Հռոմ էին ուղարկվում իբրև ավար ու շահույթ երկրի հարստությունները և իբրև ստրուկ՝ աշխատանքային որակյալ ուժերը: Դժվար չէ հետևաբար ենթադրել, որ պտելության ու հակամարտության այն մեծ վիհը, որ հաջորդ դարերում գոյություն ուներ իրանական Արևելքի և հռոմեական Արևմուտքի միջև՝ մեծապես խորացրել էր հենց ինքը Հռոմը Տիգրան-Միհրդատյան շրջանում:

Մեր այս ընդհանուր առաջաբանի վերջում անհրաժեշտ է նաև մատնացույց անել, որ Տիգրան Բ-ի սլատմությունը, որը Մոմզենի, Ռեյնաքի և Ֆեռեռոյի վերոհիշյալ երկերում քննարկված է իբրև մի միջադեպ ու հավելուկ Հռոմի կամ Պոնտոսի պատմության՝ սույն մենագրության մեջ առաջին անգամ ուսումնասիրված է Հայաստանի պատմության շրջանակի մեջ, որը բավականաչափ ծանոթ չէ եղել օտար պատմագետներին:

Նոր է մեր ուսումնասիրության մեջ, բացի սկզբնաղբյուրների վկայությունների քննական ու համեմատական լուսաբանումներից, նաև այն, որ մեզ հաջողվել է, շնորհիվ պատմական-աշխարհագրական նախորդ մեր աշխատությունների՝ ճշտել այժմ

⁹ J. de Morgan, Histoire du peuple arménien. Paris, 1919, p. 80.

Հոկտեմբերի ու Պոմպեոսի արշավանքների ճանապարհները և լուսաբանել տեղագրական այն վիճելի ու մութ խնդիրները, որոնք դեռ մինչև այժմ պարզված չեն աղբյուրների բացակայության պատճառով։ Հին այդ ռազմուղիների պարզորոշ բացատրության համար այս աշխատությանը կցված են մանրամասն ու հատուկ քարտեզներ։

Մինորդատ Պոնտադի

2. ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԻԳՐԱՆ Բ-ԻՑ ԱՌԱՋ

Առաջավոր Ասիայի պատմության համար Աղեքսանդր Մակեդոնացու և Սելևկյանների տիրապետությունը սկիզբն եղավ ոչ միայն նրա տնտեսական զարգացման ու արագ վերելքի, այլ մասամբ նաև նրա սոցիալական կերպափոխման:

Մակեդոնական տիրապետությունն արտակարգ մի շրջան դառավ այստեղ առևտրի, արհեստների ու արդյունագործության բուռն բարգավաճման, բազմաթիվ հունական գաղութների ու քաղաքների հիմնարկման և հելլենիստական քաղաքային կուլտուրայի առաջացման, որով միանգամայն նոր ընթացք տրվեց Մերձավոր Արևելքի հետագա զարգացման:

Հելլենական Արևմուտքը, նվաճելով 334—330 թվերին (մեր թվ. առաջ) ամբողջ Մերձավոր Արևելքը՝ և հիմնելով այստեղ աշխարհակալ մի մեծ պետություն, որը տարածվում էր մինչև Հնդկական օվկիանոսը և Իրանի հյուսիս-արևելյան շրջանները, հարուստ այս երկիրը դարձել էր հելլենական գաղթավայր և իրեն նպատակ էր դրել, կերպարանափոխելով Արևելքը, հելլենիստական ինքնավար քաղաքների ու գաղութների միջոցով՝ միաձուլել նրան իր հետ: Աղեքսանդր Մակեդոնացուց և նրա հաջորդներից հետո Արևելքի հելլենականացման նույն քաղաքականությունը վարեցին նաև Սելևկյանները, մասնավոր իրենց տիրապետության առաջին շրջանում:

Սակայն հելլենականացման այդ քաղաքականությունը, ինչպես և լայնատարած Արևելքի տեական միացումը, չափազանց դժվար ձեռնարկություններ էին, որ վեր էին իշխող հելլենների համեմատաբար անհամաչափ ու փոքր ուժերից:

Արդեն Սելևկյան ամենագոր թագավորների ժամանակ ըսկըսվեց հետզհետե նրանց մեծ ու աշխարհակալ պետության անդամատումը և քայքայումը: Մոտավորապես 305 թվին Սելևկյանները կորցրին նախ և առաջ իրենց հնդկական գավառները: Այնուհետև մոտ 255 թվին Սելևկյան թագավորությունից անջատվեցին

Բակտրիան և Սոգդիանեն։ Նույն այդ ժամանակներում կարողացան պահպանել իրենց անկախությունը կամ ինքնուրույնությունը Կապադովիան, Պոնտոսը, Հայաստանը և Ատրպատականը։ Այնուհետև երրորդ ու երկրորդ դարերում (մեր թվ. առաջ) Սելևկյանների դեմ հանդես եկան նրանց նոր ախույանները՝ Պարթև Արշակունիները՝ և Հռոմը։ Այս երկու հզոր պետությունները ժառանգելու էին հետզհետե նրանց ամբողջ թագավորությունը։

Պարթևական թագավորության հիմնադիրն է համարվում Արշակ Ա-ն, ծագումով պարթևներին ազգակից Ապարն կամ Պարն թափառական ցեղից։ Մոտավորապես 250 թվին (մեր թվ. առաջ) սա ապստամբել էր իր ցեղակիցների հետ Սելևկյանների դեմ և սպանել էր նրանց սատրապին։ Արշակ Ա-ից հետո՝ նրա եղբայրը և հաջորդը, Տրդատը կամ Արշակ Բ-ն, հաղթելով Սելևկոս Բ Կալլինիկոսին (248—210 թ.)՝ վերջնականապես հաստատվեց Պարթևստանում՝ և նվաճեց շուտով նաև հարևան Վրկանը, որի կենտրոնն էր Զադրակարտա քաղաքը՝ այժմյան Ասզրապատը։

Պարթևական թագավորությունը, որ կազմվեց Սելևկյան մեծ պետության հյուսիս-արևելյան սահմանում, սկզբում, ինչպես տեսնում ենք, մեծ չէր։ Նրա աշխարհակալական ընդարձակումը, որով վերջ դրվեց Սելևկյանների իշխանության ու հելլենիզմի տարածման իրանական արևելքում՝ սկսվեց Միհրդատ Ա-ի ժամանակ (171—138 մեր թվ. ա.)¹ Սա օգտվեց Սելևկյանների ներքին երկպառակություններից և նվաճեց նրանց արևելյան երկրները՝ հնդկական Կովկասից մինչև Նփրատ գետը և Կապադովիայի սահմանները¹։ Արևմտյան հելլենիզմը հարկադրված եղավ այսպիսով քաղաքական ու կուլտուրական իր դիրքերը զիջելու արևելյան իրանիզմին, և այնուհետև Սելևկյանների իշխանության տակ առժամանակապես միացին միայն հյուսիսային Ասորիքը և Կիլիկիան։

Հենց նույն այս երկրորդ դարում, երբ պարթևները տեր էին դառնում Սելևկյանների արևելյան երկրներին, արևմուտքում ևս հելլենական մասնր պետությունների՝ և Սելևկյան թագավորության դեմ հանդես եկավ Հռոմը։

Նրա ծավալումը Միջերկրական ծովի արևելյան երկրներում սկսվել էր արդեն փյունիկյան երկրորդ պատերազմից հետո (218—

¹ S^h Justinl M, Juniani, Epitoma historiarum Philippicarum Pompei Trogi, XLI, 5, 8:

—201 թթ.): Անտիոքոս Մեծի Մագնեսիայի մոտ կրած վճռական ու ծանր պարտութիւնը 190 թվին հռոմայեցիներին հնարավորութիւն տվեց ամրացնելու իրենց ազդեցութիւնը Փոքր Ասիայի մասնականութիւնների վրա: Ինչպես Հունաստանում, նույնպես և այստեղ՝ Հռոմը հրապարակ եկավ սկզբում իբրև ազատարար ու հովանավոր մասնականութիւնների ու ճնշված ժողովուրդների: Սակայն, իրապես, նրա քաղաքականութեան նպատակն էր որդուել ու թշնամացնել իրար դեմ բարեկամ այդ պետութիւնները և ուժասպառ անելով բոլորին՝ հաստատել ամենուրեք իր տիրապետութիւնը:

Դառնալով տեր ու տնօրեն Հունաստանի ու Մակեդոնիայի՝ նա շուտով պատռեց անշահասեր ազատարարի իր կեղծ դիմակը և 133 թվին ոտք դրեց Փոքր Ասիա որպես նվաճող և հաստատեց իր իշխանութիւնը Պերգամոնում, Հռոմեական նենգ ու ճարպիկ դիվանագիտության եռանդուն գործունեութեանը պետք է վերագրել, հավանորեն, Պերգամոնի թագավոր Ատտալոս Գ-ի կրտակը, որի համաձայն նա իր թագավորութիւնն ու ամբողջ հարստութիւնը թողեց իբրև ժառանգութիւն Հռոմին: Պերգամոնը դառավ այնուհետև հռոմեական նահանգ և անվանվում էր «պրովինցիա Ասիա»:

Իմպերիալիստական Հռոմի այս մուտքն Ասիա, ինչպես կրտսեանք, սկիզբն էր այն մեծ ավերածութեան ու աղետի, որն իր հետեանքներով ահալոր ու կործանարար եղավ հելլենիստական Լիւբեքի տնտեսական ու կուլտուրական հետագա զարգացման համար: Հելլենական աշխարհականները ևս նվաճել էին Արևելքը շահագործման նպատակով, սակայն նրանք, ինչպես ասացինք, հիմնելով այստեղ հարյուրավոր քաղաքներ ու գաղութներ և ըստեղծելով բարեհաջող պայմաններ առևտրի, արհեստների և արդյունագործության աճման ու զարգացման համար՝ մեծապես նրապաստել էին նրա առաջադիմութեանը: Մինչդեռ հռոմեական հանրապետության տիրապետութիւնն առաջին դարում (մեր թվ. առաջ) աղետալի մի դարաշրջան էր արևելյան երկրների տնտեսական ու կուլտուրական հետադիմութեան՝ անհաշիվ հարստութիւնների և անթիվ ստրուկների փոխադրման Արևելքից Արևմուտք և, ընդհանրապես, տեղական հելլենիստական պետութիւնների ու քաղաքների կողոպտման ու կործանման:

Հարկավոր է նաև մատնանշել, որ Ասիայի կողոպտիչներն ու ավերիչներն էին ո՛չ միայն հռոմեական հանրապետության հռչակավոր զորավարները, պաշտոնյաները և կապալառուները,

որ ուղարկվում էին Արևելք, այլև նրա անվանի ու առաջադեմ 'համարվող քաղաքական գործիչները: Ժողովրդական տրիբուն Կայոս Գրաքխոսի առաջարկությամբ 123—122 թվերին հրատարակվել էին մի շարք օրենքներ, որոնք թեև մեծ մասամբ անմիջական կապ չունեին Արևելքի հետ, սակայն մեծապես սաստկացրել էին պրովինցիա Ասիայի անողոր շահագործումը: Հենց նրա հայտնի հացահատիկային օրենքը (*lex frumentaria*), որի համաձայն հոռմեական քաղաքացիները ստանում էին մայրաքաղաքում էփան հաց՝ հարկադրել էր նրան գանձել պրովինցիա Ասիայից ուղղակի ու անուղղակի նոր ու ծանր հարկեր: Բայցի այդ, նա հատուկ օրենքով կարգադրել էր, որ հարկահավաքումն Ասիայում տրվի կապալով հեծվոր դասին: Նա այդ արել էր պարզապես այն դիտավորությամբ, որպեսզի ապահովե դրամատեր հարուստ այս դասի համագործակցությունն ընդդեմ ազնվականության: Բացի հարկահավաքումից Սեմպրոնիոսի 123 թվի օրենքով (*lex Sempronia iudicaria*) հեծվոր դասին էր հանձնվել նաև դատական իշխանությունը քրեական գործերում:

Միանգամայն հասկանալի է, իհարկե, որ վերոհիշյալ օրենքների շնորհիվ պրովինցիա Ասիան տնտեսապես հյուծվելու ու արնաքամ էր լինելու հոռմեական կապալառուների ու վաշխառուների քմահաճ կամայականությունների ցանցում²: Ասիական նահանգի ու հոռմայեցիների դաշնակից փոքրասիական պետությունների ծանր դրությունն անկեղծորեն մատնանշված է Լիվիոսի պատմության մեջ: Նրա ասելով՝ այնտեղ ուր մուտք էին գործում հոռմեական կապալառուները, անզոր էր դառնում հանրային իրավունքը և վերանում էին դաշնակիցների ազատություններ³:

Հոռմից ու Իտալիայից եկած խոշոր ու մանր վաշխառուները և հոռմեական բանկերի գործակալները դաժանորեն շահագործում էին ո՛չ միայն պրովինցիա Ասիան, այլև կեղեքում էին նաև Փոքր Ասիայի մանր պետությունները՝ Բիթանիան, Գալատիան և Կապադովկիան: Հոռմի այս դաշնակիցները ևս վաղ թե ուշ, կորցնելով իրենց խաբուսիկ անկախությունը՝ զոհ էին դառնալու հոռմեական գիշատիչ իմպերիալիզմին:

Թե որքան ծանր էր հոռմեական տիրապետությունն Ասի-

² Հմմտ. Victor Chapot, La province romaine proconsulaire d'Asie, Paris, 1904, էջ 41—49.

³ Տե՛ս XLV, 18.

այում՝ այդ ցայտուն ու պատկերավոր կերպով մատնանշել է գերմանական պատմագետ Թ. Մոմզենը:

«Կայսու Գրաքխոսի վերոհիշյալ օրենքների լորժադրումից հետո, — ասում է Մոմզենը, — հռոմեական առանց այն էլ ծանր տիրապետությունը վերածվեց [Արևելքում] այնպիսի անտանելի մի ճնշման, որ ո՛չ արքայական թագը և ո՛չ էլ շինականի խրճիթն ապահով չէին գրավումից. ամեն մի հասկ աճում էր այնտեղ հարկահավաքների համար և ամեն մի երեխա ծնվում էր, հավանորեն, իբրև ղոհ ստրկավաճառների համար: ...Եվ եթե այդ խաղաղ երկրներում և այնտեղ ապրող փափկակյաց ժողովուրդների մեջ երևան գար մի մարդ, որն ընդունակ լիներ ազդանշան տալու ընդհանուր ապստամբության՝ կարելի էր սպասել, որ այնտեղ տեղի կունենան զարմանալի ու զարհուրելի անցքեր»⁴:

Շուտով, իրապես, ինչպես կտեսնենք, բռնկվեց նախ Փոքր Ասիայում և ապա նաև Հունաստանում մեծ ապստամբություն. որը հետզհետե փոխարկվեց սոցիալական հեղափոխության: Հրապարակապես պատմական այդ ցնցող դեպքերի Միհրդատ Պոնտացին էր՝ հռոմայեցիների հզոր ու անհաշտ խոշուանր:

Պոնտական թագավորությունը, որը գլխավոր մասնակիցն էր այդ մեծ անցքերի, գտնվում էր Սև ծովի հարավային կողմում՝ Բիթանիայի, Գալատիայի, Կապադովկիայի և Փոքր Հայքի միջև: Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակ այս երկիրը, որի մեջ ապրում էին սեմական, արիական և բնիկ փոքրասիական ցեղեր՝ մեծ չափով ենթարկվել էր իրանական կենցաղի ու կուլտուրայի ազդեցության: Նրա ծովափնյա շրջաններում՝ Սինոպում, Ամիսոսում, Տրապիզոնում և մյուս քաղաքներում հաստատվել էին դեռ Աքեմենյանների աշխարհակալ տիրապետությունից առաջ հունական գաղութներ, որոնք լորեղ նեցուկներ էին հելլենական քաղաքակրթության ու լեզվի տարածման: Պարսկական ազնվականությունը, որը գրավել էր այսուեղ հողեր ու կավածներ, կազմում էր զգալի մասը իշխող դասի: Պարսկական ազնվական ամենաբարձր տոհմից էր նաև Միհրդատ Ա-ն (302—266 մեր թվ. առ.), որը հիմնադիր է համարվում Պոնտական թագավորության:

Նոր հիմնված այս թագավորությունը, որ բավական ընդարձակվել էր Միհրդատ Ա-ի հաջորդների ժամանակ՝ իր հզոր-

⁴ Տե՛ս «Римская история», т. II, перевод Неведомского, Москва, 1887, էջ 269:

րության ու փառքի գազաթնակետին հասավ առաջին դարի ըսկըզքներում (մեր թվ. առաջ) Միհրդատ Եվպատորի թագավորության ընթացքում (111—63 թ.), որին անվանում են նաև Մհծ։ Պոնտոսի այս հզոր թագավորը կարճ ժամանակում նվաճել էր հին Կողքիսը՝ մինչև Դիոսկուրիա և մինչև այժմյան Սուրամը, նաև այժմյան հարավային Ռուսաստանում՝ Տավրիկյան իներսոնեսը ու նրա հարևան սկյութական երկրները՝ և Պոնտոսի հարավ-արևելքում՝ Փոքր Հայքը, որը նվաճումից առաջ տառնձին թագավորություն էր Այս մեծ նվաճումներից հետո Պոնտոսը մեծագույն պետությունն էր դառել Փոքր Ասիայում և ամենահզոր հակառակորդը իմպերիալիստական Հռոմի։

Պոնտոսի և Փոքր Հայքի հարավում գտնվում էր Կասյադովկիան, որը սահմանակից էր հայկական հին Մոփքին և տարածվում էր հարավում մինչև Կիլիկիա, արևմուտքում՝ մինչև Լիկաոնիա և հյուսիս-արևմուտքում՝ մինչև Գալատիա։ Սկստեղ ևս, ինչպես և Պոնտոսում, Սելեկյանների տիրապետության առաջին տարիներում կազմակերպվել էր առանձին թագավորություն, որի հիմնադիրն էր Արիարաթ Բ-ն (հավանորեն, 301—280 թ.), ծագումով, ինչպես և Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ Ա-ն, պարսկական ազնվականության բարձր տոհմից։ Դիոդորոս Սիկլիիացու վկայությամբ⁵ Արիարաթ Բ-ն կարողացել էր տիրել Կասյադովկիային օգնական զորքերի աջակցությամբ, որ նա ստացել էր արմենների Արդոատես («Արծեճեհ») թագավորից։ Կասյադովկիայում ևս, ինչպես և Պոնտոսում, իշխող դասակարգը բաղկացած էր, մեծ մասամբ, կալվածատեր պարսիկ ազնվականներից և երկիրը Աքեմենյան տիրապետության ժամանակ ենթարկվել էր իրանական պետականության և իրանական կուլտուրայի ազդեցության։ Սակայն նաև այստեղ հելլենականությունը հաստատվել էր քաղաքներում, և նրա ազդեցությունը զորեղ էր, պլիավորապես, ժողովրդի բարձր խավերի շրջանում։

Բացի Պոնտոսից և Կասյադովկիայից Միհրդատ-Տիգրանյան շրջանի պատմական անցքերին մասնակից էին նաև Բիթանիան և Գալատիան։

Բիթանիան գտնվում էր Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմտյան անկյունում՝ Սև ծովի, Բոսփորի ու Պրոպոնտիսի ափերին, և տարածվում էր արևելքում մինչև Պափլագոնիա, հարավ-արևելքում՝ մինչև Գալատիա, իսկ հարավում՝ մինչև Միսիա։ Այս երկիրը

⁵ ՏՃՄ ՏՃՃԻ, 19, 5,

կոչվում էր Բիթանիա թրակիական բիթանների անունով, որոնք թրակիական ուրիշ ցեղերի հետ գաղթել էին Փոքր Ասիա Բալկանյան թերակղզուց։ Այս գաղթականները հիմնել էին այստեղ Բիթանիայի թագավորությունը, որն Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակ կիսանկախ էր և կազմակերպվել էր իբրև անկախ պետություն երրորդ դարի սկզբներում։ Ինչպես և Փոքր Ասիայի մյուս արևմտյան շրջանները՝ Բիթանիան ևս մեծ չափով ենթարկվել էր հելլենական կուլտուրայի ազդեցության։

Փոքր Ասիայի կենտրոնում գտնվում էր Դալատիան, որը սահմանակից էր Բիթանիային, Պոնտոսին և Կապադովկիային։ Իր անունը սա ստացել էր գալատներից կամ կելտերից, որոնք 277—276 թ. մեր թվ. առաջ Թրակիայի վրայով եկել էին Փոքր Ասիա և այստեղ բնակություն էին հաստատել Փոյուդիայում։ Այս եկվոր ու ռազմիկ ժողովուրդը, որ բազկացած էր երեք ցեղային հատվածներից և բաժանված էր առանձին տոհմերի՝ չէր կարողացել ստեղծել միաբան ու միահար պետություն և խաղալիք էր դառել հռոմեական ճարպիկ դիվանագիտության ձեռքին։

Դալատները և Բիթանիայի ու Կապադովկիայի թագավորությունները, ինչպես ներքև կտեսնենք, հլու և հնազանդ դաշնակիցները դառան արշավող հռոմեական իմպերիալիզմի և հռոմեական զորքերի հետ մասնակից եղան թե հռոմեա-պոնտական, և թե հայ-հռոմեական բոլոր մեծ պատերազմների։

3. ԱՐՏԱԾԵՍՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴԸ

Աքեմենյան Պարսկաստանի անկումից հետո ո՛չ Աղճառանդր Մակեդոնացին, ո՛չ էլ Սելեկյանները չկարողացան տիրել Հայաստանին երկարատև ու հաստատուն կերպով:

Պարսկական երկու սատրապոթյունների փոխարեն հիմնովեցին այստեղ երեք առանձին իշխանություններ՝ Փոքր Հայքը, Մոփքը և Մեծ Հայքը, որոնց կառավարիչները կամ իսկական սատրապների հետնորդներն էին և կամ բնիկ իշխանները: Հայկական այս իշխանությունները, թեև Սելեկյան թագավորության սատրապոթյուններ էին համարվում, սակայն նրանց վասսալական կախումը Սելեկյաններից եղել է հաճախ գրեթե անվանական:

Անտիոքոս Մեծի Մագնեսիայի մոտ կրած պարսությունը (190 թ. մեր թվ. առ.) անկախության ընդհանուր շարժման ազդանշան եղավ ո՛չ միայն Փոքր Ասիայում, այլև Հայկական լեռնաշխարհում: Այդ պարսությունից հետո, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը՝ Անտիոքոս Մեծի երկու զորավարները, որոնք կառավարում էին Մեծ Հայքը և Մոփքը Անտիոքոսի հավանությունով՝ անցան հռոմայեցիների կողմը և հայտարարեցին իրենց անկախ թագավորներ:

Այսպիսով երկրորդ դարի առաջին կիսում արմենական երկրները մնացին դարձյալ բաժանված երեք անջատ մասերի, որոնք ունեին իրենց առանձին թագավորները: Փոքր Հայքում իշխում էր փառնակ Պոնտացու (190—169 թ.) դաշնակից Մեհհրդատ թագավորը, Մեծ Հայքում՝ Արտաշեսը և Մոփքում, Ակիսենեում, Օդոմանտիսում և մի քանի ուրիշ գավառներում՝ Զարեհը:

Այս թագավորություններից ամենազորեղն ու ամենաընդարձակը, ինչպես երևում է նշանավոր հույն պատմագիր Պոլիբիոսի ուշագրավ մի վկայությունից, Մեծ Հայքն էր: Վերոհիշյալ Արտաշեսին Պոլիբիոսն անվանում է «Արմենիայի մեծագույն մասի կառավար»

¹ Տե՛ս XI, 14, 15:

րիշ»², նույնը հաստատում է նաև Ստրաբոնը հետևյալ իր վկայութ-
յան մեջ.

«Պատմում են,—ասում է Ստրաբոնը,—որ Արմենիան
եղև է առաջ փոքր և մեծացել է Արտաշեսի ու Զարեհի մի-
ջոցով: ...Սրանք ընդարձակել էին իրենց երկրների սահ-
մանները և շրջակա ժողովուրդներից գրավել էին հետևյալ
շրջանները. մեզացիներից՝ Կասսիանեն, Փավնիտիսը և Բա-
սորոբեզան, իրեններից՝ Պարիադրեսի լեռնալանջերը, Քոր-
ձենեն և Դոդարենեն, որ գտնվում է Կուր գետի մյուս կող-
մում, խալիբներից ու մոսսինոյկներից՝ Կարենիտիսը և
Քսերքսենեն, որոնք սահմանակից են Փոքր Հայքին կամ
նրա մասերն են, կատաոններից՝ Ակիլիսենեն և Անտիտավ-
րոսի կողմերը գտնվող երկիրը և ասորիներից՝ Տամոնի-
տիսը»³:

Մեջբերված այս վկայությունից երևում է, որ Արտաշեսը նը-
վաճել էր Կասպյան երկիրը կամ Փայտակարանը (=Κασπίανῆς),
Վասպուրականը (=Βαστοπιανῆς), Փավնիտիսը (*), Պարիադրեսի
լեռնալանջերը (այսինքն՝ Տայրը), Կղարջը (=Χορζηνῆς)⁴, Գու-
դարքը (=Γουδαρηνῆς), Կարձ գավառը (=Καρζηνίτις), Դեռանը
(=Ξερζηνῆς)⁵ և Տմորիքը (=Ταμουριτις)⁶, իսկ Զարեհը՝ Եկեղյաց
գավառը (=Ακισαγηνῆς) և Անտիտավրոսի կողմերը գտնվող երկիրը:
Նույն վկայության շարունակության մեջ Ստրաբոնը հաղորդում է
նաև, որ ընդարձակված այս Արմենիայի մեջ նրա ժամանակ բու-
լորը համալքվու էին, այսինքն՝ խոսում էին հայերեն: Ստրաբոնի
այս տեղեկությունը կարելի է ընդունել որոշ, իհարկե, վերադա-
հություն: Հայաստանի զանազան շրջաններում, ինչպես հայտնի է,
նույնիսկ Սասանյանների ժամանակ և անգամ նրանց տիրապե-
տությունից հետո կային օտարալեզու ցեղեր: Ուրեմն՝ Ստրաբոնի
վկայությունը պետք է, ըստ երևույթին, ենթադրել այն իմաստով, որ
Հայաստանում նրա ժամանակ տարածված ու գերիշխող լեզուն
եղև է հայերենը:

² Տե՛ս «Всёобщая история в 40 книгах», перевод Мищенко, т. I—
III, Москва, 1890—1899, XXV, 2, 12:

³ Տե՛ս XI, 14, 5 (528):

⁴ Χορζηνῆς ն Մարիվարտն առաջարկում է սեզգել և կարդալ Χολαζζηνῆς,
տե՛ս Eranschahr nach der Geographie des Ps. Moses Xor., Berlin, 1901,
էջ 116:

⁵ Ξερζηνῆς-ն պետք է ուղղել Δερζηνῆς (ըստ Պլինիոսի Nat. Hist. 5, 83—
Derxene, Derzene), տե՛ս Հյուսիսային Հին Հայոց տեղւոյ անունները,
թրգմ. Հ. Ք. Պիլեզիկ ճյաշնի, Վիեննա, 1907, էջ 21:

⁶ Ստրաբոնի հունարեն բնագրում գրված է Ταμουριτις, փխ. Ταμαριτις,
տե՛ս Markwart, Eranschahr, էջ 170:

Ընդարձակվել էր նույն այս երկրորդ դարում (մեր թվ. առ.) բացի Մեծ Հայքից ու Մոփքից նաև Փոքր Հայքը, որը նվաճել էր արևմտյան Պարիադրեսի և հյուսիս-արևելյան Պոնտոսի ծովափընյա շրջանները և հասցրել էր իր սահմանները մինչև Սև ծովը:

«Փոքր Հայքը,—ասում է Ստրաբոնը,—բավական պտղաբեր երկիր է: Այստեղ ևս, ինչպես և Մոփքում, միշտ կառավարում էին երկիրը սեփական իշխանները, որոնք կամ բարեկամ ու դաշնակից էին արմեններին և կամ իրենց գործերը վարում էին առանձին ու անկախ: Փոքր Հայքն իրեն հպատակեցրել էր խալդայներին և տիբարեններին, այնպես որ նրա իշխանությունը տարածվում էր մինչև Տրապիզոն ու Փառնակիա»⁷:

Հայաստանում և Կապադովկիայի հյուսիսում կազմվել էին, ինչպես տեսնում ենք, փոխանակ միահար ու միաձուլվ մեծ պետության՝ երեք արմենական անկախ թագավորություններ: Եվ միանգամայն հասկանալի է, իհարկե, որ արմենների ցրվածությունն ու այս բաժանումը արգելք էին հանդիսանալու նրանց ընդհանուր ու համերաշխ գործակցության:

Արմենական երկրների միացման կարևորությունը, հավանորեն, գիտակցվել է առավելապես նրանց քաղաքական վերելքի այս շրջանում: Հայտնի է, որ Արտաշես Ա-ն, որն անչափ ընդարձակել էր Մեծ Հայքը՝ ուղեցել էր նաև նվաճել հարևան Մոփքը: Սակայն Մեծ Հայքի զորեղացումը և արմենական երկրների քաղաքական միաձուլումը չէին կարող հանդուրժել Կապադովկիան և Պոնտոսը: Փոքր Հայքն ու Մոփքը, որոնց անկախությունը Արտաշեսյան հզոր թագավորության կողմից վտանգ էր սպառնում՝ սերտ կերպով հարեցին օտար այս պետություններին և ապավինեցին սրանց օգնության: Դիտողորոս Միկիլիացին վկայում է⁸, որ Արտաշեսին չհաջողվեց իր թագավորությանը միացնել Մոփքը, շնորհիվ Կապադովկիայի Արիարաթ Ե թագավորի միջամտության: Այս վերջինի օգնությամբ ստացավ իր հայրենի թագավորությունը Զարեհի որդին՝ Մեհրուժանը, որն Արտաշեսի հարձակման ժամանակ փախել էր Կապադովկիա:

Արտաշեսյան Մեծ Հայաստանի մասին մատենագրական աղբյուրները տալիս են, դժբախտաբար, միայն պատահական ու կրցիլուտոր տեղեկություններ: Այդ տեղեկություններից առանձնապես կարևոր են Ստրաբոնի և Պլուտարքոսի վկայությունները Արտա-

⁷ Տե՛ս XII, 3, 28:

⁸ Տե՛ս De virt. et vitis, XXXI, 22:

շատ մայրաքաղաքի մասին, որը հիմնել էր Արտաշես Ա-ն, հավանորեն, 166 թվին (մեր թվ. առաջ)⁹:

«Հայաստանի քաղաքներն են,—ասում է Ստրաբոնը, —Արտաքսատան (որն անվանում են նաև Արտաքսասատա և որը հիմնել էր Աննիբալն Արտաշեսի համար) և Արքսատան: Երկու քաղաքն էլ գտնվում են Արաքսի ափին՝ Արքսատան Ատրպատականի սահմանում, իսկ Արտաքսատան Արաքսի դաշտի մոտ: Այս վերջինը գեղեցիկ է շինված և երկրի թագավորանիստ քաղաքն է: Նա գտնվում է գետածոցում, որը նման է ցամաքակղզու, և նրա շուրջը, բացի պարանոցի մասից՝ գետի առջև ձգվում է պարիսպը, իսկ պարանոցը փակված է խրամով և պատվարով»¹⁰:

Որ Արտաշատը շինված էր Աննիբալի խորհրդով և նրա ցուցմունքներով՝ այդ մանրամասն հաղորդում է նաև Պլուտարքոսը հետևյալ իր վկայության մեջ:

«Պատմում են,—ասում է Պլուտարքոսը,—որ երբ Անտիոքոսը պարտության կրեց հռոմայեցիներից՝ Կարթագենացի Աննիբալը եկավ Արտաշես արմենի մոտ և հրահանգիչ ու խորհրդատու գառավ բազմաթիվ օգտավետ գործերում: Նկատելով, բացի այդ, այս երկրում չօգտագործված ու անտես արված հարմարագույն ու խիստ հաճելի մի վայր՝ նա այդ տեղում ուրվագծեց քաղաքի հատակագիծը: Աննիբալը տարավ Արտաշեսին, ցույց տվեց հատակագիծը և համոզեց հիմնել այդ տեղում քաղաք»¹¹:

Պատմագետներից շատերը կասկածելի են համարում թե Արտաշատի հիմնումն Աննիբալի խորհրդով և թե Աննիբալի փախուստը Հայաստան: Սակայն, այնուամենայնիվ, վերոհիշյալ վկայությունները խիստ կարևոր են, որովհետև նրանք պարզ ու ուրոշ հաստատում են, որ Արտաշատը հիմնված է եղել երկրորդ դարում Արտաշես Ա-ի ժամանակ: Առանձնապես հետաքրքիր են ու կարևոր Արտաշատի տեղադրության ու ամրությունների մասին Ստրաբոնի հաղորդած տեղեկությունները:

Արտաշատի հիմնումն Արարատյան դաշտում կարելի է համարել Արտաշես Ա-ի կարևորագույն գործերից մեկը: Այս դաշտն այնուհետև դառավ Հայաստանի քաղաքական ու կուլտուրական միավորման կենտրոնը:

⁹ Strabon Fabricius, Theophrastus von Mitylene und Q. Dellius als Quellen der Geographie des Strabons, Strassburg, 1888, էջ 32 և 131.

¹⁰ Strabon XI, 14, 6:

¹¹ Strabon Lucullus, XXXI, 5:

Քաղաքավայրի ընտրութիւնը հաջող էր կատարված թե ուղմական և թե տնտեսական տեսակետներից: Գտնվելով Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնում՝ Արարատյան դաշտն ավելի էր պաշտպանված արշավող թշնամիներից, քան լեռնաշխարհի սահմաններում գտնվող շրջանները: Բացի այդ, նրա միջով էր անցնում տարանցիկ առևտրի մեծ ճանապարհը, որը գալիս էր Միջին Ասիայի ու Չինաստանի կողմերից և Արտաշատի մոտով գնում էր դեպի Սև ծովի նավահանգիստները:

Ինչպես տեսնում ենք, Արտաշեսյան հարստության հիմնադիրն առաջին կազմակերպողն է պատմական Մեծ Հայաստանի, և ընդարձակված այս պետութիւնն արդեն նրա ժամանակ համարյա ամփոփվել էր բնական իր սահմանների մեջ և տարածվում էր Հյուսիսային Միջագետքից մինչև Կուր գետը և Ատրպատականից մինչև Մոփքը և Փոքր Հայքը: Այս նոր թագավորութիւնը, որ դառել էր Առաջավոր Ասիայի ուժեղ պետութիւններից մեկը՝ այժմ հաշվի էր առնվում և որոշ դեր էր կատարում միջպետական հարաբերութիւններում: Պոլիբիոսը, որն իր պատմության մեջ մանրամասն հիշատակել է Փառնակ Պոնտացու և Փոքր Հայքի Միհրդատ թագավորի 180 թվի կոիվն. ընդդեմ Պերգամոնի, Կապադովկիայի և Բիթանիայի թագավորների՝ մեջ է բերում սրանց ստորագրած խաղաղության դաշինքը և վկայում է, որ այդ դաշնադրությանը մասնակից է եղել նաև «Արմենիայի մեծագույն մասի կառավարիչ Արտաշեսը»¹²:

Արտաշեսյան անկախ ու միաձուլ Հայաստանի այս զորեղացումը վտանգավոր համարեց Սելևկյան թագավորութիւնը: Որը հայկական երկրների նախկին սյուզերենն էր: Ինչպես վկայում են Դիոդորոս Սիկիլիացին և Ապպիանոսը¹³, մոտավորապես 165 թվին (մեր թվ. առ.) Հայաստան արշավեց Անտիոքոս Դ-ն (175—164), Սակայն Արտաշես Ա-ն, թեև պարտութիւն էր կրել, կարողացավ շուտով վերականգնել իր հին իրավունքները:

Դիոդորոս Սիկիլիացու մի այլ վկայութիւնից¹⁴ հայտնի է դարձել, որ Սելևկյանների սատրապ Տիմարքոսը, որն ապստամբել էր ու հայտարարել իրեն Մարաստանի թագավոր (161 թ.)՝ դաշն էր կնքել Արտաշես Ա-ի հետ և սրա օգնությամբ ընդարձակել էր իր թագավորության սահմանները մինչև Սելևկիա և Զեզմա:

Աղբյուրների աղբատիկ ու պատահական այս տեղեկութիւն-

¹² Strabo, XXV, 2, 12.

¹³ Strabo Müller, *Fragm. hist. graec.* II, էջ X և Appianus, *Syr.*, 45 և 46.

¹⁴ Strabo Müller, *FHG*, II, էջ XII:

ները շին տալիս, իհարկե, պարզ ու լրիվ պատկեր այն մեծ շրջադարձի, որ տեղի էր ունեցել Արտաշես Ա-ի ժամանակ։ Ասկայն վերահիշյալ կցկտուր հիշատակություններն անգամ ցույց են տալիս, որ Արտաշեսյան անկախ ու հզոր Հայաստանի կազմակերպումը սկիզբն էր հին Հայաստանի պատմության նոր դարաշրջանին։

Ուշագրավ է ու առանձնապես հետաքրքիր, որ Արտաշեսյան այս շրջանի պատմական մեծ դեպքերը նյութ էին դառել վիպական հին երգերի և ավանդությունների, որոնցից օգտվել է Մովսես Խորենացին։ Որ Արտաշատը հիմնած է եղել Արտաշեսը՝ այդ հայտնի է եղել Խորենացուն, ինչպես ինքն է վկայում, թի վիպասանացն, որ պատմին ի Գողթան»¹⁵։ Բացի այդ, ինչպես մատնանշել եմ իմ նախորդ աշխատություններից մեկում¹⁶, Խորենացու մոտ պահպանված են որոշ հիշողություններ պատմական այն անցքերի ու պատերազմների մասին, որոնք տեղի էին ունեցել Հայաստանում Որոնտաս-Երվանդի և Արտաշես Ա-ի ժամանակաշրջանում և որոնք նրան հայտնի են եղել նմանապես վիպասանքից կամ հին զրույցներից։ Նոր այս ենթադրությանը կարող են թերևս նեցուկ ծառայել Արմավիրում գտնված հունարեն արձանագրությունները, որոնք, դժբախտաբար, մինչև այժմ դեռ չեն հրատարակված։

Արտաշես Ա-ից հետո մենք դրեթե տեղեկություններ չունենք Մեծ Հայքի և արմենական մյուս թագավորությունների մասին մինչև Տիգրան Երկրորդը (95—55 թ. մեր թվ. առ.)։ Յուստինոսի կարևոր մի վկայությունից հայտնի է միայն, որ Պարթևական մեծ պետությունը, որը նվաճել էր հետզհետե Հայաստանի սահմանակից Սելևկյան երկրները՝ պատերազմ էր մղել նաև հայոց Արտավազդ թագավորի դեմ։ Այս Արտավազդը, հավանորեն, այն Արտավազդն է, որը հայկական վեպի մեջ հիշատակված է իբրև որդի և հաջորդ Արտաշես Ա-ի¹⁷։

Վերև մատնանշված վկայության մեջ Յուստինոսը հաղորդում է, որ

«Արտավանին հաջորդեց նրա որդին՝ Միհրդատը, որն իր գործերի համար կոչվեց Մեծ։ ...Սա մեծ քաջությամբ վարեց հարևանների հետ բազմաթիվ պատերազմներ և միացրեց Պարթևական թագավորությանը շատ ժողովուրդներ։

¹⁵ Տե՛ս «Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տիգրիս, 1913, II, գլ. 49։

¹⁶ Տե՛ս «О торговле и городах Армении», Эривань, 1930, էջ 97։

¹⁷ Տե՛ս Խորենացի, I, գլ. 1 և II, գլ. Ծ, ԾԱ—ԾԳ, ԾԵ, ԿԱ և ԿԲ։

նույնպես և Սկյութացիների հետ նա մի քանի անգամ աջողությամբ պատերազմեց և վրեժխնդիր եղավ նախորդների վիրավորանքների համար: Վերջը կռվեց արմենների թագավոր Արտավազդի հետ»¹⁸:

Ո՛չ միայն այս, այլև մատենագրական և ուրիշ վկայություններից հայտնի է, որ հենց Միհրդատ Բ Մեծի ժամանակ միայն (123—88 թ. մեր թվ. առ.) պարթևները կարողացել էին վերջնականապես նվաճել Միջագետքի երկրները և Ատրպատականը՝ Կարելի է, ուրեմն, վստահորեն ենթադրել, որ նրա արշավանքըն Արտավազդի դեմ տեղի էր ունեցել Հայաստանի հարևան երկրների նվաճումից հետո, ըստ երևույթին, Ատրպատականի կողմից և, ինչպես ենթադրել է Մարկվարտը, դաշնակից ու վասսալ Ատրպատականի թագավորի մասնակցությամբ¹⁹:

Հայ-պարթևական այս պատերազմի ժամանակ, թեև պարթևներին չէր հաջողվել նվաճել Հայաստանը, սակայն, հավանորեն, նրանք պարտության էին մատնել հայերին և, ինչպես վկայում են Յուստինոսը և Ստրաբոնը, պատանդ էին վերցրել Տիգրան Բ-ին²⁰:

Որ Հայաստանը նվաճված չէ եղել Միհրդատ Մեծի արշավանքի ժամանակ՝ այդ երևում է դարձյալ Ստրաբոնի հետևյալ վկայությունից.

«Պարթևները,—ասում է Ստրաբոնը,—տիրեցին մեղացիների և բաբելոնացիների երկրներին, բայց ո՛չ Արմենիային: Թեև հարձակումներ հաճախ տեղի ունեցան, սակայն երկիրն ուժով չնվաճվեց: Ընդհակառակը, Տիգրանը զորեղ կերպով դիմադրեց ու հաղթեց նրանց, ինչպես մենք ասացինք Արմենիայի մասում»²¹:

Պատանդ վերցված Տիգրանի մասին կարևոր են Ապպիանոսի և Ստրաբոնի վկայությունները: Ապպիանոսի ասելով՝ Տիգրան Բ-ն որդին էր ո՛չ թե Արտավազդի, այլ Տիգրանի²²: Իսկ Ստրաբոնը, խոսելով Արտաշես Ա-ի և Ջարեհի մասին՝ վկայում է, որ Տիգրան Բ-ն Արտաշես Ա-ի սերնդիցն էր²³:

Պատմական ու բանասիրական նորագույն երկերում Արտաշես Ա-ի հաջորդների և Արտավազդի ու Տիգրան Բ-ի ազգակցության մասին հայտնվել են հակասական կարծիքներ: Այդ կար-

¹⁸ Ցե'ս Just. Epit. XLII, 2, 3—6:

¹⁹ Ցե'ս Eranschahr, էջ 100:

²⁰ Ցե'ս Justin., XXXVIII, 3, 1 & Strabo, XI, 14, 15:

²¹ Str., XVI, 1, 19.

²² Ցե'ս App., Syr., 48:

²³ Ցե'ս Str., XI, 14, 15:

ծիրքներից հավանական է ըստ իս Ռեյնաքի ենթադրությունը, որը Տիգրան Բ-ին համարում է համաձայն Ապպիանոսի վկայության Տիգրան Ա-ի որդին, իսկ Արտավազդին՝ եղբայր այս վերջինի²⁴։ Պատմագետների ու բանասերների ուշադրությունից վրիպել է, որ Ապպիանոսի հաղորդած տեղեկությունը հաստատվում է խորհնացու պատմության համապատասխան վկայությունների ուշադիր քննությամբ։ խորհնացու մոտ, ինչպես վերև ասացինք, Արտաշեսյան տոհմի առաջին թագավորների մասին պահպանվել են ուշադրավ պատմական հիշողություններ, որոնք հայտնի են եղել նրան վիպասանքից կամ հին զրույցներից։ Հենվելով այդ զրույցների վրա՝ խորհնացին վկայում է, որ Արտաշեսի որդին ու հաջորդը, Արտավազդը, զավակ չէ ունեցել, և որ Արտավազդից հետո Հայաստանում թագավորել է նրա եղբայրը՝ Տիգրանը²⁵։ Պատմահոր հաղորդած կարևոր այս տեղեկությունները, ինչպես տեսնում ենք, համապատասխանում են Ապպիանոսի վերոհիշյալ վկայության։ Կարող ենք ըստ իս, համաձայն այդ տեղեկությունների, հավանական համարել, որ Արտաշես Ա-ին հաջորդել է նրա որդին, Արտավազդ Ա-ն, և ապա սրա եղբայրը՝ Տիգրան Ա-ն, որից հետո թագավորել է այս վերջինի որդին՝ Տիգրան Բ-ն։

Մեծ Հայաստանի մասին, ինչպես ասացինք, մենք ունենք մանրամասն տեղեկություններ Տիգրան Բ-ից սկսած։

Տիգրան Բ-ն, որը պատանդ էր պարթևների մոտ՝ գահ էր բարձրացել 95 թվին (մեր թվ. առ.)։ Գահակալության այս թվականը հայտնի է մեզ Պլուտարքոսի վկայությունից։ 70 թվին, երբ Ապպիոս Կլավդիոսը եկել էր նրա մոտ իբրև դեսպան՝ նա, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը²⁶, արդեն 25 տարի թագավորել էր։ Պատանդությունից ազատվելու և իր հայրենի թագավորությունը ստանալու համար նա, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը²⁷, պարթևներին փրկանք էր տվել յոթանասուն հովիտներ, որոնք, Մարկվարտի կարծիքով²⁸, այն շրջաններն էին, որ Ատրպատականի կողմերում գրավել էր Արտաշես Ա-ն։

Երբ Տիգրանն ազատվեց ու վերադարձավ իր հայրենի երկիրը՝ նա արքայական իր թագը կապեց, ինչպես վկայում է Ապպիանոսը, Հայաստանի այն վայրում, ուր ինքը հիմնել էր հետո

²⁴ S^b'u Th. Reinach, Mithridate Eupator, էջ 104 և Markwart, Eranschahr, էջ 173.

²⁵ S^b'u Խորհնացի, II, գլ. ԿԱ.

²⁶ S^b'u Plut., Lucullus, 21.

²⁷ S^b'u Str., XI, 14, 15.

²⁸ Eranschahr, էջ 109.

Տիգրանակերտ քաղաքը։ Այս վկայությունից երևում է, որ հին Աղձնիքը, որի մեջ այժմյան Ֆարկինում որոշված է վերջերս հին Տիգրանակերտ քաղաքի տեղը՝ գտնվել է ո՛չ թե Մոփքում, այլ Արտաշեսյան թագավորության մեջ՝ Մեծ Հայքում²⁹։

Գահ բարձրանալուց հետո Տիգրան Բ-ի առաջին գործը եղավ հարևան Մոփքի միացումն իր թագավորությանը։ Կապադովկիան, որը հազիվ էր հռոմայեցիների օգնությամբ պահպանում իր անվանական անկախությունը՝ անկարող եղավ պաշտպանել իր հին դաշնակցին ու բարեկամին։ Տիգրան Բ-ն հարձակվեց Մոփքի վերջին թագավոր Արտանեսի վրա (94 թ. մեր թվ. առ.) և նրա երկիրը կցեց Մեծ Հայաստանին։

«Արտաշեսի սերնդիցն էր,—ասում է Ստրաբոնը,— Տիգրանը. նա իշխում էր բուն Արմենիայում, որը սահմանակից էր Մարաստանին, Աղվանքին, Իերերային մինչև Կողքիս և Սև ծովի մոտ գտնվող Կապադովկիային։ Իսկ Զարեհի սերնդիցն էր Մոփաց երկրի Արտանեսը, որն իշխում էր Արմենիայի հարավային և, գլխավորապես, արևմտյան մասերում։ Տիգրանը սրան հաղթեց և դառավ ինքը տեղի բոլոր այդ երկրների»³⁰։

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Տիգրան Բ-ի իշխանության տակ միացան Արևելյան և Արևմտյան Արմենիան, որոնք թե Արեմենյանների և թե Սելևկյանների ժամանակ առանձին ու ինքնիշխան երկրներ էին։ Արմենական երրորդ թագավորությունը, Փոքր Հայքը, որը Հայկական լեռնաշխարհի բնական սահմաններից դուրս էր գտնվում՝ Մոփքի նվաճումից առաջ, արդեն երկրորդ դարի վերջերսում նվաճել ու միացրել էր իր թագավորությանը Միհրդատ Պոնտացին։

Մոփքի միացումից հետո Տիգրան Բ-ի հղոր ու ընդարձակ թագավորությունը սահմանակից էր դառնում արևմուտքում բացի Պոնտոսից նաև Կապադովկիային։ Հարավում և արևելքում Մեծ Հայաստանին հարևան ու սահմանակից էին պարթևների գերիշխանության տակ գտնվող մանր պետությունները՝ Օսրոններ, Կորգուքը, Ադիաբենը և Ատրպատականը, իսկ հյուսիսում՝ Աղվանքը և Իբերիան։

94 թվից հետո շուտով սկսվեց Արևելքում Հռոմի ու Պոնտոսի երկարատև ու համառ պայքարը, որին, ինչպես կտեսնենք, մասնակից եղավ նաև Տիգրան Բ-ի հզոր պետությունը։

²⁹ Sk'w Mark wart, Sädarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, էջ 119.

³⁰ Sk'w Str., XI, 14, 15:

4. ՀԱՅ-ՊՈՆՏԱԿԱՆ ԴԱԾԻՆՔԸ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆ Բ-Ի ԱՐԾԱՎԱՆՔԸ ԿԱՊԱԴՈՎԿԻՍ

Առաջին դարի սկզբներում (մեր թվ. առ.) հզոր ու մեծ պետություն էր դառել, ինչպես վերև տեսանք, Պոնտոսը, որը խիստ ընդարձակվել էր Միհրդատ Եվպատորի ժամանակ, որին անվանում են նաև Մեծ:

Պոնտոսը կամ հին Պոնտական Կապադովկիան, որը Աբեմենյանների ժամանակ միացած էր բուն կամ Մեծ Կապադովկիային՝ ուներ այս վերջինի հետ կուլտուրական ու կրոնական և մասամբ նաև ցեղային որոշ կապեր: Պոնտոսի հարևան Կապադովկիան ուներ, բացի այդ, ստրատեգիական մեծ նշանակություն, որովհետև նրա հյուսիս-արևելյան ընդարձակ սահմանները տարածվում էին մինչև Փոքր Հայքը և մինչև Պոնտոսի գրեթե թիկունքը: Դժվար չէ, ուրեմն, հասկանալ, թե ինչո՞ւ Միհրդատ Մեծն ամեն կերպ աշխատում էր ցեղակից ու կրոնակից այս երկիրը միացնել իր թագավորությանը:

Կապադովկիայի փաստական նվաճումը Միհրդատը հաջողացրել էր 99 թվին (մեր թվ. առաջ) և թագավոր էր գրել այստեղ իր ութնամյա որդուն՝ Արիարաթ Թ-ին: Սակայն շուտով, 95 թվին, հռոմեական ժեռակույտի կարգադրությամբ պոնտական դորքերը հարկադրված եղան մաքրել այդ երկիրը և Կապադովկիայի թագավոր ընտրվեց Արիոբարդան Ա Հռոմեասերը:

Հռոմայեցիների հենց այս բարեկամի թագավորության ժամանակ Տիգրան Բ-ն գրավել էր 94 թվին Մոփքը, որը, ինչպես ասացինք, սահմանակից էր Կապադովկիային և հին դաշնակիցն էր ու բարեկամն Արիարաթների թագավորության: Իբրև նախկին պաշտպանն ու հովանավորը Մոփաց Զարեհյան թագավորության՝ Կապադովկիան այժմ, բնականաբար, վտանգավոր հարևան էր համարվելու Մեծ Հայաստանի: Հասկանալի է նույնպես, որ Արիոբարդան Ա-ն, հռոմեական քաղաքականության հիմն և հնազանդ սպասավորը, խոչընդոտ էր դառնում պոնտական քաղաքա-

կանության վերոհիշյալ ձգտումների իրագործման, որոնցից չէր կարող հրաժարվել Միհրդատ Եվպատորը:

Առաջին դարի սկզբներին Կապադովկիան, ինչպես տեսնում ենք, ընդհանուր թշնամի էին համարելու և Տիգրանը, և Միհրդատը, և միանգամայն բնական է, որ նրանք աշխատելու էին միանալ իրար հետ ընդդեմ հարևան այդ թագավորության: Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին ուսուներես իմ աշխատության մեջ¹, հենվելով Ռեյնաքի ենթադրության վրա՝ ես մատնանշել էի, բացի այդ, որ պոնտական թագավորների և հատկապես Միհրդատ Եվպատորի բարեկամական քաղաքականությունը Հայաստանի, Ատրպատականի և Բեբրիայի հանդեպ բացատրվում է պոնտական մեծ առևտրի շահերով²: Այս երկրների բարեկամությունը խոշոր նշանակություն ունեւր Պոնտոսի համար, որովհետև նրա մեծ նավահանգիստները հավաքատեղեր էին և հանգուցակետեր համաշխարհային մեծ առևտրի և միջազգային տարանցիկ ճանապարհների, որոնք գալիս էին Հեռավոր Արևելքից ու Միջին Ասիայից և Եվրատանայի ու Արտաշատի վրայով գնում էին, զըլխավորապես, պոնտական Ամիսոս և Սինոպ քաղաքները:

Բարեկամական այս հարաբերությունները, որ գոյություն ունեին Պոնտոսի և Մեծ Հայաստանի միջև, Տիգրան Բ-ի ժամանակ դառել էին ավելի սերտ ու մտերիմ: Աչքի առաջ ունենալով իրենց երկրների կենսական շահերը՝ Տիգրան Բ-ն և Միհրդատ Եվպատորը 95 կամ 94 թվին կնքեցին հատուկ դաշնագրություն, որի նպատակն էր ո՛չ թե նախապատրաստվող հայ-պոնտական պատերազմն ընդդեմ Հռոմի, ինչպես գունավորված ու շփոթ կերպով պատմում է Յուստինոսը, այլ, հավանորեն, Տիգրան Բ-ի ռազմական աջակցությունը Միհրդատին ընդդեմ հարևան Կապադովկիայի: Կնքված դաշինքի համաձայն, որն ամրապնդել էին Տիգրանի ամուսնությունամբ Միհրդատի աղջկա՝ Կլեոպատրայի հետ, երկու թագավորները պայմանավորվել էին, որ նվաճված քաղաքներն ու շրջանները պատկանելու են Միհրդատին, իսկ գերիներն ու շարժական գույքը՝ Տիգրանին:

Յուստինոսի վկայությունն այս դաշինքի մասին հարկ եմ համարում մեջ բերել ընդարձակ բովանդակությամբ:

«Այդ ժամանակ Արմենիայի թագավորն էր,—պատմում է Յուստինոսը,—Տիգրանը, որը պատանդ էր տրվել վաղուց

¹ Տե՛ս «О торговле и городах Армении», էջ 48:

² Տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 78 և 234:

պարթևներին և քիչ առաջ հետ էր ուղարկվել իր հայրենի թագավորությունը: Սրան շատ էր ուզում Միհրդատը դաշնակից անել ընդդեմ հռոմայեցիների, որոնց հետ նա վաղուց հետե մտադիր էր պատերազմ սկսել: Եվ թեև Տիգրանը հռոմայեցիների կողմից չէր կրել որևէ անարգանք՝ նա զորդում է նրան Գորգիոսի միջոցով, որ հարձակվի Արիոբարզանի վրա, որը խիստ թույլ էր: Իսկ որպեսզի չերևա, որ որոշ խորամանկություն կա դրա տակ՝ նա ամուսնացնում է նրա հետ իր աղջկան՝ Կլեոպատրային³: Տիգրանի առաջին հենց հարձակման ժամանակ Արիոբարզանը վերցնում է իր զույգը և փախչում է Հռոմ: Եվ այսպիսով Տիգրանի օգնությամբ Կապադովկիայում սկիզբ է դրվում նորից Միհրդատի իշխանությունը: Նույն այս ժամանակ մեռնում է Նիկոմեդեսը և նրա որդուն, որի անունը նույնպես Նիկոմեդես էր, դուրս է վտարում թագավորությունից Միհրդատը: Երբ սա Հռոմ է գալիս որպես աղաչավոր՝ ծերակույտը վճռում է, որ երկուսն էլ պետք է վերահաստատվեն իրենց թագավորություններում: Այս գործի համար ուղարկվում են իբրև լեգատներ Մ. Ակվիլիոսը և Մանլիոս Մալթինոսը: Երբ այս բանն իմացվում է՝ Միհրդատը դաշն է կնքում Տիգրանի հետ, որպեսզի պատերազմ սկսե հռոմայեցիների դեմ: Նրանք պայմանավորվել էին իրար հետ, որ քաղաքները և հողերը պատկանելու են Միհրդատին, իսկ մարդիկ և ինչ որ հնարավոր է տանել՝ Տիգրանին⁴:

Յուստինոսի այս վկայությունը, որ եվրոպական պատմագիրության մեջ հիմք է ծառայել անհավանական եզրակացությունների, ինչպես շատ ճիշտ նկատել է Ռեյնաքը, այնքան խառնաշփոթ է, որ կարելի է համարել կասկածելի⁵:

93—89 թվերի վերոհիշյալ պատմական անցքերը, որ խառնու հակիրճ կերպով պատմված են Յուստինոսի վկայության մեջ՝ տեղի էին ունեցել, իրապես, ինչպես երևում է անկախ Յուստինոսից մատենագրական նաև մյուս աղբյուրների վկայություններից՝ հետևյալ հաջորդականությամբ:

³ Տիգրանի ամուսնության մասին Կլեոպատրայի հետ համեմատե նաև Պլուտարքոս, Լուկիլլոս, 22 և Ապպիանոս, Միհրդատականք, 104:

⁴ Տե՛ս Յուստինոս, XXXVIII, 3, 1—5:

⁵ Տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 115, ծանոթ. 3:

93 թվին (մեր թվ. առ.), Մոսկովի միացումից անմիջապես հետո, Տիգրան Բ-ն, ինչպես վկայում է Յուստինոսը, Միհրդատի հորդորմամբ հարձակվել էր Կապադովկիայի վրա, գրավել էր ամբողջ երկիրը և Արիոբարդան Ա-ն փախել էր Հռոմ։ Վերջինիս փոխարեն, նույն 93 թվին, վերահաստատվեց այստեղ իբրև թագավոր Միհրդատի փոքրահասակ որդին՝ Արիարաթը, որի խնամակալն էր Գորդիոսը։ Կապադովկիան նվաճելուց հետո, ինչպես տեսնում ենք, Տիգրանն ինքը վերադարձել էր Հայաստան և իր գրաված ամբողջ երկիրը հանձնել էր Միհրդատի որդուն, Հենց ինքն այս փաստը հիմք է տալիս ըստ իս ենթադրելու, որ Յուստինոսի մատնանշած վերոհիշյալ դաշինքը, որի համաձայն «քաղաքներն ու հողերը պատկանելու էին Միհրդատին», կնքված է եղել, հավանորեն, 93 թվից առաջ։

Հռոմեական ծերակուլտի հրամանով, ինչպես հայտնի է Պլուտարքոսից⁶, շուտով Կապադովկիա եկավ Կիլիկիայի փոխպրետորը՝ Սուլլան։ Սա պարտության մատնեց Գորդիոսի և Տիգրանի զորքերը և նորից հաստատեց Կապադովկիայի գահի վրա դաշնակից Արիոբարդան Ա-ին։ Երբ Սուլլան գտնվում էր Եփրատ գետի մոտ՝ նրա մոտ էր եկել այնտեղ (92 թվին) պարթևների թագավոր Միհրդատ Բ-ի դեսպանը, Որոբազոսը, որը, ինչպես հաղորդում են աղբյուրները⁷, բարեկամական բանակցություններ էր վարել Սուլլայի հետ և առաջարկել էր, որ Եփրատ գետը լինի սահման երկու պետությունների միջև։ Այս վկայությունը պարզ ցույց է տալիս, որ միանգամայն սխալ է Կուրտ էքհարդի կարծիքը, որը Տիգրան Բ-ի կռիվները պարթևների դեմ և Միջագետքի ու պարթևական մանր վասսալ պետությունների միացումը Հայաստանին դնում է 92 թվից առաջ⁸։

Հավանորեն 91 թվին՝ Սուլլայի հեռանալուց անմիջապես հետո՝ Միթրատը և Բագոսը, որոնք, ըստ երևույթին, Տիգրան Բ-ի դորավարներն էին՝ նորից հարձակվեցին ու գրավեցին Կապադովկիան։ Արիոբարդանն այս անգամ ևս փախավ Հռոմ և նրա գահը նորից տրվեց Միհրդատի Արիարաթ որդուն⁹։

⁶ Սուլլա, 5։

⁷ Տե՛ս Պլուտարքոս, Սուլլա, 5, Ապպիանոս, Միհրդատ, 57 և Յուստինոս, 70։

⁸ Տե՛ս K. Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio Bd. IX, 4, էջ 403։

⁹ Ապպիանոս, Միհրդատ, 10։

Նույն 91 թվին, Նիկոմեդես Բ-ի մահից հետո, երկպառակություններ էին ծագել նաև Բիթանիայում: Հռոմն այստեղ թափափոր էր հաստատել Նիկոմեդես Բ-ի մեծ որդուն՝ Նիկոմեդես Գ-ին: Սակայն նրա կրտսեր որդին, Սոկրատեսը, ապավինելով Միհրդատ Եվպատորին և ստանալով սրանից պոնտական զորքեր՝ կարողացավ ինքը գրավել Բիթանիան, իհարկե, առանց Հռոմի համաձայնության:

Երկու հալածված թագավորները՝ Արիոբարզան Ա-ն և Նիկոմեդես Գ-ն՝ եկան, ինչպես վկայում են Յուստինոսը և Ապպիանոսը¹⁰, Հռոմ և օգնություն խնդրեցին հռոմայեցիներից: Հռոմեական ժերակույտն այս անգամ ուղարկեց Արևելք Մանիու Ակվիլիոսին և Մանլիոս Մալթինոսին, որոնք 89 թվին, առանց կռվի ու որևէ հակառակության, վերահաստատեցին նրանց իրենց թագավորություններում:

Մեջ բերված փաստական այս տեղեկությունները, որ վերաբերվում են 93—89 թվերի վերոհիշյալ պատմական անցքերին՝ պարզ ցույց են տալիս, որ Յուստինոսի վկայությունը ո՛չ միայն խիստ համառոտ է, այլև տեղ-տեղ վիճելի է ու անհավաստի:

Յուստինոսի մոտ հիշատակված է Տիգրան Բ-ի առաջին միայն հարձակումը Կապադովկիայի վրա և բաց է թողնված Միթրաաս և Բագոաս զորավարների ևրկորդ արշավանքը: Նրա վկայությունից ստացվում է պարզապես այն տպավորությունը, որ Նիկոմեդես Գ-ն ևս, ինչպես և Արիոբարզանը, փախել էր Հռոմ 93 թվին: Բացի այդ, համաձայն նրա վկայության, Միհրդատի ու Տիգրանի դաշնակցությունը վերաբերվում է ո՛չ թե 93 և 91 թվերի արշավանքներին, երբ Տիգրանն ու Միհրդատը գործում էին, իրապես, համաձայն այդ դաշինքի, այլ 88 թվի հռոմեական-պոնտական մեծ պատերազմին, որին Տիգրանը, ինչպես կրտսենները, բնավ չէր մասնակցել:

Եվրոպական պատմագետները, հավաստ ընծայելով Յուստինոսի կասկածելի այս վկայություններին՝ Տիգրան Բ-ի մասնակցությունը 93—84 թվերի անցքերին տվել են, իմ կարծիքով, միանգամայն վիճելի ու անհավաստի լուսաբանություն: Բավականաչափ հիմնավորված չէ ըստ իս, նախ և առաջ, ընդհանրացած այն կարծիքը, որ իբր թե Տիգրանը հլու և անխոս մի գործիք է եղել Միհրդատ Եվպատորի քաղաքական նպատակների իրա-

¹⁰ Յուստ., XXXVIII, 3, 4 և Ապպիանոս, Միհրդատ., 9—11:

գործման¹¹։ Մենք ասացինք արդեն վերև, որ Տիգրանի մասնակցությունը 93 թվի Կապադովկիայի նվաճմանը բացատրվում է պարզապես նրանով, որ Մոսիքի միացումից հետո այդ երկիրը վտանգավոր հարևան էր դառել Մեծ Հայաստանի արևմտյան սահմանում։ Դժվար չէ կոհհեղ, որ նաև 91 թվի արշավանքը կարևոր նշանակություն ունեւր Հայաստանի համար, որովհետև պարթևների բարեկամական բանակցություններին Սուլլալի հետ (92 թվ.) մասնակցել էր, ինչպես հազորդում է Պլուտարքոսը¹², նաև Կապադովկիայի թագավոր Արիոբարզան Ա Հռոմեասերը։ Իսկ պարթևների, Հռոմի և Կապադովկիայի բարեկամական համաձայնությունը չէր կարող ցանկալի լինել, իհարկե, Տիգրան Բ-ին։ Եվ հասկանալի է, որ նա, հանձնելով Կապադովկիայի թագավորությունն Արիարաթին և Գորդիոսին՝ ապահովում էր իր թիկունքն արևմուտքում և ամրացնում էր իր քաղաքական դիրքերը հայ-պարթևական կոիվների համար։

Մի մեծ թյուրիմացություն է, բացի այդ, Մոմզենի, Մորգանի և ուրիշների կարծիքը¹³, որ իբր թե Տիգրան Բ-ի և Միհրդատ Եվպատորի դաշնադրությունը վերաբերվել է ո՛չ միայն Կապադովկիայի, այլև հռոմեական-պոնտական 88—84 թվերի մեծ կոիվներին, որ նախասպատրաստում էին վաղորդք Միհրդատը և Տիգրանը։ Այս ենթադրությունը նրանց հիմք է ծառայել մեղադրելու Տիգրան Բ-ին, որ սա խախտել է այդ կոիվների ընթացքում Միհրդատի հետ կնքած դաշինքը¹⁴։ Մենք կտեսնենք սակայն ներքև, որ ինսնական թվականների վերջերում (մեր թվ. առ.) ո՛չ Միհրդատը և ո՛չ էլ Տիգրանը որոշած չէին կարող լինել պատերազմել հռոմայեցիների դեմ։ Միանգամայն նաև անհավանական է, որ հայ-պարթևական կոիվներից առաջ Տիգրան Բ-ն համաձայնած լիներ անմիտ ու արկածախնդրական մեծ պատերազմ սկսելու ընդդեմ հզոր ու աշխարհակալ Հռոմի։

Ինձ թվում է, որ ավելի քան հավանական կարելի է համարել, որ Յուստինոսի օգտագործած հռոմեական աղբյուրը, մատնանշելով, որ Միհրդատի ու Տիգրանի դաշինքը կնքված է եղել Մանիոս

¹¹ Համեմատե՛ Th. Reinach, Mithridate Eupator, էջ 105, K. Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, IX, 1, էջ 403—404, Dolens et Khatch, Histoire des anciens Arméniens, Genève, 1907, և ուրիշները։

¹² Տե՛ս Պլուտարքոս, Սուլլա, 5։

¹³ Տե՛ս Моммсен, Римская история, т. II, Москва, 1887, էջ 286, J. Morgan, Histoire du peuple arménien, Paris, 1919, էջ 70, В. Брюсов, Летопись исторических суждений армянского народа, Москва, 1918, էջ 24 և այլն։

¹⁴ Տե՛ս, օրինակ, Reinach, Mithridate Eupator, էջ 311։

Ակվիլիոսի Արևելք գալուց հետո, այսինքն՝ 88—84 թվերի հռոմեական-պոնտական պատերազմից առաջ, հավանորեն հատուկ միտում է ունեցել հետագա կոիվների պատասխանատվությունը վերագրելու Միհրդատին ու Տիգրանին։ Սակայն, իրապես, ինչպես ներքև կտեսնենք, այդ մեծ պատերազմի առիթ տվողը ո՛չ թե Միհրդատն էր, այլ Մանիոս Ակվիլիոսը։ Իսկ Տիգրանը, որ ամենևին չէր մասնակցել այդ կոիվներին՝ բոլորովին անհիմն կերպով է մեղադրվում դաշնադրության խախտման համար։ Վերոհիշյալ դաշինքով նա պարտավորություններ էր հանձն առել ո՛չ թե հռոմեական-պոնտական պատերազմի, այլ միմիայն Կասպադովկիայի նկատմամբ։

Որ Յուստինոսի՝ դաշնակցության մասին վկայությունը սխալ է և միտումնավոր՝ այդ ցույց են տալիս, ինչպես կտեսնենք, բոլոր հետագա պատմական փաստերը։

5. ՄԻՀՐԴԱՏՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (88—84 ԹԹ.)

Միհրդատյան այս պատերազմը և սոցիալական մեծ հեղափոխությունն Արեւելքում ու Հունաստանում եւ հույս ունեւ, որ կկարողանամ ընդարձակ կերպով քննության առնել հաջորդ իմ ուսումնասիրություններից մեկում: Իսկ այժմ այդ անցքերի վրա ես կանգ եմ առնելու համառոտ կերպով ու հատկապես այն նկատառումով, որ եվրոպական պատմագետներից ոմանք, օրինակ, Շպիգելը և Մոմզենը, այս պատերազմին սխալմամբ մասնակից են դարձրել նաև Տիգրանյան Մեծ Հայաստանը¹:

88—84 թվերի պատերազմի մասին գերիշխող է դառել նաև այն կարծիքը, որ իբր թե Միհրդատ Եվպատորը կամ Մեծը համառ կերպով զինվել ու նախապատրաստվել էր կռիւ ընդդէմ հռոմայեցիների, նպատակ էր դրել իրեն վտարել նրանց Ասիայից և այդ նպատակով կռիւց առաջ դաշն էր կնքել Տիգրան Բ-ի հետ:

Այս ենթադրությունները, իմ կարծիքով, կարոտ են վերաքննության: Աղբյուրների փաստական վկայություններից պարզ երևում է, որ Միհրդատն ամեն ջանք գործ էր դրել, որպեսզի կարողանա խույս տալ ահեղ այս պատերազմից: Նա հսկայական զոմարներ էր ծախսել Հռոմում, որպեսզի կաշառված ծերակուտականների միջոցով վիճելի խնդիրները լուծվեն խաղաղ ճանապարհով: Մշտական գոտությունների առիթ տվող այդպիսի հարցեր էին ո՛չ միայն Կապադովկիայի, այլ, մանավանդ, նաև Բիթանիայի թագավորության խնդիրը, որի բարեկամությունն ու շեղծութունը չափազանց կարևոր էին Պոնտոսի համար նրա հյուսիս-արեւելյան սահմանում գտնվող Բոսփորյան նեղուցի պատճառով: Միհրդատի ծովեզրյա պետության համար, որի հոյակապ ու հարուստ հելլենիստական քաղաքները խոշոր կենտրոններ էին համաշխարհային տարանցիկ առևտրի, սեծովյան նեղուցների

¹ Sh' u F. Spiegel, Eranische Alterthumskunde, Leipzig, 1878, B.I. III, էջ 92 և Mommsen, Римская история, т. II, перевод Неведомского, Москва, 1887, էջ 288 և 287.

հարցն ունեւր, բնականաբար, կենսական նշանակութիւնը:

Որ Միհրդատը 88 թվին շէր ուզում, իրոք, պատերազմել Ղոռմի հետ՝ այդ պարզ երևում է հենց իրենց իսկ հռոմեական աղբյուրների վկայութիւններէց: Այդ աղբյուրներից մենք գիտենք, որ՝ ընայած Կապադովկիայի ու Բիթանիայի խնդիրների քաղաքական ու տնտեսական բացառիկ կարևորութեանը Պոնտոսի համար՝ Միհրդատը, այնուամենայնիվ, խուսափելով պատերազմից՝ չհակառակեց, որ Նիկոմեդեսը և Արիոբարզանը վերահաստատվեն իրենց թագավորութիւններում:

88—84 թվերի պատերազմի համար պատասխանատու է, անտարակույս, ո՛չ թե Միհրդատը, այլ հռոմեական դեսպան Մանիոս Ակվիլիոսը: Սա էր, որ դրդեց Նիկոմեդեսին հարձակվելու և կողոպտելու Պոնտոսի հյուսիս-արևելյան շրջանները մինչև Ամասարիս ու ստիպեց նրան պոնտական թալանված բնակչութեան հաշվին վճարել իրեն և հռոմեական ֆինանսիստներին նրա զահակաւոյթեան համար արված ծախսերը:

Միհրդատը չդիմադրեց և չկռվեց մինչևիսկ այս ավազակային հարձակման ժամանակ: Նա շարունակեց իր խաղաղ բանակցութիւնները և խնդրեց միայն, որ իրեն թույլ տրվի ուղադառնալ և կռվել Նիկոմեդեսի դեմ: Եվ երբ հռոմեական դեսպանները մերժեցին նաև այս գիմումը՝ նա համոզվեց, որ բանակցութիւններն այլևս անօգուտ են, և ինքնապաշտպանութեան միակ միջոցը պատերազմն է:

«Զէ՛» որ ավազակի դեմ,—բացականչել էր նա,—ամեն ոք զենքի է դիմում, եթե ոչ փրկվելու՝ գոնե վրեժ առնելու համար»²:

Միհրդատի խաղաղ բանակցութիւնները, ինչպես միանգամայն ճիշտ բացատրել է Մոմզենը, ո՛չ թե դիվանագիտական խորամանկ խաղեր են եղել, այլ անկեղծ ձգտում խուսափելու պատերազմից, որը նա շէր ցանկանում և համարում էր դժվար ու վտանգավոր:

«Թեև բանակցութիւնների խզումը,—ասում է Մոմզենը,—չէին ուզում ո՛չ հռոմեական ժեռակույտը, ո՛չ Միհրդատը թագավորը և ո՛չ էլ Նիկոմեդեսը թագավորը՝ սակայն այդ ցանկանում էր Ակվիլիոսը, և պատերազմը սկսվեց»³:

Ընդունելով սակայն, որ Միհրդատը շէր ուզում պատերազմել Ղոռմի հետ՝ Մոմզենը, այնուամենայնիվ, ենթադրում է, որ

² Տե՛ս Յուստինոս, XXVIII, V, 2:

³ Տե՛ս «Римская история», II, Москва, 1887, էջ 286:

իրը թե պատերազմը սկսելուց առաջ նա կնքել էր նոր ու ավելի սերտ դաշնադրություն Տիգրանի հետ և ստացել նրանից օժանդակ մի զորաբանակ⁴։

Մոմզենի ենթադրությունը նոր դաշինքի կնքման մասին, որ հիմնված է պարզապես Յուստինոսի վերահիշյալ վկայության վրա, ինչպես տեսանք, միանգամայն անհավանական է։ Թյուրիմացության արդյունք է նույնպես, ինչպես մատնացույց է արել իր հոդվածներից մեկում Ռեյնաքը⁵, նաև Մոմզենի մյուս ենթադրությունը, որ իբր թե պատերազմից առաջ Միհրդատը Տիգրանից ստացել էր օժանդակ զորաբանակ։

Արմենների զորագունդը, որը մասնակցել էր այս պատերազմին և բաղկացած էր 10.000 հոգուց՝ հիշատակված է, իրոք, Ապպիանոսի մոտ⁶։ Վերջինս բացի Միհրդատի բուն զորքից (τὸ οἰκτον)⁷ 250.000 հետևակ և 40.000 ձիավոր՝ առանձնապես մատնանշում է նաև Փոքր Հայքի օգնական 10.000 հեծելազորը (συ μᾶχιμα)⁸։ Այս այրուծին, ինչպես հայտնի է աղբյուրների վկայություններից՝ մասնակցել էր Միհրդատի որդի Արիարաթի և, հավանորեն, նեմանես կամ Նայմանես արմեն զորավարի առաջնորդությամբ հաղթական երկու մեծ կոիվների Ամնիաս գետի և Պրոտոպաքիոնի մոտ։ Բայց այս զորքը ո՛չ թե Տիգրանի ուղարկած օժանդակ զորաբանակն էր, այլ հեծելազունդն էր Փոքր Հայքի, որն այդ ժամանակ, հավանորեն, միացված էր Արիարաթի Կապադովկիայի թագավորության⁹։

Ամնիասի և Պրոտոպաքիոնի մոտ Միհրդատի առաջին հաղթություններից հետո կոիվը Փոքր Ասիայում ստացավ հետզհետե նախ ազգային և ապա սոցիալական հեղափոխության բնույթ։ Պոնտական զորքերի հաղթական մուտքն արևմտյան Փոքր Ասիա մեծ ոգևորություն առաջացրեց, գլխավորապես, հելլեն ազգայնականների և, մանավանդ, դեմոկրատների շրջանում։ Այս վերջիններն անշափ ատում էին հռոմեական դաժան իշխանությունը, որը վերացրել էր հելլենների անկախությունը և, պաշտպան կանգնելով ազնվականության ու հարուստների՝ կեղեքում էր սրանց հետ միասին ռամիկ ժողովրդին։ Թե ո՛րքան վայրագ էին այս կեղեքումները՝ այդ վկայում են իրենք հենց հռոմայեցիները։

⁴ Տե՛ս նույնը, էջ 286 և 287։

⁵ Տե՛ս Revue des études grecques, II, էջ 384։

⁶ Տե՛ս Միհրդատ., 17։

⁷ Տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 122, ծանոթ. 1։

Օրինակ, Կիկերոնը մատնանշում է, որ հռոմայեցիների անունն Ասիայի համար նողկալի էր, իսկ հարկերը, տասանորդը և մաքսերը միջոցներ էին մահվան:

Միհրդատը, որը պատերազմից առաջ ճանապարհորդել էր ծպտված և ծանոթացել Փոքր Ասիայի ներքին այդ դրուժյանը՝ արդեն պատերազմի սկզբում աշխատեց պաշտպան ու հովանավոր լինել կեղեքված փոքրասիական ժողովրդին: Գնրված ասիացի զինվորներին նա ո՛չ միայն ազատում և տուն էր ուղարկում, այլ նրանց տալիս էր նաև ճանապարհածախս:

88 թվին Միհրդատն ամենակարճ ժամանակում նվաճեց գրեթե ամբողջ Փոքր Ասիան: Բնակչությունն ընդունում էր նրան զրրկաբաց և պատվում էր նրան՝ իբրև ազատարարի ու նոր Դիոնիսիոսի: Նրան համարում էին Աղեքսանդր Մակեդոնացու նրման հելլենական-ասիական մի նոր աշխարհակալության հիմնադիր:

Հռոմեական իմպերիալիզմի ավելի քան քառասուն տարի տևող անողորմ կեղեքումները, ինչպես ասացինք, առաջ էին բերել Փոքր Ասիայում կատաղի ու անզուսպ ատելություն դեպի Հռոմը և, մանավանդ, դեպի նրա վարձակալներն ու վաշխառուները: Եվ միանգամայն հավանական կարելի է համարել անգլիական պատմաբան Մերիվելի կարծիքը⁸, որ մոտ 80.000 իտալացիների կոտորածը Փոքր Ասիայում ավելի շուտ պետք է վերադրվի այս ատելությանն ու ռիսկալությանը, քան Միհրդատի կանխամտածված թաքուն հրահանգներին:

Արդեն 88 թվին ապստամբության հրդեհը հետզհետե տարածվեց Փոքր Ասիայում և ազատագրված երկրում շուտով տարերային կերպով բռնկվեց սոցիալական ամենամեծ հեղափոխություններից մեկը, որն անցավ նաև Հունաստան:

88 թվի ամառը Հունաստանում ոտքի ելան և ապստամբեցին աթենացիները, որոնց Փոքր Ասիայից նրանց դեսպանը հայտնել էր, որ՝ թոթափելով Հռոմի իշխանությունը՝ նրանք կազատվեն պարտքերից և կվերականգնեն նախկին դեմոկրատիան ու իրենց հին ազատությունները:

88 թվի վերջերում պոնտական ղորքերը, Միհրդատի որդու՝ Արիարաթի առաջնորդությամբ, անցան Եվրոպա և գրավեցին Թրակիան ու Մակեդոնիայի մի մասը: Այս Արիարաթի հետ, որը Կապադովկիայի և, ըստ երևույթին, նաև Փոքր Հայքի թա-

⁸ Ցե'ս General history of Rom, 1875:

գավորն էր՝ այստեղ ևս կռիվներին մասնակցել էր արմենական վերոհիշյալ հեծելազորը: Բացի Թրակիայից և Մակեդոնիայի մի մասից, Աթենքի ապստամբությունից հետո Միհրդատի կողմն անցան Հելլադայի գրեթե բոլոր մանր պետությունները և էգեյան ծովի բոլոր կղզիները, բացի Հոռոսից:

Պետք է ասել, որ եվրոպական պատմագիտությունն այս մեծ անցքերը ներկայացրել է գունավորված ձևով և Միհրդատյան շրջանի խոշոր դեմքերը նկարագրել է որոշ կողմնապահությամբ: Խիստ բնորոշ է այս տեսակետից, որ մինչևիսկ հռոմայեցիները, որոնք ռիսերիմ թշնամիներն էին Միհրդատի, ավելի զրպեան ու ավելի անաչառ կերպով են տվել սրա բնութագիրը, քան եվրոպական նորագույն պատմագետները: Կիկերոնը Միհրդատ եվպատորին համեմատում էր Աղեքսանդր Մակեդոնացու հետ և նրան համարում է ամենամեծ թագավորն Աղեքսանդր Մակեդոնացուց հետո⁹: Յուստինոսը վկայում է, որ Միհրդատն այնպիսի մի մեծություն էր, որն իր վեհությամբ գերազանցում էր բոլոր թագավորներին թե իր և թե հետագա ժամանակների¹⁰, Հնդհակառակը, Մոմզենը Միհրդատին անվանում է ամենասովորական կարդի խստասիրտ, նենգադուռ և անխիղճ արևելցի¹¹, իսկ Ռեյնաքը համարում է նրան հելլենական դիմակ հագած բարբարոս և ատող միջերկրական քաղաքակրթության¹²:

Միհրդատի անձնավորության նորագույն թե այս և թե նրման գնահատականները միանգամայն անհավանական են և անհիմն: Դժվար չէ կռահել, որ եվրոպական վերոհիշյալ պատմագետների հակակրանքը Միհրդատի նկատմամբ բացատրվում է մասամբ նրանով, որ նա փորձ էր արել քայքայել հռոմեական իմպերիալիզմը ո՛չ միայն զենքով, այլև սոցիալական դասակարգային հեղափոխությամբ, որը պատմագետների մեծագույն մասը մահացու մի հանցանք է համարում ընդդեմ քաղաքակրթության:

Արդեն իր տիրապետության սկզբներում Միհրդատն ուզեց թեթևացնել Փոքր Ասիայի տնտեսական ծանր դրությունը և աղատեց իր զրաված ամբողջ երկիրը թե հարկային հին ապառքներից և թե հետագա հինգ տարվա հարկերից: Մոմզենն անմշտություն է համարում նույնիսկ Միհրդատի այս մեծագործու-

⁹ Տե՛ս Acad. II, 1, 3;

¹⁰ Տե՛ս Յուստինոս, XXXVII, 1, 7:

¹¹ Տե՛ս «Римская история», II, Москва, 1887, էջ 272:

¹² Տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 299.

թյունը¹³, Փոքր Ասիայի կեղեքված ժողովրդի համար մեծ նշանակություն ունեցան, բացի այդ, նաև նրա 87 և 86 թվականների սոցիալական և տնտեսական ձեռնարկումները տեղական պլուտոկրատիայի դեմ, որը մասնակից էր Հռոմի հետ միասին Փոքր Ասիայի շահագործմանը և կողմնակից էր, բնականաբար, հռոմեական իմպերիալիզմի իշխանության:

Իբրև պաշտպան և հովանավոր փոքրասիական ժողովրդի՝ Միհրդատն ազատություն տվեց իրեն հնազանդվող քաղաքներին ու քաղաքացիության իրավունքներ տվեց տեղական բնակչությանը և օտարականներին: Նրա կարգադրությամբ ոչնչացված հայտարարվեցին բոլոր պարտքերը, բաժանվեցին հողեր չքավորներին, և ստրուկները ստացան ազատություն:

Մոտ 15.000 ազատագրված ստրուկներ, ինչպես հայտնի է աղբյուրների վկայություններից, կոչվում էին հռոմայեցիների դեմ Հունաստան ուղարկված պոնտական զորքերի շարքերում: Ուշագրավ է նույնպես, որ հռոմայեցիների կողմնակից Քիոս կղզու բնակիչներին աքսոր էին ուղարկել Կողքիս, հանձնելով նրանց սեփական ստրուկների հսկողության:

Հեղափոխության պատճառով պատերազմը շարունակվեց հռոմայեցիների դեմ քաղաքացիական և դասակարգային կոիվնների հետ զուգընթաց: Եվ պոնտական պատերազմող բանակի թիկունքում Միհրդատի իշխանության դեմ շուտով ոտքի ելան Փոքր Ասիայի և Հունաստանի ազնվական ու դրամատիկական իշխող դասակարգերը:

Երբ 87 թվի սկզբներում Սուլլայի զորաբանակը Հռոմից եկավ Բեոպոտիա, Հունաստանի մեծագույն մասը, որի մեջ ուժեղ էին հակադեմոկրատական տարրերը, անցավ Հռոմի կողմը: Հասկանալի է, ուրեմն, որ Սուլլայի հաղթական կոիվները Հունաստանում, ինչպես և հռոմեական բանակների հաջողությունները Փոքր Ասիայում՝ պետք է վերագրել ո՛չ միայն պրոֆեսիոնալ և մարդկված հռոմեական զորքերի գերազանցությանը կամ պոնտական Արքեդայոս զորավարի դավաճանությանը, այլև ներքին հակահեղափոխական ապստամբություններին ընդդեմ Միհրդատի: Թե ո՞րքան մեծ է եղել ապստամբների ատելությունն ու զայրույթը դեպի Միհրդատը՝ այդ երևում է աղբյուրների համապատասխան վկայություններից, որոնց մեջ մատնանշված է, որ մոտ 1600 մարդ

¹³ S⁶u «Римская история», II. Москва, 1887, էջ 290:

մահվան էին դատապարտվել Փոքր Ասիայում, մեղադրվելով իբրև Միհրդատի դեմ մահափորձի դավակիցներ:

Միհրդատյան առաջին պատերազմը վերջացավ 84 թվին և համաձայն Դարդանոսում ընդունված բանավոր դաշինքի պայմանների Միհրդատը հրաժարվեց իր բոլոր նվաճումներից և պարտավորվեց վճարել Սուլլային 2000 տաղանդ՝ ռազմատուգանք և հանձնել նրան 70 կամ 80 ռազմանավ:

Վերոհիշյալ պատմագետները, ենթադրած լինելով, որ Տիգրան Բ-ն մասնակցած է եղել այս պատերազմին՝ անհասկանալի են համարում և տարօրինակ, որ Դարդանոսի դաշնադրության մեջ չէ հիշատակվում Մեծ Հայաստանը:

«Այս դաշնադրության մեջ,—ասում է Մոմզենը,—բոլորովին չէր շոշափված հռոմայեցիների վերաբերմունքը դեպի Հայաստանի Տիգրան թագավորը, որի հետ նրանք փաստորեն պատերազմել էին: Միանգամայն հիմնավոր կերպով Տիգրանն ընդունեց այդ հանգամանքն իբրև լուսյան համաձայնության նշան, որ նրան թուլատրվում է գրավել Փոքր Ասիայում հռոմեական երկրները: Քանի որ չէր կարելի թույլ տալ, որ այդ երկրները զուհ դառնան բարբարոսներին՝ անհրաժեշտ էր կամովին կամ ուժով համաձայնության գալ Ասիայի նոր այդ ուժեղ տիրակալի հետ»¹⁴:

Մոմզենի այս դիտողությունները չեն կարող ընդունելի համարվել և պարզապես թյուրիմացության արդյունք են: Տիգրանը, ինչպես վերև տեսանք, չէր մասնակցել և պարտավորություններ չէր ստանձնել մասնակցելու այս պատերազմին, ուստի և միանգամայն հասկանալի է, որ հռոմայեցիները հիմք չունեին մասնակից դարձնելու նրան Դարդանոսի դաշնադրության:

Հռոմեական իմպերիալիզմի վերահաստատումը Փոքր Ասիայում սոսկալի և աղետալի եղավ այս երկրի համար: Հեղափոխությունն այստեղ ճնշվեց ամենադաժան կերպով, մի շարք քաղաքներ ենթարկվեցին ավերածության ու կողոպտման, անթիվ քանակությամբ նոր ստրուկներ ուղարկվեցին Իտալիա և Հռոմ: Ի պատիժ իր անհավատարմության՝ Փոքր Ասիան վճարելու էր 2000 տաղանդ՝ ռազմատուգանք և, բացի այդ, նաև նախորդ հինգ տարվա (88—84 թ.) հարկերի ամբողջ գումարը: Հռոմեական զորքերը մոտ վեց ամիս լիառատ ապրեցին Փոքր Ասիայի քաղաքներում, որի բնակչությունը պարտավոր էր ամենաճոխ կերպով

¹⁴ Տե՛ս «Римская история», III, Москва, 1887, էջ 32:

պահել ու կերակրել նրանց և վճարել յուրաքանչյուրին նրա սովորական ռոճիկի ավելի քան քառասնապատիկը:

Այսպիսով՝ 84 թվից սկսած Փոքր Ասիան շահագործվեց ու թալանվեց այն աստիճան, որ հարկադրված եղավ ծախել բոլոր իր հարստությունները և մինչևիսկ աշխատավոր որակյալ իր ժողովուրդը: Նա անկարող եղավ, այնուամենայնիվ, վճարել ո՛չ միայն վերահիշյալ վիթխարի պարտքերը, այլև այդ պարտքերի տոկոսները:

Միհրդատյան առաջին այս պատերազմն անհրաժեշտ էր համառոտ կերպով հիշատակել, որովհետև այդ պատերազմի մասին աղոտ հիշողություններ պահպանված են հորենացու պատմության և աշխարհագրության մեջ: Կարևոր այդ վկայությունները, որ կարոտ են հատուկ քննության՝ մեջ եմ բերում ամբողջությամբ:

1. *Խորենացի II, գլ. ԺԲ, էջ 123 (Տփղիս, 1913)*

«Բայց Արտաշիսի նուաճեալ զցամաքս միջոցաց ծովուցն երկոցունց՝ ընու զՈվկիանոս բազմութեամբ նաւայ, ծառայեցուցանել կամելով զբոլոր արևմուտս: Քանզի մեծ յոյզք խռովութեանց եղեալ ի Հռովմ՝ ոչ ոք ընդդիմանայ նմա հզօրապէս: Այլ ո՛չ գիտեմ ասել յորպիսի ազդմանէ, ահագին իմն աղմուկ լեալ շփոթից և բազմութեան զօրացն զմիմեանս կոտորեալ. իսկ Արտաշէս փախուցեալ մեռանի, որպէս ասեն՝ յիրոց զօրացն, թազաւորեալ ամս քսան և հինգ:

Բայց և յԵլլադայ առեալ պատկերս ՂԴիոսի, զԱրդեմիտեայ, զԱթենայ, զՀեփեստու, զԱփրոդիտեայ՝ տայ բերել ի Հայս. որք ոչ ժամանեալ միջամուխ լինել յաշխարհս՝ լսեն զբօթ մահուանն Արտաշիսի. և փախուցեալ ընկենուն զպատկերսն յամրոցն յԱնի. և քուրմք զնոցին զհետ լինելով, դադարեն առ նոսա»:

2. *Խորենացի, II, գլ. ԺԳ, էջ 124՝*

«և յառաջ քան յԱսիայ հասանելն՝ յԱտտիկէ դղեկին քարոզեցաւ [Արտաշէս]»:

3. *Խորենացի, «Աշխարհացոյց», հրտր. Սուբրյանի, Վենետիկ, 1881, էջ 17՝*

«Եւբիոս մեծ կղզի, և Ատալանգ փոքրիկ կղզեակ ի մէջն. զոր ասեն գտեալ զօրացն Արտաշեսի Հայոց արքայի, զի մի՛ նաւք ռոճկացն յամիցեն, մինչև պաշարեալն էր զդղեակն

Զարմանալի. դի ջուրք յանպատճառս այսր անդր հոսէին. և ասնն անդ մեռնալ Արտաշեսի»:

Այս վկայութիւնների մեջ Զարմանալի դղյակը, ինչպես ուղիղ նկատել է Մարկվարտը¹⁵, Աթենքն է, որը պաշարել էր Սուլլան, իսկ Եմբեա մեծ կղզին դրավել էին, իրապես, Միհրդատի զորքերը: Միանգամայն ճիշտ է նմանապես, որ 88 թվին՝ Թրակիայի, Մակեդոնիայի և Հելլադայի նվաճման ժամանակ՝ Հռոմը չկարողացավ «հօրապէս ընդդիմանալ» պոնտական զորքերին ներքին մեծ խռովութիւնների պատճառով:

Սակայն խորենացին, որին ծանոթ չեն եղել Միհրդատյան պատերազմներին վերաբերող հռոմեական և հունական աղբյուրները՝ չէ կարողացել, բնականաբար, տալ պատմական այս շրջանի ճշգրիտ պատմութիւնը և, շփոթելով դեպքերը, ենթադրել է ինքը, որ վերոհիշյալ անցքերը կարող էին տեղի ունեցած լինել Կրեսոս թագավորի և Արտաշես Աշխարհակալի ժամանակ:

Վերև մեջ բերված առաջին հատվածի վերջում ուշագրավ է խորենացու վկայութիւնը, որ Հելլադայից Հայաստան էին բերվել Դիոսի, Արտեմիդեի, Աթենասի, Հեփեստոսի և Ափրոդիտի արձանները: Այդ արձանների մասին ֆրանսիական գիտնական Ա. Կարիերը կարծիք է հայտնել, որ հունական կուռքերի Հայաստան մուծվելը ո՛չ թե իրական որևէ մի դեպքի է համապատասխանում, այլ արդյունք է խորենացու խորհրդածող երևակայության»¹⁶:

Կարիերի այս պնդումը, ինձ թվում է, ավելի քան վիճելի է: Ազաթանգեղոսի և խորենացու վկայութիւններից մեղ հայտնի է, որ Դիոսի, Արտեմիդեի, Աթենասի և Հեփեստոսի արձանները գտնվում էին Անի-Կամախում, Երեղում, Թիլում և Բագառիճում, որոնք Միհրդատյան պատերազմի ժամանակ գեռ չէին կցվել Հայաստանին և պատկանում էին Միհրդատի պոնտական թագավորության¹⁷: Միանգամայն հնարավոր է ըստ իս, որ այդ արձանները կարող էին բերված լինել, ինչպես վկայում է խորենացին, Հունաստանից Միհրդատյան առաջին պատերազմի ժամանակ, որի մասին խորենացու մոտ պահպանվել են նաև վերահիշյալ պատմական հիշողութիւնները:

¹⁵ Eranschahr, Berlin, 1901, էջ 4.

¹⁶ Տե՛ս Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհաններն Ազաթանգեղոսի և Մ. խորենացու համեմատ, թարգմ. Հ. Վ. Տաշյանի, Վիեննա, 1899, էջ 39:

¹⁷ Տե՛ս Markwart, Die Genealogie der Bagratiden, Caucastica, Fasc. 6, 2 Teil, Leipzig, 1930, էջ 63.

6. ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴԻ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ

Ինչպես վերև տեսանք, իննսնական թվականների վերջերում (մեր թվ. առ.) Տիգրան Երկրորդը դաշն էր կնքել և բարեկամություն հաստատել Միհրդատ Եվպատորի հետ և ապահովել էր իր թիկունքն արևմուտքում:

Այս դաշնադրությունից և Կապադովկիայի 93 և 91 թվականների արշավանքներից հետո, Տիգրանն օգտվեց ներքին խառնակություններից, որոնք ծագել էին Միհրդատ Բ-ի մահից հետո (90 կամ 88 թ. մեր թվ. առ.) պարթևական թագավորության մեջ, և սկսեց իր հաղթական կռիվներն ընդդեմ թշնամի ու մրցակից պարթև Արշակունիների: Այս կռիվների, ինչպես և Տիգրանի հետագա մեծ նվաճումների ճշգրիտ թվականները և նրանց ժամանակագրական հաջորդականությունը՝ պատմագիտական ու բանասիրական երկերում հաճախ խառնաշփոթված և սխալ են որոշված:

Պատերազմ սկսելով պարթևների դեմ՝ Տիգրանը, նախ և առաջ, հտ վերցրեց այն յոթանասուն հովիտները, որ նա իբրև փրկանք տվել էր նրանց պատանդությունից ազատվելու համար: Մարկվարտի կարծիքով, այս հովիտներն այն շրջաններն էին, որ գրավել էր Արտաշես Ա-ն Ատրպատականի կողմերում: Ստրաբոնի ուշագրավ մի վկայությունից երևում է², որ Տիգրանը նվաճել էր այժմ բացի յոթանասուն հովիտներից նաև Մեծ Աղբակ գավառը, այսինքն՝ այժմյան Բաշբալիի շուրջը գտնվող երկիրը, որը հետո Ատրպատականցիները հտ առան հայերից 33 թվին (մեր թվ. առ.)³: Ստրաբոնի համապատասխան վկայության մեջ Տορδαχի աղավաղված ընթերցվածը Մարկվարտն առաջարկում է ուղղել և կարդալ 'Αλθάχ:

«Մարաստան-Ատրպատականի հղոր հարևաններն են,—

¹ Տե՛ս Eranschahr, էջ 109.

² Տե՛ս XI, 13, 2.

³ Տե՛ս Markwart, Eranschahr, էջ 109.

ասում է Ստրաբոնը,—արմենները և պարթևները, որոնք հափշտակում էին հաճախ նրա երկրամասերը: Սակայն սա դիմադրում էր և ետ էր առնում խլվածը. հենց այդպես նա ետ էր վերցրել հռոմեական իշխանություն տակ գտնվող արմեններից Աղբակը [=Συρβίαχ] և բարեկամություն էր հաստատել ինքը Կեսարի հետ⁴:

Հավանորեն, Աղբակի գրավումից հետո էր տեղի ունեցել Տիգրանի արշավանքը Ադիաբեն, ուր նա ավերածության էր ենթարկել նինուեի և Արբելայի շրջանները⁵: Հետաքրքիր է ու ուշագրավ, որ մինչևիսկ այս հեռավոր երկրում, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը, բնակություն էին հաստատել արմենները, որոնք կազմում էին այստեղ բնակչության մի ստվար մասը:

«Ադիաբենի մեծագույն մասը,—ասում է Ստրաբոնը,—դաշտային է: Լինելով Բաբելոնիայի մասը՝ սա ունի իր սեփական կառավարիչը. բայց երբեմն միացված է եղել և Արմենիային: Մեղացիները, արմենները և բաբելոնացիները, որոնք ամենամեծ թիվը կազմող ժողովուրդներն էին միշտ այստեղ՝ սկզբից հենց այնքան էին հակառակ իրար, որ հարմար դեպքում միմյանց վրա էին հարձակվում ու նորից հաշտվում⁶:

Ադիաբենը և Մարաստան-Ատրպատականը նվաճելուց և իր իշխանությանը ենթարկելուց հետո՝ Տիգրանը հարավ-արեւելքում կարողացավ հասնել մինչև պարթև Արշակունիների ամառային նստավայր Եկբատանա մայրաքաղաքը և այդեղ այստեղ նրանց Ադրաբանան ամրոցը, որը Եկբատանայից գտնվում էր մոտ 10 կիլոմետր հեռավորության վրա⁷:

Պարթևների պարտությունն ունեցավ, բնականաբար, այն հետևանքը, որ Հայաստանի բոլոր հարևան պետությունները, որոնք մինչ այդ վասսալներն էին պարթև Արշակունիների՝ հարկադրված եղան ընդունել Տիգրանի գերիշխանությունը: Հայաստանի սահմանակից երկրների՝ Ադիաբենի, Կորդուքի, Մարաստան-Ատրպատականի թագավորները ենթարկվեցին այնուհետև Տիգրանի իշխանության և, ըստ երևույթին, պարտավոր էին նրան վճարել հարկ և օգնել զորքով պատերազմի ժամանակ: Կասսիոս Դիոնը

⁴ Տե՛ս IX, 13, 2:

⁵ Տե՛ս Ս տր ա բ ո ն, XI, 14, 15:

⁶ Տե՛ս նույնը, XVI, 1, 19:

⁷ Տե՛ս Ի ս ի դ ո Ր Ն ա Ր., § 6—C. Müller, Geogr. graeci min. I, 250:

վկայում է նույնպես, որ Ատրպատականի Միհրդատ թագավորն ամուսնացել էր Տիգրանի աղջկա հետ⁸:

Հաղթված և պարտված պարթևները ո՛չ միայն հաշտվեցին այս բոլորի հետ, այլ նաև ստիպված եղան Տիգրանին տալ ամբողջ Միջագետքը և նրա մեջ գտնվող Միգդոնիան և Օսրոյենը։ Միևնույն ժամանակ, ինչպես դժվար չէ կոհհիլ Ցուստինոսի մի վկայությունից⁹, նրանք կնքեցին նրա հետ դաշնակցության հատուկ պայմանագիր և հրաժարվեցին «թագավորների թագավոր» տիտղոսից, որը կրելու էր այնուհետև Տիգրան Բ-ն:

Տեր դառնալով Հայաստանի հարավային սահմանների մոտ գտնվող Միջագետքին՝ Տիգրանը փոխադրեց հարավային Միջագետքից և բնակեցրեց Օսրոյեն-Նոբսայի շրջաններում արաբական թափառական ցեղեր: Սրանց նա հանձնարարեց, ինչպես վրկայում են Պլուտարքոսը և Պլինիոսը¹⁰, տրանզիտային առևտրական ճանապարհների վերահսկողությունը: Տիգրանի համար ներանք մաքս էին գանձելու, գլխավորապես, Նփրատ գետի անցքի մոտ, որը գտնվում էր Զեզմայի արևմտակողմում: Օսրոյենի հարևան Միգդոնիան, որի մեջ ստրատեգիական մեծ կարևորություն ուներ Մծբինը, Տիգրանը կազմակերպել էր, ըստ երևույթին, իբրև առանձին իշխանություն, որի վերակացությունը նա հանձնել էր իր Գուրաս եղբորը:

Ինչպես երևում է աղբյուրների ուշադիր քննությունից, հայպարթևական կոիվները և Տիգրանի վերոհիշյալ նվաճումները տեղի էին ունեցել մեծ մասամբ Միհրդատյան առաջին պատերազմի տարիներում, մոտավորապես 89—85 թվականներին: Սխալ է, անտարակույս, Աստուրյանի ենթադրությունը, որը պարթևական երկրների նվաճումը դնում է Ասորիքի միացումից և 84 թվից հետո¹¹: Գուտշմիդը շատ ուղիղ մատնանշել է, որ Ասորիքը, որը սահմանակից չէր Հայաստանին՝ կարելի էր գրավել նախապես պարթևներին հաղթելուց և Միջագետքը նվաճելուց հետո¹²:

Հայպարթևական կոիվներից հետո, մոտավորապես 84 կամ 83 թվին (մեր թվ. առ.), Տիգրան Բ-ն կարողացավ տիրել նաև ամ-

⁸ Տե՛ս XXXVI, 14:

⁹ Տե՛ս XL, 3:

¹⁰ Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլոս, 21 և Պլինիոս, VI, 28, 142:

¹¹ Տե՛ս Քաղաքական վերաբերությունների ընդէջ Հայաստանի և Հռոմի մայր, Վենետիկ, 1912, էջ 39:

¹² A. von Gutschmid, Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroëne, Petersb., 1887, էջ 20, ծանոթ. 4:

բողջ վերին Ասորիքին բացի Անտիոքի մոտ գտնվող Սելևկիա քաղաքից, Ասորիքի գրավման մասին առանձնապես ուշագրավ է Յուստինոսի հետևյալ վկայությունը.

Երբ եղբայրների փոխադարձ ատելության և ծնողների թշնամությունների պատճառով,—ասում է Յուստինոսը,— որ շարունակում էին նաև որդիները՝ Ասորիքի և՛ թագավորները, և՛ թագավորությունը ուժասպառ եղան համառ կրոնիվներում, ժողովուրդն ապավինեց դրսի օգնության և սկսեց փնտրել իր համար օտարերկրյա թագավորներ: Արդ՝ ժողովըրդի մի մասը կարծում էր, որ պետք է հրավիրել Միհրդատ Պոնտացուն, մի մասն էլ՝ Եգիպտոսից Պտոլոմեոսին, իսկ ոմանք առարկում էին, որ Միհրդատը խճճվել է հռոմեական պատերազմի մեջ, և Պտոլոմեոսը միշտ թշնամի է եղել Ասորիքին. բոլորը, սակայն, համաձայնության եկան Հայաստանի Տիգրան թագավորի նկատմամբ, որն ուներ իր սեփական ուժերը և միաժամանակ պարթևների դաշնակիցն էր և Միհրդատի փեսան էր»¹³:

Ասորիքի և Փյունիկիայի մասին կարևոր է նաև Ստրաբոնի վկայությունը, որը հակառակ Յուստինոսի տեղեկության մատնանշում է, որ այս երկրները Տիգրանը գրավել էր ո՛չ թե խաղաղ կերպով, այլ զենքի ուժով:

Եթե նրա [Տիգրանի] բախտը,—ասում է Ստրաբոնը,— եղել է փոփոխական. սկզբում նա պարթևների մոտ պատանդ էր. հետո նրան հաջողվեց վերադառնալ հայրենիք, տալով նրանց յոթանասուն հովիտ Հայաստանում: Նա այնուհետև զորացավ և ո՛չ միայն ետ վերցրեց այդ հովիտները, այլև ավերեց նրանց երկիրը Նինուեի և Արբելայի ջրով: Նա հպատակեցրեց իրեն Ատրպատականը և Կորդուքը և սրանց հետ միասին նաև Միջագետքի մնացած մասը: Բացի այդ, անցնելով Եփրատ գետը՝ նա նվաճեց բոլորությամբ Ասորիքը և Փյունիկիան»¹⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, Ստրաբոնի հաղորդած այս տեղեկությունը հակասում է Յուստինոսի վկայությանը, որը պարզ ու որոշ ասում է, որ Տիգրանն Ասորիքին տիրել էր բնակիչների հոժարակամ առաջարկությամբ: Այս հակասության մասին միանգամայն հավանական կարելի է համարել Աստուրյանի բացատրու-

¹³ Տե՛ս Յուստինոս, XL, 1, 1—3:

¹⁴ Տե՛ս XI, 14, 15:

թյունը: նրա կարծիքով՝ վերոհիշյալ երկու վկայությունն էլ կարող են ուզիլ լինել, որովհետև Տիգրանը՝ հրավիրված լինելով որոշ կուսակցության կողմից՝ պետք է իրեն հպատակեցրած լինելու գեներով մյուս կուսակցությունը¹⁵:

Ըստ երևույթին, Տիգրանի կողմնակիցներն են եղել Անտիոք քաղաքը և միջազգային տարանցիկ առևտրի հետ կապված վաճառականները: Ասորիքի միացումը Հայաստանին նրանց համար տնտեսական կարևոր նշանակություն ունեւր, որովհետև Զեզմայի վրայով անցնող համաշխարհային գլխավոր ճանապարհը գտնվում էր, Միջագետքի նվաճումից հետո, Տիգրանի ձեռքում:

Հյուսիսային Ասորիքը գրավելուց հետո՝ Տիգրանն այնուհետև նվաճեց նաև արևելյան Դաշտային Կիլիկիան (Cilicia Pedias), որը Սելևկյան պետության հյուսիս-արևմտյան մասն էր, և, բացի այդ, նույնպես և Կոմագենի փոքր թագավորությունը, որը գտնվում էր Դաշտային Կիլիկիայի արևելակողմում:

Այսպիսով նա իր պետության արևմտյան սահմանում անմիջական հարևանը գառավ հռոմայեցիներին, որոնք 102 թվին (մեր թվ. առ.) գրավել էին արևմտյան Լեռնային Կիլիկիան (Cilicia Trachela):

Անտիոքը, որը Սելևկյանների մայրաքաղաքն էր և ունեւր մոտ կես միլիոն բնակչություն՝ գառավ հարավում Տիգրանի զրլխավոր զահանիստ քաղաքը և այստեղ նրա անունով ու պատկերով տպվում էին այն գեղեցիկ դրամները, որոնք մեծ քանակությամբ պահպանվել են և պահվում են այժմ թանգարաններում: Իսկ Սելևկյան Ասորիքը նա դարձրեց առանձին կուսակալություն և այնտեղ կառավարիչ նշանակեց, ինչպես վկայում է Ապպիանոսը¹⁶, իր Բագարատ (Μαγαδαττης = *Βαγαδάτης) զորավարին: Մարկվարտի կարծիքով՝ հայկական ավանդությունը, որը պահպանված է Մար Աբասի մոտ՝ Բագրատունիների նախարարական տոհմի նախահայր է համարում հենց այս Բագարատին¹⁷: Սուլլայի և Միհրդատի դաշնագրության հետևյալ տարին, ուրեմն՝ արդեն 83 թվականին, ասորական տարեգրերը, ինչպես մատնանշում է Մոմզենը¹⁸, Տիգրանին համարում են տեր իրենց ամբողջ երկրի:

¹⁵ Տե՛ս Ա ս տ ու ռ յ ա ն, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 34, ծան. 3:

¹⁶ Տե՛ս Սիրիականք, 48:

¹⁷ Տե՛ս Eranschahr, էջ 174:

¹⁸ «Римская история», т. III, перевод А. Веселовского, Москва, 1887, էջ 40:

և Կիլիկիան ու Ասորիքը հիշատակում են որպես հայկական սատրապություն Բագարատի իշխանության տակ:

Ասորիքում հաստատված հայկական տիրապետության մասին հետաքրքիր է Ռեյնաքի հետևյալ դիտողությունը¹⁹.

«Ասորիքը,—ասում է նա,—ազատ շունչ քաշեց. և թեպետ նա ենթարկվեց նվաստացուցիչ օտուր իշխանության, սակայն տասնչորս տարվա ընթացքում²⁰ նա ունեցավ խաղաղություն, ապահովություն և բարեկեցություն»:

Աղբյուրների պատահական ու կցկտուր տեղեկություններից երևում է, որ Ասորիքին 84/83 թվին տիրելուց հետո Տիգրան Բ-ն երկար ժամանակ կռիվներ է վարել արևելյան Փոքր Ասիայում և Փյունիկիայում, գլխավորապես ամուր ու անառիկ քաղաքների դեմ: Փյունիկիայում և հարավային Ասորիքում դիմադրությունը կազմակերպել էր նրա դեմ Սելևկյան Կլեոպատրա կամ Սելենե թագուհին: Եվ ավելի քան հավանական է, որ Ասորիքի այս մասերը և Փյունիկիայի ծովափնյա քաղաքները նա գրավել էր հետզհետե, համառ ու երկարատև կռիվներից հետո:

Սուլլայի մահից հետո (78 թ.) և Միհրդատյան երրորդ պատերազմից առաջ (74—71 թ.) Տիգրանը նորից էր արշավել Կապադովկիա, ըստ երևույթին, դարձյալ իր աներոջ՝ Միհրդատի սագրանքով: Այս անգամ Կապադովկիան, ինչպես մատնանշում է Ապպիանոսը²¹, ընկել էր իբր ցանցի մեջ՝ նա այժմ շրջապատված էր հայկական նոր գրավված երկրներով ո՛չ միայն Սոփբի, այլև Կոմագենի ու Դաշտային Կիլիկիայի կողմերից: Տիգրանին հաջողվեց գրավել այս արշավանքի ժամանակ Կապադովկիայի Մաթաթ մայրաքաղաքը և բազմաթիվ նաև այլ հելլենիստական քաղաքներ, որոնց բնակիչներին՝ մոտ 300.000 հոգի՝ նա փոխադրեց իր նորակառույց Տիգրանակերտ քաղաքը²²:

Անհավանական պետք է համարել սակայն Մոմզենի կարծիքը, որ իբր թե, դեռևս այս արշավանքից առաջ՝ Տիգրանը միաց-

¹⁹ Տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 312.

²⁰ 83—69 թ., տե՛ս Ա Վ Կ Ի Կ Ի Կ Ն Ո Ս, Սիրիականք, 48: Համաձայն Ցուստինոսի (XL, 1, 4) Տիգրանի տիրապետությունը տևել է Ասորիքում 17 տարի: Նիզեն կարծում է, որ Ցուստինոսի տված XVII թիվը կարող է լինել վրիպակ (XVII փո. XIII), տե՛ս Н и з е, Очерк римской истории и источниковедения, С. Петербург, 1910, էջ 288: Ռեյնաքի կարծիքով՝ հայկական տիրապետությունը Ցուստինոսը ցույց է տվել մինչև Տիգրանի վերջնական պարտությունը 66 թվին, տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 312, ծան. 6:

²¹ Տե՛ս Միհրդատականք, 67:

²² Տե՛ս Նույնը, 67, համեմատե նաև Ս տ ր ւ ր ո ճ, XII, 2, 9 (539):

րել էր Մոսկովին Մելիտենն քաղաքը և ամբողջ շրջանը²³։ Այս ենթադրությունը, որն ընդունելի են համարել նաև Խալաթյանցը²⁴ և Ուրիշները, չէ կարող ճիշտ լինել, որովհետև Սալլուստիոսի և Տակիտոսի վկայություններից հայտնի է, որ 69 թվի Լուկուլլոսի արշավանքի ժամանակ նվիրատ գետի արևմտակողմը և Մելիտենն քաղաքը գտնվել են ո՛չ թե Տիգրանի, այլ Կապադովկիայի թագավորության սահմաններում²⁵։

Բացի կապադովկիական քաղաքների բնակչությունից, Տիգրանական րտ ու Հայաստան էին բերվել նաև Դաշտային Կիլիկիայի քաղաքների և, մասնավորապես, ժովափնյա Սուլի քաղաքի բնակիչները²⁶։

Տիգրան Բ-ի կռիվները Փյունիկիայում և, հատկապես, Պրոդոմայիդ քաղաքի նվաճումը հիշատակված են Հովսեփոս Փլավիոսի մոտ։ Պրոդոմայիդի նվաճումը տեղի էր ունեցել ո՛չ թե 74 թվին, ինչպես մատնացույց է արել Մոմզենը²⁷, այլ Լուկուլլոսի Հայաստան արշավելուց առաջ՝ 70 թվին (մեր թվ. առ.)²⁸։

Հովսեփոսի համապատասխան վկայությունը մեջ եմ բերում ամբողջությամբ։

«Այդ ժամանակ լուր ստացվեց, — ասում է Հովսեփոսը, — որ Հայոց Տիգրան թագավորը 300.000 զորքով ներս է մտել Ասորիք և գալու է նաև Հրեաստան։ Տեղեկանալով այս մասին՝ սարսափահար եղան, բնականաբար, Հրեաստանի թագուհին և ժողովուրդը։ Նրանք ուղարկեցին Տիգրանի մոտ, որը պաշարել էր Պրոդոմայիդը, դեսպաններ բազմաքանակ ու արժանավայել ընծաներով։ Իսկ Սելենն թագուհին, որի անունն էր նաև Կլեոպատրա և որն իշխում էր Ասորիքում՝ գրգռում էր բնակիչներին, որ դիմադրեն Տիգրանին։ Դեսպանները եկան նրա մոտ և աղաչեցին, որ բարի ու ողորմած լինի դեպի իրենց թագուհին և ժողովուրդը։ Եվ այդ ժամանակվանից Տիգրանը հոգատար վերաբերմունք ունեցավ նրանց նկատմամբ և քաջալերեց նրանց ու հուսադրեց։ Երբ Տիգրանն արդեն վերցրել էր Պրոդոմայիդը՝ նրան հայտնեցին, որ Լուկուլլոսը՝ հետապնդելով Միհրդատին՝ չի կարողա-

²³ Տե՛ս «Римская история», III, Москва, 1887, էջ 39։

²⁴ «Очерк истории Армении», Москва, 1910, էջ 160։

²⁵ Տե՛ս Sall. IV, frg., 59 և Tac., Annales, 15, 27։

²⁶ Տե՛ս Պլուտ., Պոմպ. 28, 4. համեմատել նաև Դիոն Կասսիոս XXXVI, 37։

²⁷ Տե՛ս «Римская история», III, էջ 40։

²⁸ Համեմատել Պլուտ., Լուկուլ., 21, 2։

ցել նրան բռնել, և վերջինս փախել է Իբերիա: Նրան նմանապես ազդարարեցին, որ Լուկուլլոսը պաշարել է և ավերում է Հայաստանը: Երբ Տիգրանն այս իմացավ՝ վերադարձավ իր բուն երկիրը²⁹:

Ինչպես վկայում է նաև Ստրաբոնը, Ասորիքում և Փյունիկիայում տեղի ունեցած այս կռիվների ժամանակ Տիգրանը գերի էր վերցրել Սելենե-Կլեոպատրա Թագուհուն: Վերջինս բանտարկվեց Զեգմայի դիմաց գտնվող Սելեկիա բերդում և գլխատվեց Տիգրանի հրամանով Լուկուլլոսի 69 թվի արշավանքից առաջ³⁰:

Իր քսանհինգ տարվա Թագավորության ընթացքում (95—70 թ. մեր թվ. առ.) Տիգրան Բ-ն, ինչպես տեսնում ենք, կարողացել էր անչափ ընդարձակել իր երկիրը, որն այժմ տարածվում էր Կասպից ծովից և Կուր գետից մինչև Միջերկրական ծովն ու Եգիպտոսի սահմանները և Մեծ Մարաստանից մինչև Հոմեա-կան Լեռնային Կիլիկիան ու Կապադովկիան: Թեև Հովսեփոսի վկայությունից երևում է, որ Տիգրանը Պաղեստինի վրա չէր հարձակվել, սակայն այդ երկիրը ևս, ըստ երևույթին, որոշ չափով ընդունել էր նրա գերիշխանությունը: Ուշագրավ է այս տեսակետից Ապպիանոսի հաղորդած տեղեկությունը³¹, որի համաձայն Տիգրանի գերիշխանությունը ենթարկված է եղել ամբողջ Ասորիքը մինչև Եգիպտոսի սահմանները:

Գրաված լինելով Դաշտային Կիլիկիան ու Կոմագենը՝ Տիգրանն արդեն ոտք էր դրել Փոքր Ասիա և հարևան էր դառել, ինչպես սասցիներ, հոմեական Լեռնային Կիլիկիային: Կապադովկիան, որը հոմեացիների դաշնակիցն էր՝ շրջապատված էր այժմ Պոնտոսի, Մոփքի, Կոմագենի և Դաշտային Կիլիկիայի կողմերից ու գրեթե անպաշտպան էր ստրատեգիական աննպաստ իր դրության պատճառով:

Տիգրանի նվաճումները Միջերկրական ծովի ափերին և, մասնավոր, Հոմի դաշնակից Կապադովկիայի վերոհիշյալ ավերածությունը, վարկաբեկում էին, բնականաբար, հոմեական հանրապետության հեղինակությունն արևելյան երկրներում: Սակայն չնայած դրան՝ Հոմը չեզոքություն պահպանեց և չպաշտպանեց մինչևիսկ իր դաշնակից Կապադովկիային:

²⁹ Տե՛ս «Հնագիտություն», XIII, 16, 4. համեմատե՛ նաև «Հրեական պատե-րազմ», I, 5, 3:

³⁰ Տե՛ս Ստրաբոն, XVI, 2, 3:

³¹ Տե՛ս Սիրիականք, 48—49:

Հոռմի շեղորոթյունը միանգամայն հասկանալի է, որովհետև Տիգրանի նվաճումները տեղի էին ունեցել կամ Միհրդատյան պատերազմների ժամանակ և կամ Սուլլայի արյունահեղ դիկտատուրայի ընթացքում, երբ Հոռմը թույլ էր ու անզոր ներքին երկպառակությունների պատճառով: Ինքը՝ Տիգրանը չուներ, իհարկե, որևէ պատճառ պատերազմելու հռոմայեցիների դեմ, քանի որ սրբանք չէին միջամտում և չէին խանգարում Հայաստանի աշխարհակալ ընդարձակումը:

Ահա այս բարենպաստ պայմաններն էին պատճառը, որ 95—70 թվերին Հայաստանը հետզհետե կարողացավ դառնալ հզոր ու մեծ պետություն:

7. ՀԵԼԼԵՆԻԶՄԻ ԶՈՐԵՂԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ ՔԱՂԱՔԻ ՀԻՄՆՈՒՄԸ

Տիգրան Բ-ի մեծ ու լայնարձակ աշխարհակալությունը, որը խայտաբղետ մի խառնուրդ էր ցեղերի, լեզուների և տարբեր մշակույթների՝ չի կարող, իհարկե, համարվել միահար, կայուն ու ամուր մի պետություն: Տիգրանի գերիշխանության տակ միացել էին թե տոհմ-ցեղային նահապետական շրջաններ, թե ֆեոդալական երկրներ և թե հելլենիստական քաղաքներ, որոնք ունեին իրենց հատուկ կազմակերպությունը:

Հայաստանի հարևան թագավորությունները, որոնք ճանաչել էին «թագավորների թագավոր» Տիգրանի գերիշխանությունը, ըստ երևույթին, պարտավոր էին նրան տալ որոշ հարկ, իսկ պատերազմի ժամանակ օգնելու էին նրան իրենց զորքով: Վասսալական այս թագավորությունները, ինչպես և բուն Հայաստանի իշխանական ինքնավար երկրները, պահպանում էին նախկին իրենց հատուկ կարգերը և իրենց ուրույն կազմակերպությունը:

Տիգրանի այս հայկական մեծ պետության մեջ առաջնակարգ դեր էր կատարում, անտարակույս, կալվածատեր հայ աղնվականությունը, որը նրա գլխավոր հենարանն էր, ինչպես վերոհիշյալ հաղթական կռիվներում, նույնպես և պետական ու կառավարչական գործերում: Ըվ հիրավի, մենք տեսանք վերև, որ Մծբինի վերակացությունը նա հանձնել էր իր Գուրաս եղբորը, իսկ Անտիոքում կառավարիչ էր նշանակել Բագարատ հայ իշխանին:

Հենց Հայաստանի տիրող կալվածատիրական ու զինվորական ազնվականության զորեղացմամբ և, գլխավորապես, Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական անարգել ու առաջընթաց դարգացմամբ բացատրվում են, հավանորեն, Տիգրան Բ-ի գլխապտույտ հաջողությունները և նրա աշխարհակալման ձգտումները:

«Տիգրան Մեծի հաջողությունները,—ինչպես միանգամայն ճիշտ մատնանշել է Գր. Խալաթյանցը,—պետք է վե-

րագրել տնտեսական այն կուտակված մեծ ուժերին, որ հավաքվել էին Հայաստանում դարերի ընթացքում—պարսիկների խաղաղ տիրապետության շրջանում, Սելևկյանների ժամանակ և ավելի ուշ¹։

«Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին» ռուսերեն իմ աշխատության մեջ մանրամասն նույնպես ցույց էր տրված², որ հայ ժողովրդի աճման ու տնտեսական դարգացման տեսակետից Հայաստանը խիստ աննպաստ պայմանների մեջ էր գտնվում Պոմպեոսի հաղթությունից հետո (66 թ. մեր թվ. առ.)՝ երբ նա դառել էր բուֆեր պետություն Արևմուտքի և Արևելքի մրցող մեծ պետությունների միջև։ Մինչ այդ, Աքեմենյանների խաղաղ տիրապետության, ինչպես և Սելևկյանների ու Տիգրան Բ-ի նախորդների ժամանակ, Հայաստանում քաղաքական պայմանները միանգամայն բարեհաջող են եղել թե ժողովրդի աճման և թե երկրի տնտեսական զորեղացման համար։

Կարելի է, իմ կարծիքով, վստահորեն ենթադրել, որ հայ ժողովրդի թիվն ավելի մեծ է եղել Արտաշեսյան թագավորության և Տիգրան Բ-ի ժամանակ, քան հետագա դարերում։ Եվ, մասնավորապես, Ստրաբոնի վկայություններից ևս մենք գիտենք³, որ նրա ժամանակ արմենները ո՛չ միայն զրաված են եղել ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը, այլ մեծ թիվ են կազմել նաև Ադիաբենում և հյուսիսային Միջագետքում։

Հայաստանի բնակչության այս աճումը ևս, ինչպես և տնտեսական ու քաղաքական նրա խաղաղ զարգացումը նախորդ դարերում՝ մեծապես նպաստել էին, անշուշտ, նրա աշխարհակալական ընդարձակմանը Տիգրանի ժամանակ։

Նախորդ մեր աշխատություններից մեկում մենք, բացի այդ, հավանական էինք համարել, որ արդեն Արտաշես Ա-ի ժամանակ հին Հայաստանը գտնվել է նախնական ֆեոդալիզմի շրջանում և ունեցել է ֆեոդալական կազմակերպությանը հատուկ սաղմերը և առանձին հիմքեր⁴։ Պլինիոսի կարևոր մի վկայությունից հայտնի է, որ Հայաստանը բաժանված էր նրա ժամանակ (23—79 մեր թվ. հ.) 120 շրջանների, որոնք նա անվանում է

¹ Տե՛ս «Очерк истории Армении». Москва, 1910, էջ 161։

² «О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен», Эривань, 1936, էջ 50—53։

³ Տե՛ս XVI, 1, 19 և 26։

⁴ Տե՛ս «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», Երևան, 1934, էջ 248—251։

ստրատեգիաներ, այսինքն՝ «գորավարութիւններ»⁵։ Մեծագոյն մասն այս շրջանների, որոնք գոյութիւն ունեին, հավանորեն, արդեն Տիգրան Երկրորդի ժամանակ՝ համարվելու են, ինչպես այդ մատնանշել է Ադոնցը⁶, նախարարական երկրներ, որոնց մեջ տընտեսապես և քաղաքականապես գերակշռող դեր էր կատարում կալվածատեր ազնվականութիւնը և, իմ կարծիքով, ո՛չ այնքան ստրուկ աշխատավորութիւնը, որքան կիսազատ և ազատ գյուղացիութիւնը։

Բացի Պլինիոսի վկայութիւնից ուշագրավ է նաև Պլուտարքոսի հաղորդած տեղեկութիւնը չորս թագավորների մասին, որոնք սպասարկում էին Տիգրանին։

«Շատ թագավորներ, — ասում է Պլուտարքոսը, — սպասավորում են Տիգրանին, բայց նրանցից չորսը միշտ նրա հետ էին լինում՝ որպես ուղեկիցներ և թիկնապահներ. և երբ նա գնում էր ձիով՝ նրանք կարճ խիտոններ հագած՝ վազում էին առջևից. իսկ երբ նստած էր լինում և պաշտոնական գործերով էր զբաղվում՝ նրանք կանգնած էին լինում նրա շուրջը՝ իրար ձեռքից բռնած»⁷։

Հիմնվելով Պլուտարքոսի այս հաղորդագրութեան վրա, որը չափազանցված մի ծաղրանկար է ֆեոդալական հանդիսակարգերի, Մարկվարտը կարծում է⁸, որ վերոհիշյալ չորս թագավորները, հավանորեն, Հայաստանի չորս բռնշխներն են, որոնց ծագումը հավանական է ենթադրել Տիգրան Բ-ի ժամանակ։ Նիկ. Ադոնցը նմանապես հավանական է համարում, որ ֆեոդալական Հայաստանի չորս բռնշխութիւնները, որոնց մասին մանրամասն տեղեկութիւններ ունեն Ագաթանգեղոսը, Փավստոսը և Մովսես խորենացի⁹, նախկին փոքր ու ինքնուրույն թագավորութիւնների միապետներ են, որոնք Տիգրան Բ-ի ժամանակ ճանաչել էին հայ թագավորների քաղաքական գերիշխանութիւնը¹⁰։

Աղբյուրների թռուցիկ ու պատահական տեղեկութիւնները, դժբախտաբար, հնարավորութիւն չեն տալիս մեզ հանգամանորեն քննութեան առնելու Հայաստանի ներքին կյանքը նախաընկունյան այս շրջանում։ Մեզ հայտնի է միայն, որ Տիգրան Բ-ի

⁵ Strabo Plin., Nat. Hist. VI, 10, 2:

⁶ «Армения в эпоху Юстиниана», С.-Петербург, 1908, էջ 392:

⁷ Պլուտ., Լուկու., 21, 6:

⁸ Eranschahr, էջ 171—173:

⁹ Տե՛ս իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», էջ 34—36:

¹⁰ Տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 283 և 410—411:

վերանորոգչական գլխավոր գործերն են հղել Տիգրանակերտի հիմնումը և հելլենիզմի ու հելլենիստական քաղաքային կուլտուրայի տարածման ու զարգացման նրա հատուկ քաղաքականությունը: Նա հասկացել էր, ըստ երևույթին, որ նահապետական հայ կենցաղի տնտեսական ու կուլտուրական առաջադիմությունը կարող էր մեծապես նպաստել հելլենիստական տիպի քաղաքը, որը կենտրոն էր արհեստների, արդյունագործության ու առևտրի զարգացման:

Պետք է ասել, որ հելլենասիրությունը այդ ժամանակ ընդհանուր երևույթ էր նաև Հայաստանի հարևան երկրներում: Դեռևս երկրորդ դարում Կապադոկիայի Արիարաթ Ծ թագավորը (163—130 մեր թվ. առ.), որը երկար ժամանակ ճանապարհորդել էր Իտալիայում և Հունաստանում՝ հրավիրել էր Կապադոկիա հույն արվեստագետներ ու գրողներ և իր երկրի Մաժաք ու Տիանա գլխավոր կենտրոնավայրերը դարձրել էր հելլենիստական տիպի ինքնավար քաղաքներ, որոնցից Մաժաքն ընդունել էր ու գործադրում էր, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը¹¹, խարոնդասի օրենքները:

Հելլենական մշակույթը և հելլենիստական քաղաքների հատուկ վարչակարգն ավելի մեծ չափերով տարածվում էին Պոնտոսում, գլխավորապես, Միհրդատ Եվպատորի ժամանակ, որին եվրոպական պատմագետները հնարավոր են համարել համեմատել Պետրոս Մեծի հետ:

Այստեղ, Պոնտոսում արդեն հնագույն ժամանակներում հելլենական քաղաքակրթության ու լեզվի տարածման գլխավոր նեցուկներն էին հունական ծովափնյա քաղաքները՝ Ամաստրիսը, Մինոպը, Ամիսոսը, Տրապիզոնը և հունական մյուս ավելի փոքր գաղութները: Միհրդատ Եվպատորի ժամանակ այս քաղաքները խիստ մեծացել էին և դառել միջազգային մեծ առևտրի նավահանգստային հարուստ կենտրոններ: Հռոմեական նվաճումից առաջ, ասում է Ռեյնաքը¹², նրանք ո՛չ միայն իրենք էին հասել բարեկեցության ու կուլտուրական զարգացման բարձր աստիճանի, այլև, աջակցելով Պոնտոսի և Մեծ Կապադոկիայի տնտեսական առաջադիմությանը՝ սկսել էին հելլենիզմի կենդանարար ազդեցությունը տարածել և այդ երկրներում:

Շնորհիվ Միհրդատի առատաձեռն ու հոգատար աջակցության՝ պոնտական բոլոր քաղաքներում կառուցվել էին հոյակապ

¹¹ Տե՛ս XII, 2, 9.

¹² Mithridate Eupator, էջ 246.

ու գեղեցիկ նոր շենքեր, մինչևիսկ ամբողջ թաղամասեր, և բուն թափով զարգանում էին ամեն տեղ հելլենական գեղարվեստն ու գիտությունը, որոնք վայելում էին թագավորի հատուկ հոգատարությունը: Միհրդատ Եվպատորը պարզապես հետզհետե կերպարանափոխում էր իր երկիրը և տարածում ամենուրեք հունական քաղաքակրթությունը: Նրա ժամանակ ո՛չ միայն հին Ամասիա մայրաքաղաքը, այլ նույնիսկ որոշ ավանագյուղեր դառել էին արդեն հելլենիստական քաղաքներ: Հելլենական մշակույթի տարածման ու զորեղացման պարզ ցուցանիշներ են պոնտական Կոմանա, Կաբիրա, Գազիուրա, Պիմոլիսա և Տալավրա գյուղաքաղաքները, որոնք պղնձադրամներ էին կտրում հունարեն լեզվով և առասպելական հունական պատկերներով:

Ինչպես և Ադեքսանդր Մեծը, ըստ երևույթին, Միհրդատը ևս իրեն նպատակ էր դրել հաշտեցնել իրար հետ և միաձուլել արևելյան իրանական մշակույթը, որի ազդեցությանը մեծ չափերով ենթարկվել էր Պոնտոսը, արևմտյան հելլենական մշակույթի հետ, և սկսել էր արդեն վերակառուցել իր երկրի տնտեսական ու կուլտուրական կյանքն այդ նոր հիմքերի վրա:

Թե ո՞րքան զորեղ է եղել իրանիզմի և հելլենիզմի կուլտուրական մերձեցումը՝ այդ ցույց են տալիս, նախ և առաջ, այդ երկու մշակույթների կրոնական հաշտեցումը և պոնտական տեղական աստվածների միաձուլումը հունականների հետ, օրինակ՝ Մա և Որմուզդ աստվածների նույնացումը Արտեմիդեի և Զևս Ստրատիոսի հետ: Այդ մերձեցման մի պարզ ապացույց է նաև այն, որ Կոմանայում, որը պոնտական ամենահռչակավոր սրբատեղերից մեկն էր, Միհրդատի ժամանակ քրմապետ էր նշանակվել Դոբրիաոսը, որը հույն էր:

Որ զուգընթաց կուլտուրական ու կրոնական այս մերձեցման տեղի էր ունենում նաև ցեղային զանազան խմբակցությունների մերձեցումը հույների հետ՝ այդ ևս պարզ երևում է պոնտական Ամասիայում ծնված խոշորագույն աշխարհագրագետ Ստրաբոնի կենսագրությունից (մոտավ. 64 թ. մեր թվ. առ.— 19 մեր թվ. հ.): Սա իր նախնիների շարքում բացի հույներից հիշում է պարսիկ Մոափերնեսին և պափլագոնացի Տիբիոսին¹³:

Միհրդատ Եվպատորի թագավորության մեջ, ինչպես տեսնում ենք, իրագործվում էր Ադեքսանդր Մակեդոնացու սկսած այն մեծ գործը, որի նպատակն էր ըստ Դիոդորոսի¹⁴ Ասիայի ու

¹³ Տե՛ս Ս տր ա բ ո ն, XI, 2, 18 և XI, 3, 4:

¹⁴ Տե՛ս XVIII, 4, 4:

Եվրոպայի «միաբան համերաշխությունը և տոհմակցական բարեկամությունը»:

Հելլենիստական քաղաքային կուլտուրայի զարգացման և իր երկրի տնտեսական բարեկարգման ու բարգավաճման այդ նույն քաղաքականությունը վարել է նաև Տիգրան Բ-ն Մեծ Հայաստանում:

Վերանորոգչական այս շարժումը, ինչպես մանրամասն մատնացույց էի արել «Հին Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին» ռուսերեն իմ աշխատության մեջ¹⁵, սկսվել էր դեռևս Տիգրանից առաջ, գլխավորապես Մոփքում, որն անմիջական հարեւանն էր Սելևկյանների թագավորության: Մոփքի զարգացմանը մեծ չափով զարկ էր տվել տնտեսական ու կուլտուրական մեծ հեղաշրջումն Ասորիքում և Միջագետքում: Եվ Մոփքում էին հիմնվել, ինչպես հայտնի է, հին Հայաստանի հելլենիստական տիպի առաջին քաղաքները՝ Արշամաշատը և Կարկաթիոկերտը:

Հելլենիզմի ազդեցությունը Մոփքի և Մարաստանի կողմերից որոշ չափով թափանցած պիտի լիներ, բնականաբար, նաև Մեծ Հայքի հյուսիսային շրջանները: Այդ ազդեցության պարզ ապացույց են Արմավիրում գտնված սելևկյան շրջանի հունարեն արձանագրությունները: Այստեղ ևս Արարատյան դաշտում Արտաշես Ա-ն հիմնել էր, ինչպես տեսանք, Արտաշատ քաղաքը:

Սակայն ավելի լայն չափերով և ավելի վճռական կերպով հելլենիզմի ու հելլենիստական քաղաքային կուլտուրայի տարածումը տեղի ունեցավ Մեծ Հայաստանում Տիգրան Բ-ի ժամանակ:

Վերանորոգչական այս գործն ավելի դժվար էր, իհարկե, իրականացնել Հայաստանում, քան Պոնտոսում, որն ուներ արդեն հելլենական բազմաթիվ քաղաքներ: Քաղաքների ու քաղաքային կուլտուրայի զարգացման համար անհրաժեշտ էր կուլտուրական հարևան երկրներից Հայաստան փոխադրել ամբողջ քաղաքներ: Իսկ այդ հնարավոր էր միմիայն բուն միջոցներով: Ուստի և Տիգրանը հարկադրված եղավ գաղթեցնել զրսից Հայաստան առևտրականներ, արհեստավորներ և այլ որակյալ աշխատավոր օտարականներ, որոնք հիմք էին դնելու նրա երկրում հելլենիստական քաղաքային կենցաղի և նեցուկ էին ծա-

¹⁵ Տե՛ս «О торговле и городах Армении», էջ 25—31:

ռայելու Հայաստանի տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման:

Ինչպես վերև տեսանք, հատկապես այդ նպատակով նա բռնի կերպով բնակեցրել էր Հայաստանում Կապադովկիայի, Կիլիկիայի և, հավանորեն, նաև Ասորիքի, Կորգուքի և Ադիաբենի¹⁶ հելլենիստական այն քաղաքների բնակչությունը, որ նա գրավել էր իր արշավանքների ժամանակ:

Բացի վերև մատնանշված տեղեկություններից՝ այդ գաղթականության մասին կարևոր են ու հետաքրքիր նաև Ստրաբոնի հետևյալ վկայությունները:

1. Ստրաբոն, XI, 14, 15 (532)՝

«Ծրբ Տիգրանը ղորեղացավ մինչ այդ աստիճան՝ նա հիմնեց մի քաղաք..., որն անվանեց Տիգրանակերտ և բերեց այդտեղ իր ավերած 12 հելլենական քաղաքների բնակչությունը»:

2. Նույնը, XII, 2, 9 (539)՝

«Վատ վարվեց Տիգրան արմենը մաժաքցիների հետ, երբ նա արշավել էր Կապադովկիա: Նա ամբողջ բնակչությունը քեց տարավ Միջագետք և նրանց բնակեցրեց մեծ մասամբ Տիգրանակերտում: Սակայն հետագայում, Տիգրանակերտի նվաճումից հետո, ով որ կարող էր՝ վերադարձավ հայրենիք»:

Նույն գաղթականության մասին, որը բերված է եղել ո՛չ միայն Տիգրանակերտ, այլև Արտաշատ ու ուրիշ կենտրոնավայրեր՝ ունեն ուշագրավ վկայություններ նաև Փավստոսը և Մովսես Խորենացին, որոնց հաղորդած տեղեկությունները¹⁷ մեջ են բերված և քննված են իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատության մեջ¹⁸:

Տիգրան Բ-ի աշխարհակալական պետության քաղաքական ու կուլտուրական կենտրոնն էր լինելու նրա հիմնած Տիգրանակերտ քաղաքը: Ո՛չ Հայաստանի Արտաշատ մայրաքաղաքը, ո՛չ էլ Սելևկյանների Անտիոք քաղաքը, որոնք գտնվում էին նրա մեծ պետության ծայրամասերում, չէին կարող ծառայել այդ նպատակին: Բացի այդ, ընտրելով Անտիոքն իբրև աթոռանիստ կենտրոն՝ նա

¹⁶ Պ 1 ու տ ա ր ք ո ս, Լուկու., 26, 21

¹⁷ ՏԵՄ Փ ա վ ս տ ո ս, IV, գլ. ԲԴ և ԾԾ, Խ ո Ր Ե Ն ա Յ Ի, II, գլ. ԺԶ, ԺԹ, ԽԹ, ԿԾ, III, գլ ԼԾ:

¹⁸ ՏԵՄ էջ 216—219:

կկորցնէր իր կապը Հայաստանի հետ, որը գլխավոր նեցուկն էր ու հիմքը նրա ռազմական հաջողութիւններին:

Տիգրանակերտ քաղաքի մասին բավականաչափ տեղեկութիւններ տալիս են հռոմեական ու հունական մատենագիրները, որոնք նկարագրել են Լուկուլլոսի արշավանքը Հայաստան և Տիգրանակերտի պաշարումն ու առումը:

Համաձայն Ապպիանոսի վկայութեան¹⁹ Տիգրանակերտ քաղաքը շրջապատված էր 50 կանգուն բարձրությամբ պարիսպներով, որոնք այնքան լայն էին, որ նրանց մեջ շինել էին ձիերի համար ախոռներ և պահեստանոցներ: Քաղաքի ներսում գտնվում էր ամուր ու անմատչելի միջնաբերդը: Իսկ պարիսպներից դուրս Տիգրանը շինել էր տվել իր փառահեղ պալատը, որի շուրջը գտնվում էին պարտեզներ, զբոսարաններ, որսատեղեր և ձկնավազաններ: Բացի այդ, այս տեղերի մոտ կառուցել էին նաև մի ամուր ամրոց:

Բռնի կերպով Տիգրանակերտ էին գաղթեցրել ո՛չ միայն վերոհիշյալ հելլենիստական քաղաքների բնակիչներին, այլև հայ ազնւականներին ու մեծամեծներին, որոնց գույքն ընդդիմութեան դեպքում ենթարկում էին բռնագրավման: Պլուտարքոսի վկայութեամբ²⁰ թե՛ այս ազնւականությունը և թե՛ քաղաքի հասարակ ժողովուրդն աշխատում էին հաճոյանալ թագավորին և աջակցում էին քաղաքի կառուցման և ընդարձակման:

Մոմզենը²¹ և հայագետ բանասերներից շատերը, որոնք օգտւել են նրա պատմութիւնից, հին Տիգրանակերտը համեմատել են Նինուէի և Բաբելոնի հետ: Լեման-Հաուպտը նույնպէս կարծում է, որ Տիգրանի հիմնած քաղաքն ըստ իր տիպարի ու հատակագծի նման է եղել ասորեստանյան քաղաքներին²²: Այս զուգահերումը, ինչպէս ցույց ենք տվել ՇՀայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին» ուսերեն մեր աշխատութեան մեջ²³, ճիշտ չէ: Բաբելոնը և Նինուէն ո՛չ ըստ իրենց տիպի և ո՛չ էլ ըստ իրենց հատակագծի չեն կարող, իհարկե, նման ու համապատասխան համարվել այն քաղաքներին, որոնք հիմնվում էին հելլենիստական պետութիւններում: Ինչպէս հայտնի է մատենագրական աղբյուրների նկարագրութիւններից՝ Բաբելոնում և Նինուէում անծայրածիր տարա-

¹⁹ Տե՛ս Միհրդատականք, 84:

²⁰ Տե՛ս Լուկուլ., 26, 3:

²¹ Տե՛ս «Римская история», III, Москва, 1885, էջ 41:

²² Տե՛ս С. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Berlin 1910, էջ 396—399.

²³ Տե՛ս «О торговле и городах Армении», էջ 56:

ծուխյան վրա և առանձին թաղամասերի միջև սփռված էին վա-
րելահողեր, մարգագետիններ, այգիներ և մրգատու անտառակներ:
Այդ քաղաքների բնակիչների գլխավոր պարապմունքն էր ո՛չ
այնքան առևտուրը և արհեստները, որքան գուղական տնտեսու-
թյունը: Ճինհուէ,—վկայում է Հովնան մարգարեն,—էր քաղաք մեծ
Աստուծոյ՝ իբրև գնացս երից ատուրցս ճանապարհի» (Գ, 2): Իսկ
Բաբելոնի շրջապատը հավասար էր համաձայն Հերոդոտի վկայու-
թյան²⁴ 480 ստադիոնի (=մոտ 85 կիլոմ.):

Պարզ է ուրեմն, որ Տիգրանակերտը, որը 69 թվին շրջա-
պատել ու պաշարել էին Լուկուլլոսի համեմատաբար փոքրաթիվ
զորքերը, չի կարող բաղդատվել ու նույնացվել վերոհիշյալ քա-
ղաքների հետ, այլ նա ըստ իր հատակագծի և առևտրական-ար-
դյունագործական բնույթի նման ու համապատասխան կարող էր
լինել հելլենիստական տիպի քաղաքներին:

Տիգրանակերտի տեղադրության մասին պատմագիտական
երկերում հայտնված են հակասական կարծիքներ: Նույն ան-
հաշտելի տարաձայնությունները հատուկ են նաև մատենագրա-
կան հին աղբյուրներին: Այդ աղբյուրներից ամենահինը, Ստրա-
բոնը, Տիգրանակերտի տեղը մատնացույց է անում Միգդոնիա-
յում²⁵, Պտոլեմեոսը՝ Կորդուքում²⁶, իսկ Եվտրոպիոսը և Փավստոսը՝
Աղձնիքում²⁷: Առանձնապես ուշագրավ է Տակիտոսի վկայություն-
ը, որը պարզ ու որոշ հաղորդում է, որ Տիգրանակերտի հեռա-
վորությունը Մծբինից եղել է 37 հռոմեական մղոն (=մոտավ.
55 կիլոմ.)²⁸:

Հիմնվելով Ստրաբոնի և Տակիտոսի վկայությունների վրա,
Մոմզենը²⁹, ինչպես և ուրիշ գիտնականներ, Տիգրանակերտի տեղը
ենթադրել են Մասիոս լեռան ու Տիգրիս գետի հարավում և Մըծ-
բին քաղաքի հյուսիսակողմում³⁰: Իսկ Հ. Կիպերտը, որը Տակի-
տոսի վկայությունը համարել էր աղճատված և առաջարկել sep-
tem et triginta (սեբեսուն և յոթը) ուղղել և կարդալ centum
et triginta (սհարյուր և երեսուն), Տիգրանակերտի տեղը մատ-
նացույց է արել հին Արզն քաղաքի ավերակների վայրում (այժ-

²⁴ Հերոդ., I, 178:

²⁵ Տե՛ս Ստրաբ., XVI, 1, 23:

²⁶ Պտոլեմ., V, 13, 22:

²⁷ Եվտրոպ., VI, 9, 1 և Փավ., IV, ԻԴ:

²⁸ Annales, XV, 5.

²⁹ Տե՛ս Die Lage von Tigranokerta, Hermes, IX, 1875:

³⁰ Տե՛ս նույնը:

մյան Սղերդի մոտ), որոնք գտնվում են Տիգրիս գետի ո՛չ թե հարավում, այլ հյուսիսում³¹:

Տիգրանակերտի տեղը որոշելու համար կարևոր են բացի վերոհիշյալ վկայություններից նաև Պլինիոսի և հին աշխարհագրական քարտեզների ցուցումները: Այս վերջին վկայությունների մեջ ուշագրություն արժանի է նախ այն, որ Նիկեփորիոս գետը, որն ըստ Տակիտոսի³² գտնվել է Տիգրանակերտի մոտ, Պլինիոսի մոտ հիշատակված է՝ Պարթենիոս գետի հետ միասին՝ իբրև Տիգրիս գետի ձախակողմյան վտակ³³: Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, համաձայն Եվտրոպիոսի և Փավստոսի ցուցումներին ու նաև Պլինիոսի այս վկայության Տիգրանակերտի տեղը որոշվում է Տիգրիս գետի ձախ կողմում և հին Աղձնիքում: Նույնը հաստատում են նաև Պտղեմեոսի և Պետրոս Գեորգյան հին քարտեզները, որոնց մեջ Տիգրանակերտը նշանակված է դարձյալ Տիգրիս գետի հյուսիսակողմում:

Օգտագործելով աղբյուրների թե՛ այս և թե՛ նման տեղեկությունները՝ գերմանական գիտնականներ Լեմանը և Բելլը մանրամասն կերպով նայել ու քննել են տեղում բոլոր վերոհիշյալ վայրերը և որոշել են, որ հին Տիգրանակերտը գտնվել է, իրոք, Տիգրիս գետի հյուսիսակողմում և այժմյան Ֆարկին քաղաքի տեղում³⁴: Եվ հետաքրքիր է, որ նույն այս կարծիքը նրանցից առաջ հայտնած է եղել նաև գերմանական ֆելդմարշալ Մոլտքեն, ըստ երևույթին, որոշ ռազմագիտական նկատառումներով³⁵:

Որ հին Տիգրանակերտի տեղը եղած պիտի լիներ, իրոք, այժմյան Ֆարկինում՝ այդ հաստատում են այժմ նաև իմ նոր դիտողությունները Պետրոս Գեորգյան քարտեզի Zanserio և Cymiza կայարանների տեղագրության մասին, որոնք գտնվում էին պարզապես Տիգրանակերտի հյուսիսակողմում: Հոռմեական քարտեռի Cymiza կայարանը, ինչպես մատնանշված է «Հայաստանի գլխավոր ձանապարհները» իմ աշխատության մեջ³⁶, այժմյան Կիլիզն է (*CYΔΔIZA=CYMIZA), որը գտնվում էր Տիգրանա-

³¹ Տե՛ս Monatsberichte der Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1873.

³² Annales, XV, 4.

³³ Տե՛ս Nat. Hist. VI, 31, 3, Paris, 1883. (հրատ. M. Littré):

³⁴ Համեմատե՛ք Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, I, էջ 381—420 և 501—523:

³⁵ Տե՛ս Moltke H. von, Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei (1835—1839), Berlin, էջ 287.

³⁶ Տե՛ս էջ 90—92.

կերտից Արտաշատ տանող ճանապարհագծում և Տիգրանակերտ-Ֆարկինից ճիշտ և ճիշտ 50 հոմեական մղոն կամ մոտ 75 կիլոմետր հեռավորության վրա, ինչպես այդ ցույց է տրված Պետինգերյան քարտեզում:

Ֆարկին-Տիգրանակերտ ֆաղաք:

Տիգրանակերտ քաղաքի համար տեղի այդ ընտրությունը կարելի է համարել հաշոդ ու նպատակահարմար ո՛չ միայն քաղաքական, այլև նաև ստրատեգիական ու տնտեսական տեսակետներից: Եվ իրավի, այժմյան Ֆարկինը ընկնում է Տիգրանի հիմնած աշխարհակալության ճիշտ մեջտեղում և, գտնվելով Տավրոսյան լեռների հարավային ստորոտներում՝ բավականաչափ պաշտպանված է և պատասպարված: Նաև առևտրական հաղորդակցությունների տեսակետից Տիգրանակերտի տեղագրությունը խիստ հարմար էր, որովհետև նա գտնվում էր Աքեմենյան Պարսկաստանի արքունական մեծ ճանապարհի մոտ և դանազան ուղղություններով կապված էր առևտրական խոշոր կենտրոնների հետ:

Նոր հիմնած այս քաղաքը, ըստ երևույթին, կենտրոն էր դառնալու ո՛չ միայն միջազգային առևտրի, արհեստների ու արդյունագործության, այլև հելլենիստական գիտության, արվեստի ու գրականության: Հայաստան էր հրավիրված, ինչպես վկայում

է Պլուտարքոսը³⁷, Աթենքից աքսորված նշանավոր հոնտոր Ամփիկ-րատեսը, որը արհամարհանքով մերժել էր Սելևկյանների հրավե-րը և ապրում էր Տիգրանի արքունիքում: Մետրոդորոս Սկեպ-սացին³⁸, որը հայտնի գրող էր ու փիլիսոփա և որին Պլինիոսն անվանում է «ատող հռոմայեցիների» (Misoromaeus)³⁹, քաղաքա-կան ականավոր գործիչ էր նախ Պոնտոսում և ապա Հայաստա-նում: Մետրոդորոսը, ինչպես հայտնի է, գրած է եղել Տիգրան Բ-ի ընդարձակ պատմությունը, որից, դժբախտաբար, որևէ հետք չի մնացել: Տիգրանակերտում, ինչպես հաղորդում է Պլու-տարքոսը⁴⁰, կառուցված է եղել առանձին թատրոն, որի համար զանազան տեղերից հրավիրված են եղել հույն դերասաններ: Պլու-տարքոսի ուշագրավ մի վկայությունից հայտնի է, բացի այդ, որ Տիգրանի որդի Արտավազդը գրած է եղել հունարեն լեզ-վով ողբերգություններ, ձառեր և պատմական երկեր, որոնցից մի քանիսը ծանոթ են եղել հռոմայեցիներին մինչևիսկ Պլուտար-քոսի ժամանակ⁴¹:

Հատուկ ուշադրության արժանի է նաև այն, որ Հայաստա-նում ևս, ինչպես և Պոնտոսում ու հելլենիստական այլ երկրնե-րում, հելլենիզմի ազդեցությամբ տեղի էր ունեցել կրոնների մերձեցում և հայ հեթանոսական աստվածները միաձուլվել էին հունականների հետ: Արամազդը համապատասխան էր համարվել Զևսին, Միհրը՝ Հեփեստոսին, Անահիտը՝ Արտեմիդին, Նանեան՝ Աթենասին, Աստղիկը՝ Աֆրոդիտին, Տիրը՝ Ապոլոնին և Վահագնը՝ Հերակլեսին: Կրոնական այս ազդեցությունն այնքան զորեղ էր, որ Տիգրան Երկրորդի ժամանակ, ինչպես վերև տեսանք, հայկական մեհյաններում էին զետեղել Հունաստանից և Փոքր Ասիայից բեր-ված հունական աստվածների արձանները:

Բոլոր այս փաստական տեղեկություններից, որ վերաբերվում են Տիգրան Բ-ի վերանորոգչական գործունեությանը՝ կարելի է հետևեցնել, որ ո՛չ միայն Կապադովկիայում և Պոնտոսում, այլև սրանց հարևան Հայաստանում հակադիր հոսանք էր սկսվել ընդ-դեմ տիրող իրանիզմի և հիմք էր դրվել հին կենցաղի հելլենա-կանացման:

³⁷ Տե՛ս Լուկուլ., 22, 7:

³⁸ Տե՛ս Պլուտ., Լուկ., 22, 3—6, Ստրաբոն, XIII, 1, 55 և Ապոլ., 2 ող., IV, 133:

³⁹ Տե՛ս Nat. Hist., XXXIV, 16, 2:

⁴⁰ Տե՛ս Լուկուլ., 29, 4:

⁴¹ Տե՛ս Պլուտ., Կրասսոս, 33, 1:

Ֆառկին—Հյուսիսային պարսպի ավերակները:

Նույն այս փաստերը ցույց են տալիս, որ դժվար է համաձայնել Մոմզենի հետ, որը ինչպես հայ-հռոմեական, նույնպես և Միհրդատյան կռիվները բնորոշում է իբրև հետադիմական մի շարժում արևմտյան ժողովուրդների դեմ: Առավել ևս սխալ է, անշուշտ, նրա պնդումը, որ իբր թե Միհրդատը եղել է ասիական այդ առակցիայի առաջնորդն ընդդեմ հելլենիզմի⁴²:

Տիգրան Բ-ի թագավորության ժամանակը բացառիկ մի շրջան էր հին Հայաստանի քաղաքական հզորացման և կուլտուրական ու տնտեսական ներքին զարգացման: Ուստի և հասկանալի է, որ վերոհիշյալ պատմական անցքերը նյութ էին դառնել բանահյուսության, պատմվել ու երգվել էին հին Հայաստանում և նրանց հիշողությունները պահպանվել էին երկար դարերի ընթացքում:

Տիգրան Բ-ի մասին նույնիսկ խորենացու ժամանակ գոյություն են ունեցել որոշ ավանդություններ և բանաստեղծական առանձին մի գրվածք («Զորս հագներգութիւնք»)⁴³, որի հեղինակն օգտված է եղել, հավանորեն, պատմական հին երգերից և ավանդություններից: Բայց խորենացին այս աղբյուրների մեջ հիշատակված Տիգրանին, որը, անտարակույս, Արտաշեսյան տոհմի Տիգրան Բ-ն է, համաձայն իր սխալ ժամանակագրության համարել է դաշնակից պարսից Կյուրոս թագավորի:

Ինչպես ցույց է տվել Մ. Աբեղյանը⁴⁴, Տիգրանի մասին այն

⁴² Տե՛ս «Римская история», II, Москва, 1887, էջ 273—275:

⁴³ Տե՛ս Խորենացի, I, գլ. ԽՄ և ԻԴ:

⁴⁴ Տե՛ս «Հայ ժողովրդական առասպելները», Վաղարշապատ, 1901, էջ 448—

ընդարձակ հիշողութիւնները, որ բերված են *Խորենացու պատմութեան առաջին գրքի ԻԴ*—*Ա* գլուխներում, մեծ մասամբ պատմական են և համապատասխանում են օտար աղբյուրների հարգած տեղեկութիւններին:

Եվ հերավի, ո՛չ միայն Մարաց տերութեան նվաճումը, այլև ներքև մեջ բերված վկայութիւնները վերաբերվում են պարզապէս Տիգրան Բ-ին կամ Մեծին:

1. *Խորենացի, I, գլ. ԻԴ, 71 (Տփղիս, 1913)*¹

«Բայց անցցուք այսուհետև որ ինչ յաղագս Տիգրանայ և որ ի նմանէ գործք: Քանզի սա ամենեցունց թագաւորացն մերոց հարստագոյն և խոհեմագոյն, և արանցն այնոցիկ և ամենեցուն քաջ: Որ և... զՄարացն ի բաց բառնալով զհշխանութիւնն, և զՅոյնս ոչ սակաւ ժամանակս ընդ իւրեաւ նուաճեալ հնազանդէր: Եւ զսահմանս մերոյ բնակութեանս ընդարձակեալ՝ ի հինսն մեր հասուցանէր յեզերս ծայրից բնակութեան, և ամենեցունց որ առ իւրովքն էին ժամանակօք՝ նախանձելի, և զկենացս ըղձալի ինքն և ժամանակ իւր»:

2. *Խորենացի, I, գլ. ԻԴ, էջ 72*²

«Արանց կացեալ գլուխ և արութիւն ցուցեալ՝ զազգս մեր բարձրացոյց, և զընդ լծով կացեալսս՝ լծագիրս և հարկապահանջս կացոյց բազմաց. մթերս ոսկւոյ և արծաթոյ և քարանց պատուականաց և զգեստուց և պէս պէս գունից և անկուածոց՝ արանց միանգամայն և կանանց՝ հասարակաց բազմացոյց. որովք տգեղագոյնքն իբրև զգեղաւորս երևէին սքանչելիք, և գեղաւորքն ըստ ժամանակին առ հասարակ դիցազնացեալք: Հետեակամարտքն ի վերայ ուսոց ձիոյ բերեալք, և պարսաւորքն առ հասարակ դիպաղեղունք, և շերտաւորքն ի սուսեր և ի տէգ նիզակի վառեալք. մերկքն վահանօք և զգեստուք երկաթեօք պարածածկեալք: Որոց ի մի վայր հասելոց բաւական էր տեսիլն միայն, և որ ի նոցայն պահպանակաց և զինուց փայլմունք և շողիւնք՝ զթշնամիսն արտահալածել: Խաղաղութեան և շինութեան բերող, իւղով և մեղու զամենայն հասակ պարարեալ»:

3. *Խորենացի, I, գլ. I, էջ 82—83*³

«Պատմի և այս, թէ զկնի այսպիսի իրաց կատարման՝ յուղարկէ թագաւորապէս զքոյր իւր Տիգրանուհի մեծաւ

—474, համեմատեալ նաև Զ. Գ. Ե. Ե. Բ., Համառօտ պատմութիւն Հայոց, Թարգմ.
Գալիսթրիայի, Վիեննա, 1897, էջ 8—9:

Ֆարկին—Արևելյան պարսպի ավերակները:

ամբողիւ ի Հայս, յաւանն՝ զոր շինեաց յիւր անունն Տիգրան, որ է Տիգրանակերտ»:

4. Խորենացի, III, ԻԸ, էջ 290՝

«Եւ նգախարխար արարեալ զայն [զպարիսպն Տիգրանակերտի], որ ի հայկազնոյն Տիգրանայ հոծեալ և յարմարեալ որմունքն, քակեալ ընկեցին»:

Այս վկայութիւններէց առաջինում ճշտությամբ արտահայտված ու պահված է Տիգրան Բ-ի կարճատև տիրապետությունը Սև-լեկյան թագավորության հույների վրա⁴⁵: Երկրորդ վկայության մեջ, որն առանձնապես կարևոր է ու հետաքրքիր, մատնացույց է

⁴⁵ Տե՛ս Ա ր և ղ յ ա ն, Հայ ժողովրդական առասպելները, էջ 454:

Արշակունի հայ թագավորի արձանագրությունը Ֆուրկիեի հյուսիս-սային տարսայի վրա:

արված հայկական զորաբանակի վերակազմությունը և նկարագրված են նաև Հայաստանի լիառատ ու բարեկեցիկ վիճակը և այն մեծ հարստությունները, որ կային երկրում Տիգրանի ժամանակ։ Երրորդ և չորրորդ վկայությունները ևս միանգամայն ստույգ են ու պատմական և վերաբերվում են Տիգրանակերտի շինությանն Աղձնիքում։

Վերոհիշյալ երկրորդ վկայության մեջ, ինչպես մատնանշել էինք ռուսերեն մեր աշխատության մեջ⁴⁶, «իւղով և մեղու զհասակս ամենեցուն պարարեալ» արտահայտությունը հոստորակաւն մի չափազանցություն է, որը ճիշտ կարող է լինել, գլխավորապես, իշխող դասերի նկատմամբ։ Միանգամայն, սակայն, հնարավոր է և հավանական, որ հարստացած ու փարթամացած այս դասերի զորեղացման և սրանց իշխանության ու արտոնությունների ընդարձակման հետ միասին կարող էր ծանրացած լինել իրավական դրությունը շինական դասի։

Որ խորենացու մոտ պատմական են ու արժանահավատ նաև վերոհիշյալ հիշողությունները Հայաստանում կիտված դրամական ու այլ հարստությունների մասին՝ այդ հաստատում են, ինչպես կտեսնենք ներքև, Պլուտարքոսի վկայությունները հսկայական այն գումարների մասին, որ տարել էին Հայաստանից Լուկուլլոսը և Պոմպեոսը։

⁴⁶ Տե՛ս «О торговле и городах Армении», էջ 65—66։

8. ՄԻՀՐԴԱՏՅԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՄԻՀՐԴԱՏԻ ՓԱԽՈՒՍԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Միհրդատյան առաջին պատերազմից հետո Սուլլայի և Միհրդատի միջև կայացել էր միայն բանավոր համաձայնություն և Դարդանոսում կնքված դաշնագրությունն (84 թ. մեր թվ. առ.) ունեւր ավելի շուտ ժամանակավոր զինադադարի բնույթ, քան հաստատուն ու տեւական խաղաղության:

Թե ո՛րքան անկայուն էր բանավոր այս հաշտությունը՝ այդ նկատվեց դաշնագրությունից արդեն մեկ տարի հետո:

83 թվին հռոմեական Ասիայի կառավարիչ Մուրենան, անտես առնելով Դարդանոսի դաշինքը՝ ինքնագլուխ կերպով, առանց հռոմեական ժողովրդի ու ժերակույտի հավանության, վերսկսեց պատերազմը Միհրդատի դեմ: Միհրդատյան այս երկրորդ պատերազմը, որը տեւեց մոտ երեք տարի (83—81 թ. մեր թվ. առ.), դադարեցվեց Սուլլայի հրամանով միայն այն ժամանակ, երբ հռոմեական պարտված զորքերը հարկադրված էին ետ նահանջել Պոնտոսից:

Այս երկրորդ պատերազմից հետո՝ Միհրդատը, որն անկեղծ կերպով կողմնակից էր խաղաղության՝ ուղարկեց Հռոմ հատուկ դեսպանություններ (79 և 78 թվ.) և խնդրեց, որ Դարդանոսի դաշնագրությունը ձեւակերպվի գրավոր կերպով և վավերացվի հռոմեական ժերակույտի կողմից: Եվ երբ նրա այս դիմումները մնացին անհետեւանք՝ նա համոզվեց, որ կռիվն անխուսափելի կերպով վերսկսվելու է հակառակ իր ցանկության:

Եթե Միհրդատյան երրորդ պատերազմը բռնկվեց այս բանակցություններից հինգ տարի հետո՝ դրա պատճառն այն էր, որ Սուլլայի մահից հետո (78 թ. մեր թվ. առ.) Հռոմում կառավարության դեմ ոտքի էր կանգնել դեմոկրատական կուսակցությունը և իսպանիայում վտանգավոր ընթացք էին ընդունել վտարանդի դեմոկրատների կռիվները Սերտորիուսի հանճարեղ ղեկավարությամբ:

Հինգ տարվա այս հանգիստը Միհրդատը մեծապես օգտագործեց և ամենաեռանդուն կերպով նախապատրաստվեց պատե-

րազմի, որն անխուսափելի էր: Նախորդ կռիվների ժամանակ նա արդեն համոզվել էր, որ փոքր, բայց մարզված և ուժեղ զորքն ավելի կարևոր նշանակություն ունի, քան արևելյան մեծ զորաբանակները, որոնք՝ շնայած իրենց թվական գերակշռությանը՝ չեն կարող դիմադրել ու կռվել հռոմեական վարժված զորքի հետ: Նա աշխատում էր այժմ զինել, մարզել և կազմակերպել իր բանակը հռոմեական զորքի նմանությամբ և այդ բանում նրան օգնում էին իտալացի վտարանդիները, որոնք ապաստան էին գտել նրա մոտ քաղաքացիական կռիվների ընթացքում: Նրա նոր զորքը, թեև թվով այնքան շատ չէր ինչպես առաջին պատերազմի ժամանակ, սակայն իր որակով հո չէր մնում հռոմեական լեգեոնական զորքերից:

Ապպիանոսը վկայում է, որ Միհրդատը, բացի այդ, հրամայել էր պատրաստել մեծ քանակությամբ նավեր ու զենքեր և մթերել էր տվել զորքի պարենավորման համար երկու միլիոն մեդիմն ցորեն (=մոտ 5 միլիոն փուլթ):

«Միհրդատի պատերազմակիցներն էին,—ասում է Ապպիանոսը,—բացի նախկին ուժերից խալլուբները, արմենները, սկյութները, տավրերը, հուլները, հննիդները, սպիտակ ասորիները և նրանք, որոնց երկիրը գտնվում է Թերմոդոնդ գետի շրջանում և անվանվում է ամազոնուհիների երկիր»¹:

Ապպիանոսի այս վկայության մեջ արմենները, որ հիշատակված են խալլուբներից հետո՝ ակներևաբար Փոքր Հայքի արմեններն են, որոնք, ինչպես վերև տեսանք մասնակցել էին նաև Միհրդատյան առաջին պատերազմին:

Հետաքրքիր է առանձնապես և ուշագրավ, որ ինչպես Միհրդատյան առաջին պատերազմից, նույնպես և այս երրորդ պատերազմից առաջ, Տիգրանը, ինչպես վերև մանրամասն հիշել էինք, նորից հարձակվել էր Կապադովկիայի վրա² և Հայաստան էր գաղթեցրել Մաթաթ ու այլ քաղաքների բնակչությունը: Այս հարձակումը, որը տեղի էր ունեցել ընդհանուր թշնամու՝ Արիոբարզան Ա-ի դեմ, ըստ երևույթին Միհրդատի խնդիրքով, պետք է, հավանորեն, ապահովեր այս վերջինի թիկունքը Կապադովկիայի կողմից: Հռոմի դաշնակից այս թագավորության երկիրը, ինչպես վերև ասացինք, նրա համար ռազմական նշանակություն ունեցող

¹ Տե՛ս Ապպ., Միհրդատականք, 69:

² Ըստ Ռինաքի 77 թվին մեր թվ. առ., տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 313.

կարևոր մի միջանցք էր և պատերազմի ժամանակ վտանգավոր էր թե Պոնտոսի և թե Հայաստանի համար:

Մենք վերև նույնպես տեսանք, որ հայ-պոնտական դաշինքը վերաբերվել է ո՛չ թե հռոմեա-պոնտական պատերազմներին, այլ Կապադովկիային: Թեև պատմագիտական երկերում գերիշխում է այն կարծիքը, որ իբր թե Տիգրանը պարտավորվել էր ըստ այդ դաշինքի պատերազմել Միհրդատի հետ հռոմայեցիներին դեմ, և որ նա հռոմեա-պոնտական երրորդ պատերազմում լքել էր Միհրդատին և խախտել իր կնքած դաշինքը՝ սակայն այս պրն-դումները միանգամայն անհավանական են և չեն հաստատվում սկզբնաղբյուրների ուշադիր ու քննական ուսումնասիրությամբ:

Միհրդատի դաշնակիցը եղել է երրորդ պատերազմում ո՛չ թե Տիգրանը, որի նոր հիմնած մեծ պետությունն ապահովված չէր պարթևական հարձակումների վտանգից, այլ հռոմեական դեմոկրատիայի առաջնորդ Սերտորիոսը, որը հավաքել ու կազմակերպել էր Իսպանիայում Հռոմի պահպանողական կառավարության դեմ հզոր մի զորաբանակ: Միհրդատը շատ լավ հասկանում էր, որ վիթխարի ու զորեղ Հռոմը գրեթե անպարտելի է: Նա որոշել էր չկռվել այժմ երկու հռոմեական կուսակցությունների հետ միաժամանակ, ինչպես նա այդ արել էր առաջին պատերազմի ընթացքում: Նրա գլխավոր հույսն այժմ այն էր, որ նա կկարողանա փրկել մոտալուտ վտանգից իր երկիրը, դաշնակցելով ու համաձայնության գալով դեմոկրատական կուսակցության հետ ընդդեմ իշխող կառավարության:

Միհրդատին հաջողվեց համաձայնության գալ Սերտորիոսի հետ, ուղարկելով նրա մոտ Իսպանիա Պոնտոս փախած Լուցիուս Փաննիուս և Լուցիուս Մագիուս հռոմայեցի սպաներին, որոնք Սուլլայի ու նրա կողմնակիցների կատաղի հակառակորդներն էին: Դաշինքը նրա հետ կնքվեց հետևյալ պայմաններով՝ պրովինցիա Ասիան մնալու էր հռոմայեցիների իշխանության ներքո, իսկ Բիթանիան, Պափլագոնիան և Կապադովկիան, որոնք մշտական կռվախնձոր էին Հռոմի և Պոնտոսի միջև և որոնք Պոնտոսի համար ունեին կենսական նշանակություն՝ ստանալու էր Միհրդատը: Այս վերջինն ուղարկեց Սերտորիոսին՝ Իսպանիա 40 նավ և 3000 տաղանդ դրամական նպաստ:

Միհրդատյան երրորդ պատերազմի առիթ էր ծառայել Բիթանիայի միացման խնդիրը Հռոմին: 74 թվի³ վերջերում վախճանվել

³ Միհրդատյան երրորդ պատերազմի ժամանակադրության վերաբերյալ վիճելի հարցերը քննության են առնված Ֆեոդոսի պատմության առաջին հատորի

էր Բիթանիայի Նիկոմեդեա թագավորը և իր թագավորութիւնն ու հարստութիւնները կտակել էր Հռոմին: Բիթանիան, որն արդէն վաղուցհետեւ շահագործում ու հարստահարում էին հռոմեական կապալառուներն ու վաշխառուները, ունեւ արգավանդ հողեր, ձկնորսարաններ, հանքատեղեր, հարուստ քաղաքներ, նավահանգիստներ ու շահութաբեր մաքսատներ: Բնական է, որ այդ հարստութիւնները ձեռքից բաց չէին թողնելու շահագորգուած իտալական դրամատերերը: Թեւ Բիթանիայի գրավումը խախտում էր Դարդանոսի դաշնադրութեամբ հաստատուած քաղաքական հավասարակշռութիւնը և համազոր էր պատերազմի հայտարարութեան Միհրդատին՝ նրանք ամեն ջանք գործ դրին և հաջողեցրին այդ գրավումը ծերակույտի որոշմամբ:

Հռոմը, հաստատելով այժմ իր տիրապետութիւնը Բիթանիայում՝ ո՛չ միայն դառնում էր Պոնտոսի անմիջական հարեանը, այլև տեր ու տնօրենն էր դառնում սեփական նեղուցների: Այնուհետև նա երբ ուզենար՝ կարող էր փակել նեղուցները և քայքայել Պոնտոսի ու Բոսփորի առևտրական մեծ քաղաքների տնտեսական բարեկեցութիւնը:

73 թվի գարնանը, երբ հռոմայեցիները շունեին դեռևս Փոքր Ասիայում բավականաչափ զորք՝ պոնտական զորքերը հանկարծակի շարժեցին, առանց պատերազմ հայտարարելու, դեպի Կապադովկիա և դեպի Բիթանիա, իսկ նավերը՝ Բիթանիայի ափերով դեպի նեղուցները: Կապադովկիա ուղարկուած զորաբանակը, ըստ երևույթին, պետք է պաշտպաներ Պոնտոսի թիկունքը հարավից՝ հռոմեական Կիլիկիայի կողմից: Իսկ երկրորդը, զխաւոր ու գործող բանակը, իրեն նպատակ էր դրել գրավել Բիթանիան և տիրապետել նեղուցներին:

Մեծ այս երկրորդ զորաբանակն ամենակարճ ժամանակում անցավ Պափլագոնիայի և Գալատիայի միջով և մտավ անակոնկալ կերպով Բիթանիա, փախուստի մատնելով հռոմեական ֆինանսիստներին ու պաշտոնյաներին, որոնք ատելի էին դառել տեղական բնակչութեանը: Հռոմեական զորքերն ու նրանց զորավարը, պրոկոնսուլ Կոտտան, որոնք գտնվում էին Բիթանիայում, ամրացան Բոսփորի ափի մոտ Քաղկեդոն քաղաքում: Իսկ Հռոմեական մյուս զորավարը, պրոկոնսուլ Լուկուլլուսը, որին Կոտտա-

վերջում, տե՛ս „Величие и падение Рима“, I, էջ 338—343: Սակայն ըստ իս ավելի հաճանական են ժամանակագրական դիտողութիւններն ու ճշտումները Ռեյնարթի ուսումնասիրութեան մեջ, տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 321 ծան. և այլն:

յի հետ միասին հանձնարարված էր պատերազմի վարումը և որն այդ ժամանակ գտնվում էր իր զորաբանակով Փոյուզիայում՝ շտապեց օգնության հասնել իր ընկերոջը:

Սակայն Կոստան շուգեց հաղթության պատիվը բաժանել Լուկուլլոսի հետ: Եվ նա, հենվելով միայն իր զորքի վրա՝ ընդունեց մարտը Քաղկեդոնի պարիսպների մոտ և Բուսփորի նեղուցում Այս կովում հռոմեական զորքը ծանր պարտություն կրեց ցամաքի և ծովի վրա: Հոռմը կորցրեց այստեղ իր ռազմածովային նավատորմը, որ բաղկացած էր ավելի քան վաթսույն նավերից: Նա չունեցրեց այնուհետև Պրոպոնտիսում և ո՛չ մի նավ: Միհրդատի նավերն ազատ կարող էին անցնել նեղուցներով Պրոպոնտիս և այստեղից էգեյան ծով: Հաղթական ճակատամարտն ունեցավ նաև այն հետևանքը, որ ամբողջ Բիթանիան անձնատուր եղավ Միհրդատիին:

Նույնպիսի արագությանը պոնտական մյուս բանակը ևս, հավանորեն, զրաված է եղել Կապադովկիան: Մնում էր, ուրեմն, նվաճել նաև պրովինցիա Ասիան և այնտեղ հաստատել, համաձայն Սերտորիոսի հետ կնքված դաշինքի, հռոմեական դեմոկրատների իշխանությունը:

Քաղկեդոնի մոտ հաղթություն տանելուց հետո՝ թվում էր, որ այդ ևս ունի հաջողության որոշ հավանականություն: Այս երրորդ պատերազմի ժամանակ պոնտական զորքերը մտնում էին հռոմեական պրովինցիան ո՛չ թե նվաճողական նպատակներով, ինչպես առաջին պատերազմում, այլ իբրև Սերտորիոսի դաշնակիցներ: Նրանց ուղեկցում էր Մարկուս Մարիուս զորավարը, որը նշանակված էր պրովինցիա Ասիայի կառավարիչ և պրոկոնսուլ:

Ինչպես և առաջին պատերազմի ժամանակ՝ Միհրդատն այս անգամ ևս աշխատեց հռոմեական Փոքր Ասիայում առաջ բերել դասակարգային կռիվ և ոտքի հանել ժողովրդի ճնշված ու կեղծված ստորին խավերն ընդդեմ Սուլլայի հաստատած դաժան կառավարության: Նա ուղարկում է այդ նպաստակով զանազան ուղղությամբ հեծելազորի թռուցիկ ջոկատներ, որոնք, իրապես, ապստամբություն առաջ բերին Փոքր Ասիայի հարավում՝ հռոմեական Կիլիկիայում, Իսավրիայում և Պիսիդիայում: Որոշ հաջողություն ունեցավ նաև պրոկոնսուլ Մարկուս Մարիուսը պրովինցիա Ասիայի հյուսիս-արևմտյան շրջաններում: Այստեղ մի շարք քաղաքներ, օրինակ՝ Լամփսակուսը, Պարիումը, Պրիապուսը և ուրիշներ նրան անձնատուր եղան: Մարկուս Մարիուսը, մտնելով այս քաղաքները՝ ազատություն էր շնորհում նրանց Սերտորիոսի անունից և զեղչում պարտքերի որոշ մասը:

Պետք է, սակայն, ասել, որ հեղափոխությունն այս անգամ շտարածվեց նույն արագությունով, ինչպես առաջին պատերազմի ժամանակ։ Բնակչության բարձր ու հարուստ խավերն ամեն կերպ աշխատեցին խոչընդոտել ու կանխել ապստամբությունը։ Եվ որովհետև այս խավերն ուժեղ ու ազդեցիկ էին խոշոր քաղաքներում, ուստի և մեծ քաղաքներից գրեթե ոչ մեկը չհարեց ապստամբությանը։ Լուկուլլոսի զորաբանակի համար, որը Կոտտայի պարտությունից հետո մեն մենակ պետք է պաշտպաներ հռոմեական Ասիան՝ սրանց հավատարմությունը և օգնությունն ուներ, իհարկե, մեծ նշանակություն։

Քաղկեդոնի մոտ տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտից հետո՝ Միհրդատի զորքերը, շարժվելով դեպի հարավ՝ մտան պրովինցիա Ասիա, գրավեցին այստեղ լամիսակուս քաղաքը և տեղավորվեցին Պրոպոնտիսի և Հելլեսպոնտի երկպրությանը, Լուկուլլոսը, որ մոտից հետևում էր Միհրդատի զորքերի տեղաշարժումներին՝ որոշեց խուսափել վճռական ընդհարումից։ Նա գիտեր, որ թշնամու զորքերը իրենց որակով ետ չեն մնում հռոմեականից և թվով ավելի շատ են, քան իր զորքը։ Եվ որովհետև Միհրդատի բանակի ամենաթույլ կողմը պարենի մատակարարման դժվարություններն էին, ուստի և նա, վտանգավոր համարելով կռիվը բաց ճակատամարտում՝ որոշեց խանգարել ու կասեցնել պարենի հայթայթումը նրա բանակին։

Եվ նրան այդ իսկապես հաջողվեց։ Միհրդատի բանակի պարենավորումը խիստ դժվարացավ ցամաքով, իսկ ծովով՝ լամիսակուսի վրայով ստացվող սննդամթերքը չէր բավարարում զորքի պահանջները։ Պարենավորման դժվարացման պատճառով Միհրդատը պետք է կամ ետ քաշվեր սևծովյան իր նավահանգիստները և կամ գրավեր Պրոպոնտիսում նաև մի ուրիշ ավելի մեծ նավահանգիստ, ուր կարելի լիներ բեռնաթափել Պոնտոսից բերվող պարենամթերքը։

Հպարտ ու համարձակ թագավորը, փոխանակ ետ նահանջելու՝ որոշեց պաշարել ու գրավել Կիզիկոս քաղաքը, որն ամենամեծ նավահանգիստն էր և ամենաուժեղ ամրությունն այժմյան Մարմար ծովի ափին։ Սակայն այստեղ՝ Կիզիկոսի առջև սկսեց քախտը դավաճանել նրան։ Կիզիկոսի պաշարման հենց ըսկզբում սոսկալի փոթորկի պատճառով խիստ վնասվեցին Միհրդատի պատերազմական մեքենաները և զորքի հետ միասին ջրասույզ եղան քաղաքը պաշարող նրա նավերը։ Բացի այդ, փոթորիկների պատճառով սկսեց ընդհատվել պարենի փոխադրումը ծովով և պաշարող զորքերը հետզհետե ուժասպառ եղան սովից։

ու հիվանդութիւններէց: Վերջ ի վերջո, պոնտական հյուսիսեւ
զորաբանակը հարկադրված եղավ ետ նահանջել դեպի Լամփսա-
կուս և Բիթանիա: Եվ այդ նահանջի ժամանակ նա դարձյալ մեծ
կորուստներ կրեց Լուկուլլոսի հետապնդող լեգեոններէց:

72 թվի գարնանը Միհրդատն իր մեծ զորքի մնացորդները
հետ կարողացավ պատսպարվել Լամփսակուս և Պարիում քաղաք-
ներում: Բայց այնուհետև ևս չար ճակատագիրը դարձյալ ուղեկ-
ցում էր նրան: Պոնտական հարյուրավոր նավեր նորից խորտակ-
վեցին փոթորկի պատճառով Կիզիկոս և Պարիում քաղաքները
մոտ: Չնայած դրան Միհրդատը դեռ էլի մոտ վեց ամիս շարունա-
կեց պատերազմը ծովի վրա: Եվ միայն իր նավատորմի վերջնա-
կան պարտութիւնից հետո նա ստիպված եղավ ետ քաշվել Պոն-
տոս:

Բայց նրա ռազմական ուժերի համար աղետալի ու կորստա-
բեր եղավ նաև այս վերջին նահանջը: Բոսփորից դուրս գալուց
հետո նորից փոթորկի զուգ դառան նրա ավելի քան վաթսուն
նավերը և մոտ տասը հազար զորքը: Եվ նա հազիվհազ կարողա-
ցավ վերադառնալ իր երկիրը գրեթե մեն մենակ:

Կովի բեմը դառավ այնուհետև Միհրդատի բուն երկիրը,
Պոնտոսը, որն այժմ գրեթե անպաշտպան էր:

72 թվի երկրորդ կեսին Լուկուլլոսը ներս մտավ Պոնտոսի
արևմտյան մասերը և թույլ տվեց իր զինվորներին ավերել ու
կողոպտել հարուստ ու բարեկից այս շրջանները: Պոլսաբնակ
վկայութեամբ⁴, պատերազմական ավարն այնքան շատ էր այնտեղ,
որ հոռմեական բանակում մեկ եզն արժեք 1 դենար (=մոտ 35
կոպ. ոսկի փողով)⁵, իսկ մեկ ստրուկը՝ 4 դենար (=մոտ 1 ռ.
40 կոպ.): Այստեղից Լուկուլլոսի զորքերն առաջ շարժվեցին և
պաշարեցին պոնտական երկու նավահանգիստ՝ Ամիսոսը և Թե-
միսկիրան:

Միհրդատը թողեց, որ իր քաղաքները պաշտպանվեն իրենց
սեփական ուժերով, իսկ ինքը սկսեց հավաքել նոր զորքեր և,
ամրանալով իր երկրի լեռնային շրջաններում՝ աշխատեց նա-
խապատրաստել նոր դիմադրութիւն: Միևնույն ժամանակ նա
օգնութիւն խնդրեց իր որդուց՝ Մաքարեսից, որը Բոսփորի փո-
խարքան էր, նաև պարթևներից, սկյութներից ու Տիգրան Բ-ից:

Սակայն նրա նոր նախաձեռնութեանն այլևս ո՛չ ոք հավատ

⁴ Լուկուլ., 14, 1:

⁵ St. u. Hultsch, Griechische und römische Metrologie, Berlin, 1882,
էջ 711 (=0,702 Mark):

չէր ընծայում պոնտական զորքերի ծանր անհաշոգումյուններից հետո: Թշնամու կողմն էին անցնում այժմ շատերը մինչև իսկ Պոնտոսի մեծամեծներից: Նրան դավաճանում էին նույնիսկ սեփական իր դեսպանները:

Միհրդատի հարազատ որդին՝ Մաքարեսը, ո՛չ միայն չօգնեց հորը, այլ ինքը հարմար առիթ էր սպասում և հռոմայեցիների հետ ուզում էր կնքել անջատ հաշտություն:

Տիգրանի մոտ ուղարկված դեսպանության մասին Պուոտարքոսը պատմում է հետևյալը:

«Մետրոդորոսը Միհրդատի կողմից,—ասում է Պուոտարքոսը⁶,—ուղարկված էր Տիգրանի մոտ իբրև դեսպան խնդրելու օգնություն հռոմայեցիների դեմ: Սրան հարցրել էր Տիգրանը՝ «իսկ դու ինքդ, ո՛վ Մետրոդորոս, ի՞նչ խորհուրդ կտաս այդ մասին»: Եվ նա՝ կամ Տիգրանին օգտակար լինելու համար և կամ չցանկանալով, որ Միհրդատը փրկվի՝ ասում է—«իբրև դեսպան խորհուրդ եմ տալիս, իսկ իբրև խորհրդատու՝ խորհուրդ չեմ տալիս»:

Միհրդատի դիմումի մասին Տիգրանին ուշագրավ մի վկայություն ունի նաև Մեմնոնը:

«Միհրդատը.. ուղարկեց,—վկայում է Մեմնոնը⁷,—դեսպաններ սկյութացոց թագավորների, պարթևաց թագավորի և յուր փեսայի՝ Տիգրան արմենի մոտ: Սակայն առաջիններից նա ստացավ մերժում, իսկ Տիգրանը, որին շարունակ անհանգստացնում էր ու աղերսալից խնդրում Միհրդատի դուստրը՝ վերջ ի վերջո խոստացավ օգնելը:

Տիգրանի այս խոստումը մնացել էր, ըստ երևույթին, իբրև սոսկ խոստում: Սկզբնաղբյուրների մեջ նրա իրական օգնության ու աջակցության մասին ո՛չ միայն չկան որևէ տեղեկություններ, այլ ընդհակառակը՝ կան ակնարկներ նրա չեղոքության մասին, որ նրանք համարում են աններելի մի սխալ: Ռեյնաքի կարծիքով, Տիգրանին են վերաբերվում, հավանորեն, Մալլուստիուսի հետևյալ խոսքերը՝

«Դու չգիտես, որ եթե որևէ տներ կրակն ուժգնորեն հրդեհել է, այնքան էլ հեշտ չէ կանխել, որպեսզի չայրվեն նաև հարևան տները»։ [„non tu scis, si quas aedes ignis

⁶ Տե՛ս Լուկուլոս, 2, 4,

⁷ Տե՛ս Գլ. 43, Lipsiae, 1816, էջ 64:

cepi acriter, haud facile sunt defensu quin et comburantur proxima⁸»]

Ինչպես ենթադրում է դարձյալ Ռեյնաքը, հենց այս տողերի ազդեցությամբ գրված է, հավանորեն, նաև Հորացիուսի հետևյալ տողը՝

«երբ հարևան պատն այրվում է՝ վտանգը քեզ էլ է վերաբերվում» [«tua res agitur parles cum proximus ardet»]

Պատմագիտական նորագույն երկերում ևս Տիգրանի շեղությունը համարում են քաղաքական մեծ սխալ, որովհետև այժմ վճռվում էր ո՛չ միայն Պոնտոսի, այլև Հայաստանի ու Առաջավոր Ասիայի բախտն ու ապագան:

Այս գնահատությունը, իհարկե, ուղիղ է, սակայն Տիգրանին դատապարտողները պետք է նկատի ունենան միևնույն ժամանակ նրա դժվար կացությունը: Հանդես գալով հոռմայեցիների դեմ՝ նա հարկադրված պիտի լիներ պատերազմելու ո՛չ միայն սրանց, այլ նաև իր ոխերիմ թշնամիների՝ պարթևների դեմ¹⁰: Չպետք է նաև մոռանալ, որ հռոմեական նենգ ու ճարպիկ դիվանագիտությունն աշխատել էր իր հերթին, ինչպես դժվար չէ կռահել Պլուտարքոսի վկայություններից¹¹, տպավորություն ստեղծել իր խաղաղ տրամադրության մասին Տիգրանի հանդեպ:

71 թվի գարնանը կոիվը Միհրդատի դեմ վերսկսվեց Պոնտոսի կենտրոնական շրջանում, Կաբիրայի մոտ (այժմ՝ Նիկսար կամ Նեոկեսարիա—Կելկիդ-Լիկոս գետի ափին): Միհրդատը կարճ ժամանակվա ընթացքում կարողացել էր հավաքել ու կազմակերպել այստեղ մի նոր զորաբանակ տեղացիներից ու սկյութական վարձկաններից:

Լուկուլլոսի առաջարժումը դեպի Կաբիրա բավական ծանր էր ու վտանգավոր, որովհետև նրա բանակի պարենավորմանը դժվարություններ ու արգելքներ էր հարուցանում Միհրդատի հեծելազորը, որը խիստ ուժեղ էր և թվով ավելի շատ էր, քան հռոմեական այրուձին:

⁸ S^hu Reinach, Mithridate Eupator, էջ 333, ծան. 1, նաև Sallustius, fr. III, 37:

⁹ S^hu նույնը, էջ 335, ծան. 1:

¹⁰ Գուշմիդը կարծում է նույնիսկ, որ Տիգրանի վերջին կոիվը պարթևների դեմ շարունակվում էր նաև յոթանասնական թվականների սկզբներին՝ երբ Միհրդատի դեսպանները եկել էին օգնություն խնդրելու նրանցից, տե՛ս Geschichte, Straus, Tübingen, 1888, էջ 82—83:

¹¹ Պլուտ., Լուկուլլոս, 14, 4—7:

Թեև Կաթիրայի մոտ սկզբում Միհրդատն ունեցավ որոշ հաջողություններ, սակայն շուտով նրան դավաճանեցին զորավարներից մի քանիսը, որոնց կաշառել էր Լուկուլլոսը: 71 թվի ամառը պոնտական զորքերը ծանր պարտություն կրեցին Կաթիրայի մոտ, և Միհրդատը հազիվ կարողացավ փախչել փոքրաթիվ զորախումբով նախ Կոմանա, և ապա այստեղից Տալավրայի վրայով, որի տեղադրությունը դեռևս բավարար կերպով լուսաբանված չէ, եկավ Հայաստան ու խնդրեց իր փեսայից տալ իրեն օգնություն և ապաստարան:

Հայաստանում նրան տրվեց, իրոք, ապաստարան, սակայն Տիգրանը, կամենալով չեզոքություն պահպանել՝ նրան չհրավիրեց իր մոտ արքունիք, այլ հրամայեց թագավորավայել պատիվներ մատուցանել աներոջը և պահել նրան իր պետության հեռավոր ու սահմանային երկրներից մեկում¹²:

Պատմագետներից ոմանք, հավատ ընծայելով Պլուտարքոսի անհավաստի տեղեկություններին՝ մեղադրում են Տիգրանին, որ նա չի ուզեցել հանդիպել ու մխիթարել իր դժբախտ ազգականին, և որ նա ուղարկել է Միհրդատին վատառողջ ու ճահճային մի վայր¹³, Նրանք աչքաթող են արել, որ Պլուտարքոսի թե այս և թե այլ նման գունավորված տեղեկությունները, որոնք չեն համապատասխանում մյուս աղբյուրների վկայություններին, հավանորեն, հնարովի հերյուրանքներ են և չունեն պատմական նշանակություն¹⁴:

Տիգրանի վարքագիծը պարտված ու իր մոտ փախած Միհրդատի հանդեպ ունեցել է, իրապես, քաղաքական դրդապատճառներ: Տիգրանը ինչպես Միհրդատյան երրորդ պատերազմի ընթացքում, նույնպես և Միհրդատի վերջնական պարտությունից հետո, աշխատել էր պարզապես խույս տալ պատերազմից, հույս ունենալով, որ չեզոքության պահպանմամբ նա կկարողանա պահպանել նաև խաղաղությունը Հռոմի հետ:

Որ այս սխալ ու կարճատես քաղաքական հաշիվ էր՝ այդ ցույց տվեց մոտ ապագան:

¹² Տե՛ս Մեմոն, գլ. 46 և Ապպիանոս, Միհրդատականք, գլ. 82:

¹³ Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., 22, 1:

¹⁴ Պլուտարքոսի վերոհիշյալ անհավաստի վկայություններին հավատ են ընծայել Ռեյնաքը, էքսարդը և ուրիշները, տե՛ս Reinach, Mithridate, Eupator, էջ 346, Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus Klio, IX, 4, էջ 403 և ուրիշ:

9. ԼՈՒԿԱՌԻԼԼՈՍԸ ՊԱՀԱՆՋՈՒՄ Է ՀԱՆՁՆԵԼ ԻՐԵՆ
ՄԻՀՐԴԱՏԻՆ ԵՎ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՎՈՒՄ Է ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ

Միհրդատի վերջնական պարտությունից հետո հռոմեական զորքերը տարածվեցին Պոնտոսի կենտրոնական ու արևելյան շրջաններում և Փոքր Հայքում: Ազնվականությունը և պաշտոնությունը գրեթե ամեն տեղ անձնատուր եղան հռոմայեցիներին և հանձնեցին նրանց երկրի հարստությունները: Շարունակում էին, սակայն, կռվել ու համառ դիմադրություն էին ցույց տալիս հելլենական մեծ քաղաքները:

71—70 թվ. ձմեռը Լուկուլլոսը անցկացրեց իր նոր նվաճած Կաբիրա քաղաքում Հայաստան փախած Միհրդատի պալատում: Կարիրայի մոտ տեղի ունեցած մեծ կռիվից հետո, հավանորեն, 71 թվի վերջերին, նա ուղարկեց Տիգրանի մոտ իր կնոջ եղբորն՝ Ապպիոս Կլավդիոսին և պահանջեց, որ Տիգրանը հռոմայեցիների ձեռքը հանձնի պոնտական թագավորին:

Այս դեպքանության մասին մանրամասն տեղեկություններ հաղորդում է Պլուտարքոսը Լուկուլլոսի կենսագրականում, որի մեջ նա հերոսացրել ու փառաբանել է Լուկուլլոսին և աշխատել է նվաստացնել ու անվանարկել նրա հակառակորդներին: Եվրոպական և հայկական գրեթե բոլոր պատմական ու բանասիրական նոր երկերում առանց ստուգման մեջ են բերված, գլխավորապես, հենց այդ կասկածելի տեղեկությունները: Պատմագետները, զբժբախտաբար, ուշադրության չեն առել, որ Պլուտարքոսի խեղաթյուրումները հեշտությամբ երևան են գալիս ուշադիր քննությունից:

Պլուտարքոսի համապատասխան այդ վկայությունները, որ կարոտ են վերաքննության, մեջ ենք բերում առանց կրճատումների:

1. Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, 19, 2՝

«Եվ նա [Լուկուլլոսը] նվաճեց խալդայներին և տիրարեններին, գրավեց նաև Փոքր Հայքը և իրեն ենթարկեց ամրոցներն ու քաղաքները: Այնուհետև նա ուղարկեց Ապպիոսին Տիգրանի մոտ պահանջելու Միհրդատի հանձնու-

մը, իսկ ինքը գնաց Ամիսոս, որի պաշարումը դեռևս շարունակվում էր»:

2. Նույնը, Լուկուլլոս, 21, 1—2՝

«Ապպիոս Կլավդիոսին, որն ուղարկված էր Տիգրանի մոտ (Կլավդիոսը Լուկուլլոսի այն ժամանակվա կնոջ եղբայրն էր)՝ ուղեկցում էին սկզբում թագավորի առաջնորդները, որոնք անտեղի կերպով նրան ման էին ածում երկրի վերին կողմերում ինչ որ մանվածապատ զարտուղի ու երկար ճանապարհներով: Իսկ հետո, երբ ստրկութունից ազատ արձակված մի մարդ, ազգով ասորի, ցույց տվեց նրան ուղիղ ճանապարհը՝ նա ետ դարձավ երկար ու սխալ այս ճանապարհից, արձակեց բարբարոս առաջնորդներին և մի քանի օրում անցավ Եփրատ և հասավ Անտիոք, որն անվանվում է էպիդափնե: Ապպիոսին հրաման տրվեց սպասել Տիգրանին, որը բացակա էր և նվաճում էր Փյունիկիայի մի քանի քաղաքները: Այդ միջոցին Ապպիոսն իր կողմը գրավեց իշխանավորներից շատերին, որոնք ներքուստ մեծ դժվարությամբ էին հնազանդվել Տիգրան արմենին: Սրանցից մեկն էր և Զարբիենոսը՝ Կորդվաց թագավորը: Նաև Տիգրանի նվաճած քաղաքներից շատերին, որոնք նրա մոտ ծածուկ սուրհանդակներ էին ուղարկել՝ Ապպիոսը խոստացավ, որ Լուկուլլոսը կօգնե նրանց, բայց հրամայեց, որ այժմ դեռ հանգիստ մնան»:

3. Նույնը, Լուկուլլոս, 21, 7—9՝

«[Տիգրանին ներկայանալուց հետո] հենց որ խոսքը տրվեց Ապպիոսին՝ նա ուղղակի ասաց, որ եկել է Միհրդատին տանելու, որը հարկավոր է Լուկուլլոսի հաղթահանդեսի համար: Հակառակ դեպքում՝ հայտարարում է Տիգրանին պատերազմ: Թեև Տիգրանը նրա խոսքերն աշխատում էր լսել ժպտերես ու կեղծ ծիծաղով, սակայն ներկա եղողների համար աննկատելի շմնաց, որ նրա դեմքը, երիտասարդ Ապպիոսի համարձակ ճառը լսելիս, այլալվեց: Չէ՞ որ նա միայն այժմ ազատ խոսք էր լսում քսանհինգ տարվա ընթացքում: Հենց այդքան ժամանակ էր նա թագավորել կամ ավելի ճիշտ սանձարձակ կերպով մոլեգնել: Այնուհետև նաև Տիգրանը պատասխանեց Ապպիոսին, որ նա մտադիր չէ հանձնել Միհրդատին: Իսկ եթե հռոմայացիները պատերազմ կսկսեն՝ ինքը կպաշտպանվի: Տիգրանը բարկացած լինելով Լուկուլլոսի վրա, որ սա իր գրության մեջ անվանել էր իրեն թագավոր և ոչ թագավորների թա-

գավոր՝ ինքը ևս իր պատասխանի մեջ նրան չէր անվանել իմպերատոր, իսկ Ապպիոսին նա ուղարկեց փարթամ նվերներ, և որովհետև սա չէր վերցնում՝ ավելացրեց ուրիշ նվերներ ևս: Սակայն Ապպիոսը, որպեսզի չկարծեն, թե ինքը թշնամաբար է մերժել՝ վերցրեց միայն մեկ գավաթ, իսկ մյուս նվերները ետ ուղարկեց ու շտապեց վերադառնալ Լուկուլլոսի մոտ»:

Պլուտարքոսի այս վկայություններից, նախ և առաջ, անհավաստի է ու հնարովի նրա հաղորդած հիմնական տեղեկությունը, որ իբր թե Ապպիոս Կլավդիոսը, մերժում ստանալով Տիգրանից՝ նրան հայտարարել էր պատերազմ: Այդ չի կարող ձիշտ լինել, որովհետև հռոմեական ժերակույտը, ինչպես հայտնի է, չէր լիազորել Լուկուլլոսին պատերազմ հայտարարելու Տիգրանին: Միանգամայն անհավանական է, բացի այդ, որ 71 թվի վերջերին Լուկուլլոսը պատերազմ հայտարարած լիներ Տիգրանին, որովհետև նա դեռևս չէր նվաճել պոնտական խոշոր քաղաքները և չէր ապահովել իր թիկունքը: Եվ վերջապես, կարո՞ղ էր միթե Լուկուլլոսն այնքան անհեռատես ու անզգույշ լինել, որ հայկական իր արշավանքը սկսելուց մոտ մեկ ու կես տարի առաջ պատերազմ հայտարարեր Տիգրանին, ժամանակ տալով նրան ու հնարավորություն նախապատրաստելու ռազմական իր ուժերը պատերազմի համար:

Պլուտարքոսի վերոհիշյալ վկայության սխալ լինելն այնքան ակնհեր է, որ նրա այդ տեղեկությունն անտես է արված ականավոր պատմագետների երկերում, օրինակ՝ Մոմզենի, Ռեյնաքի և ուրիշների ուսումնասիրություններում: Այդ սխալը մեջ է բերված, սակայն, էքհարդի, Աստուրյանի և Դոլենս-Խաչի աշխատություններում¹:

Ապպիոս Կլավդիոսի ընդունելության մասին Անտիոքում ավելի վստահելի են, անտարակույս, Մեմֆոն Հերակլեացու հաղորդած տեղեկությունները, որովհետև սա, պատկանելով փոքրասիական հույն հեղինակների խմբին՝ Հռոմի հակառակորդների նկատմամբ չունի այն միտումնավորությունն ու աշառու վերաբերմունքը, որ հատուկ է հռոմեական պատմագիրներին: Եվ ուշադրավ է, որ պատերազմի հայտարարության մասին Մեմֆո-

¹ Տե՛ս K. Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, 2, 1, էջ 74 և 75, դոկտ. Հ. Յ. Ասատուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ ընդմէջ Հայաստանի և Հռոմի, էջ 49 և Ն. Դոլենս և Ա. Խաչ, Պատմություն հին հայերի, պրակ 9, Թիֆլիս, 1910, էջ 43:

նը, ըստ երևույթին, ոչինչ չգիտե: Բայց նա հանգամանորեն մեջ է բերում Տիգրանի պատասխանն Ապպիոսին, որը միանգամայն հիմնավոր էր ու արդարացի, և հավանորեն, հենց այդ պատճառով չէ հիշատակված Պլուտարքոսի ու հռոմեական պատմագիր-ների երկերում:

«Լուկուլլոսը,—վկայում է Մեմնոնը²,—ուղարկել էր Տիգրանի մոտ իբրև դեսպան Ապպիոս Կլավդիոսին և պահանջում էր իրեն հանձնել Միհրդատին: Սակայն Տիգրանը չտվեց, ասելով որ բոլոր մարդիկ իրեն կպախարակեն, եթե նա Լուկուլլոսի ձեռքը հանձնե իր կնոջ հորը: Այլ թե ինչպիսի վատ մարդ է Միհրդատը՝ այդ ինքն էլ գիտե. սակայն խաղբ ու խայտառակ կլինի իր ազգականության առջև: Նա նաև նամակ է գրում Լուկուլլոսին, որ բովանդակում էր իր մեջ նրա ասած այդ խոսքերը»:

Ուշագիշտ քննության ենթարկելով Պլուտարքոսի նաև մյուս վկայությունները՝ դժվար չէ նույնպես կռահել, որ անհավանական է նմանապես նրա այն տեղեկությունը, որ իբր թե Տիգրանի ուղարկած առաջնորդները դիտավորյալ կերպով ման են ածել Ապպիոսին երկար ու զարտուղի ճանապարհներով: Իսկ, իրապես, Ապպիոսը հենց ինքն էր շահագրգռված այս բանում և ինքն էր, հավանորեն, ճարպիկ կերպով կազմակերպել իր շրջագայությունը լրտեսության հատուկ նպատակով:

Պլուտարքոսի վկայություններից կարելի է վստահորեն հետևել, որ Ապպիոսը գաղտնի հրահանգ էր ունեցել գրգռելու ու ապստամբեցնելու Տիգրանի դեմ Ասորիքի հունական քաղաքները և Տիգրանին հպատակված օտար ժողովուրդներին: Պլուտարքոսն աշխատել է, ըստ երևույթին, քողարկել դեսպանի լրտեսական շրջագայությունը Հայաստանում միանգամայն անհաջող ու անմիտ կերպով բացատրում է, որ Ապպիոսին դիտավորյալ կերպով սխալ ճանապարհով էին առաջնորդել Տիգրանի ուղարկած ուղեկիցները:

Ապպիոսը, ինչպես մատնանշում է վերոհիշյալ իր վկայության մեջ Պլուտարքոսը, հաջողությամբ էր կատարել Լուկուլլոսի հանձնարարությունները: Նա հռոմայեցիների կողմն էր գրավել, հավանորեն իր շրջագայության ժամանակ, դժգոհ իշխաններից ոմանց, որոնց թվումն էր Կորդվաց Ջարբինոս թագավորը: Իսկ Ասորիքի մի քանի քաղաքներին, որոնք խոստացել էին ապրս-

² Տե՛ս գլ. XLVI:

տամբել Տիգրանի դեմ՝ նա խորհուրդ էր տվել սպասել մինչև լուկուլլոսի գալը:

Ապպիոսի Հայաստան եղած ժամանակ շարունակվում էր դեռ պոնտական մեծ քաղաքների՝ Ամիսոսի և Մինոպի պաշարումը, որոնք կատաղի կերպով դիմադրում էին և չէին համաձայնում անձնատուր լինել հռոմայեցիներին: Հելլենական քաղաքների այս հավատարմությունը և նվիրվածությունը Միհրդատին խիստ ուշադրավ ու պերճախոս մի փաստ է, որը ցույց է տալիս, որ Միհրդատը եղել է, իրապես, պաշտպան ու հովանավոր հելլենիզմի և հելլենական քաղաքների: Նրա հելլենիստական ու առաջադիմական քաղաքականությունը և նրա հելլենական քաղաքային կուլտուրայի տարածման ջանքերը, որ վերև մանրամասն մատնանշել էինք, չէին կարող, իհարկե, հաճելի լինել Պոնտոսի կալվածատեր պահպանողական ազնվականությանը: Եվ, ըստ երևույթին, հենց այդ է պատճառը, որ Միհրդատին հաճախ դավաճանում էր, զլխավորապես, ազնվականությունը, որը առանց որևէ լուրջ դիմադրության հանձնել էր հռոմայեցիներին երկրի ամրությունները և հարստությունները:

70 թվի գարնանը հռոմայեցիները երկար պաշարումից հետո կարողացան գրավել Հերակլեան և Մինոպը, իսկ 70 թվի աշնանը՝ նաև Ամիսոսը: Այս քաղաքների անկումից հետո Հռոմը տեր էր դառնում ամբողջ Պոնտոսի, և պատերազմը Միհրդատի դեմ կարելի էր համարել վերջացած:

Նվաճված երկիրը, մանավանդ, նրա հելլենական հարուստ ու շքեղ քաղաքները մատնվեցին անխնա կողոպուտի: Հռոմեական զորքերը հրդեհեցին ու իսպառ ավերեցին փարթամ ու հոյակապ Հերակլեա քաղաքը և հռչակավոր ու գեղեցիկ Ամիսոսը, որը համարվում էր Պոնտոսի Աթենքը: Եվ բնորոշ ու հատկանշական է, որ պատմագիտական մեծահռչակ մի քանի երկերի մեջ զորավար Լուկուլլոսը, հռոմայեցի ամենախոշոր ավարառուն ու կողոպտիչը, որը քանդել ու հիմնովին կործանել էր հելլենիստական մեծ ու ճոխ կուլտուրան Պոնտոսում՝ համարվում և անվանվում է պաշտպան հելլենական քաղաքակրթության և «հելլենիզմի ջերմ երկըրպագու»³:

³ Տե՛ս, օրինակ, Ферреро, Величие и падение Рима, I, перевод А. Захарова, Москва, 1915, էջ 161 և 184: Նման երկերի ազդեցությանը պետք է վերագրել Միհրդատի ու Լուկուլլոսի սխալ բնութագրերը Կովալեի դասագրքում: Միհրդատին Կովալեը համարում է «հունական կրթություն ստացած խորամանկ ու

Քաղաքները նվաճելուց հետո Լուկուլլոսը նույն այս 70 թվին վերադարձել էր Պոնտոսից պրովինցիա Ասիա: Եվ շատ ուշագրավ է ու հետաքրքիր, որ նա Հայաստան արշավելուց առաջ անհրաժեշտ էր համարել թեթևացնել հռոմեական Ասիայի տնտեսական հուսահատական դրությունը:

Այս նահանգն առաջին Միհրդատյան պատերազմից հետո (88—84 թվ.), ինչպես վերև տեսանք, վճարելու էր ի պատիժ իր անհավատարմության, բացի հինգ տարվա հարկերից, նաև քսան հազար տաղանդ ռազմատուգանք: Նա այժմ կատարելապես սնանկացել ու արյունաքամ էր եղել, վճարելով հսկայական իր պարտքի վաշխառուական տոկոսները: Հռոմեական ֆինանսիստները, որոնք դրամական փոխատվություն էին տվել աղքատացած այս երկրին՝ իրենց ստանալիք տոկոսների դիմաց բռնագրավում էին այստեղ տները, վարելահողերը, այգիները, հասարակային շենքերը, հափշտակում ու իտալիա էին տանում արվեստի իրերը, արձանները, պատկերները, տնակահույքը, ոսկեղենն ու արծաթեղենը և վերցնում էին, բացի այդ, նաև պարտապանների հրեխաներին կամ հենց իրենց՝ պարտապաններին ու որպես ըստորուկ ուղարկում նույնպես իտալիա: Չնայած սակայն ամբողջ այս նահանգի կատարյալ սնանկացման՝ նրա սկզբնական քսան հազար տաղանդ պարտքը 84 թվից հետո ո՛չ միայն չէր պակասել, այլ դառել էր 70 թվին քառասուն հազար տաղանդ: Ընդունելով ըստ Հուլիի, որ մեկ տաղանդը հավասար է եղել այդ ժամանակաշրջանում մոտավորապես 4200 գերմանական ոսկի մարկի՝ ամբողջ այդ պարտքը կլինի 168 միլիոն մարկ կամ 84 միլիոն ոսկի ուրբի⁴:

Վճարել այս հսկայական գումարը և նրա վրա բարդվող տոկոսները հռոմեական Ասիայի ուժերից վեր էր և այլևս հնարավոր չէր: Հարստահարվող բնակչությունը չափից դուրս գրգռված էր հռոմայեցիների և, բնականաբար, նաև հռոմեական իշխանության դեմ: Լուկուլլոսն անհրաժեշտ համարեց հանդարտացնել բնակչության այդ դժգոհությունը և աշխատեց թեթևացնել նրա տնտեսական դրությունը, որ դառել էր արդեն անտանելի: Նա սահ-

հարպիկ բարբարոս», իսկ Լուկուլլոսը, նրա ասելով՝ «համոզված արիստոկրատ էր, խիստ հարուստ, հայտնի իր ընտիր հյուրասիրություններով (սեռական խնջույքներ), և անձնապես աղնիվ մարդ էր...», տե՛ս С. И. Ковалев, История античного общества. Эллинизм и Рим, 1936, էջ 102 և 207.

⁴ Տե՛ս F. Hultsch, Griechische und römische Metrologie, Berlin, 1882, էջ 298 և 711.

մանեց տուրք տնեւրի ու ստրուկների վրա, նաև 25 % եկամտահարկ⁵, Մասնավոր պարտքերի համար նա արգելեց վերցնել 12 %-ից ավելի, արգելեց նմանապես ավելագրել չվճարված տոկոսների վրա նոր տոկոսներ և կարգադրեց, բացի այդ, որ պահանջվող տոկոսների գումարը չպետք է ավելի լինի քան սկզբնական պարտքի գումարը⁶, Եթե պարտապանները չէին վճարում իրենց պարտքերը՝ պարտատերերն իրավունք ունեին վերցնելու նրանց եկամուտի միայն մեկ քառորդ մասը⁷:

Եվրոպական գիտնականներից շատերը, օրինակ, Ֆեռենոն և Շապոն, Լուկուլլոսի ֆինանսական այս միջոցառումները ենթադրում են Միհրդատյան երրորդ պատերազմի առաջին տարվա ընթացքում, այսինքն՝ 73 թվին⁸, Այս ենթադրությունը միանգամայն անհիմն է: Թե Պլուտարքոսը և թե Ապպիանոսը, որոնք գլխավոր ու միակ աղբյուրներն են վերոհիշյալ վկայությունների՝ պարզ կերպով մատնանշում են, որ Լուկուլլոսի վերադարձը հռոմեական Ասիա և վերևում նշված նրա բարեփոխությունները տեղի էին ունեցել Ամիսոս քաղաքի գրավումից և Ապպիոս Կլավդիոսին Հայաստան ուղարկելուց հետո⁹:

Որ իր բարենորոգումները և հռոմեական Փոքր Ասիայի խաղաղացումը Լուկուլլոսը կարևոր ու անհրաժեշտ էր համարել Հայաստան արշավելուց առաջ՝ այդ ուշագրավ մի փաստ է, որն ուշադրություն չէ առնվել պատմագիտական երկերում: Շատ պարզ է, որ նա, որոշած լինելով պատերազմել Տիգրանի դեմ՝ պետք է ապահովեր իր թիկունքն արևմուտքում, որոշ զինվածներ անելով հռոմեական Փոքր Ասիայի հուսահատված ու հուզված բնակչությունը:

Պատմագիտական երկերում բնավ չէ լուսաբանված նաև Լուկուլլոսի Հայաստան արշավելու նենգ ու խորամանկ ծրագիրը, որն առանց դժվարության քողագերծվում ու մերկացվում է ըսկըղբնաղբյուրների ուշադիր քննությամբ:

Տիգրանի դեմ իր արշավանքը Լուկուլլոսը կազմակերպում էր բոլորովին թաքուն կերպով: Նա աշխատել էր ըստ իս քնեցնել Տիգրանի աշաղղությունը և ծրագրել էր հանկարծ ու անսպասելի

⁵ Ապպիանոս, Միհրդատականք, 83:

⁶ Պլուտարքոս, Լուկուլ., 20, 3:

⁷ Նույն տեղը, էջ 20, 3:

⁸ S. P. Ferrero, *Величие и падение Рима*, т. I, էջ 340 և V. Chapot, *La province romaine proconsulaire d'Asie*, Paris, 1904, էջ 40—41:

⁹ S. P. Պլուտ., Լուկ., 19, 2 և Ապպիանոս, Միհրդ., 83:

հարձակվել ու ջախջախել նրան, նախքան նա հավաքած ու նախապատրաստած կլիներ իր ցրված զորամասերը:

Միանգամայն բնական է ու հասկանալի, որ Լուկուլլոսի այդ հարձակումն առանց պատերազմի հայտարարության, որով ոտնահարվում էին միջազգային օրինականության կարգերը, չեն ուզում բացահայտ կերպով խոստովանել հռոմեական աղբյուրները և մասնավորապես, Պլուտարքոսը, որը գրել էր Լուկուլլոսի ո՛չ թե անաշու պատմությունը, այլ ներքողյանը: Սակայն պարզ ակնարկներ կան այդ մասին Ապպիանոսի մոտ, որն իր պատմության այս մասում օգտվել էր, հավանորեն, ո՛չ թե հռոմեական, այլ փոքրասիական չեզոք հույն աղբյուրից:

Ապպիանոսի համապատասխան վկայությունից, որ ամբողջությամբ մեջ ենք բերում, երևում է, որ Լուկուլլոսը՝ վերադառնալով 70 թվին¹⁰ հռոմեական Փոքր Ասիա՝ նախ աշխատել էր տպավորություն գործել, որ իբր թե պատերազմը վերջացել է և ապա շարժվել էր հանկարծ ու արագ երթերով դեպի Հայաստան:

«Արդ՝ հենց այսպես,—պատմում է Ապպիանոսը,—Լուկուլլոսն ավերեց Սինոպը և Ամիսոսը: Նա բարեկամություն հաստատեց Միհրդատի որդի Մաքարեսի հետ, որը Բոսփորի թագավորն էր և ուղարկել էր իրեն ոսկե պսակ: Ապա նա Տիգրանից պահանջեց Միհրդատին: Իսկ ինքը, վերադառնալով Ասիա, որը դեռ վճարում էր Սուլլայի սահմանած տուգանքները, որոշեց, որ վճարեն եկամտի մեկ քառորդ մասը, և հարկ դրեց նաև տների ու ստրուկների վրա: Այնուհետև նա իր հաղթության առթիվ զոհաբերության հանդիսատեսներ կատարեց, որպես թե պատերազմը հաջող կերպով ավարտված է: Եվ զոհաբերություններից հետո նա ուղմի ելավ Տիգրանի դեմ, որը չէր տվել իր ձեռքը Միհրդատին»¹¹:

Որ Լուկուլլոսն արշավել էր Հայաստան ծածկաբար ու հանկարծ՝ այդ ինչպես կտեսնենք, ակնարկում են նաև Սալլուստիոսը և Մեմնոնը եվ ինձ թվում է, որ իր գաղտուկ ու զոլաբարո հենց հարձակման պատճառով Լուկուլլոսը, որի անունն աղճատ-

¹⁰ Լուկուլլոսի վերադարձը Փոքր Ասիա պետք է ենթադրել ո՛չ թե Սինոպ ու Ամիսոս քաղաքների առումից առաջ 71 թվին, ինչպես Պլուտարքոսի հաղորդագրության համաձայն կարծում են Ռեյնարը, Մոմզենը և ուրիշները (տե՛ս Mit-hrivate Eupator, էջ 162 և „Римская история“, III, էջ 62), այլ այդ քաղաքների առումից հետո 70 թվին, ինչպես վկայում է Ապպիանոսը:

¹¹ Ապ պ., Միհրդատականք, 83 և 84:

ված ձևով՝ պահվել է հայ ժողովրդական ավանդության մեջ¹² խիստ վատ հիշատակ է թողել Հայաստանում և հիշվում է Վայկուն անունով իբրև «ելուզակ», այսինքն, իբրև ավազակ, որը վրդովել էր հայ երկրի խաղաղությունը և հարկադրել էր Տիգրանին վերադառնալ Պտղոմայիդ քաղաքից Հայաստան:

Լուկուլլոս-Վայկունի մասին այդ հին ավանդությունը հիշատակված է Խորենացու պատմության հետևյալ հատվածում:

Խորենացի, II, գլ. ԺԴ, Տիգրիս, 1913, էջ 128—129՝

«Եւ նոյն հետաքն դիմէ [Տիգրան] յաշխարհն Պաղեստինացոց՝ վրէժս պահանջել ի Պտղոմայիդ Կղէոպատրայ յաղագս Դիոնիսի որդւոյ նորա առ հայր իւր յանցանաց: Առեալ գերի բազում և ի Հրէից՝ նստի շուրջ զՊտղոմայիդ քաղաքաւ: Իսկ զշխոյն Հրէից Աղեքսանդրիայ, որ և Մեսաղինայ, որ էր լեալ կին Աղեքսանդրի, որդւոյ Յոհաննու, որդւոյ Շմատնի, եղբօր Յուդայ Մակաբէի, որ զայնու ժամանակաւ ունէր զթագաւորութիւնն Հրէից, ինչս բազումս տալով՝ դարձոյց զնա անտի: Քանզի էր լուեալ և համբաւ, թէ Վայկուն ոմն անուն յելուզակ խռովէր զերկիրն Հայոց, զլեառն ամուր կալեալ, որ մինչև ցայժմ յանուն յելուզակին կոչին Վայկունիք»:

Որ Լուկուլլոսն արշավել էր Հայաստան հանկարծակի ու առանց պատերազմ հայտարարելու՝ այդ կարելի է համարել, ինչպես կտեսնենք նաև ներքև, միանգամայն անվիճելի:

¹² Գրիգոր Նալբանցի ենթադրությունը, որ իբր թե Խորենացին կամայական կերպով Լուկուլլոսին դարձրել է «Վայկուն ելուզակ»՝ հավանական չէ: Խորենացու այդ վկայությունը հիմնված է ըստ իս ժողովրդական ավանդության վրա. տե՛ս Г. Халатъ янц, Армянские Аршакиды, Москва, 1903, էջ 64, 375:

10. ԼՈՒԿԱՌԻԼԼՈՍԻ ՀԱՆԿԱՐԾԱԿԻ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄԸ ՀԱՅԵՐԻ ՀԵՏ

Լուկուլլոսի ծրագրած հանկարծակի ու անսպասելի հարձակումը և պատերազմը Տիգրանի դեմ նախապատրաստվում էր, ինչպես ասացինք, թաքուն կերպով ու դավադրաբար:

Տիգրանը չէր սպասում և ամենևին չէր նախազգույս իր երկրին սպառնացող մեծ վտանգը: Նա գիտեր, ըստ երևույթին, որ հռոմեական ծերակույտը չէր լիազորել Լուկուլլոսին նոր պատերազմ սկսելու Հայաստանում: Նրան նաև հայտնի էր, հավանորեն, որ հռոմեական ծերակույտը՝ վտանգավոր համարելով պատերազմը հզոր Հայաստանի դեմ՝ չէր համաձայնել միջամտել Ասորիքի գործերին և զահ բարձրացնել Սելևկյան օրինավոր ժառանգներին: Ծերակույտի խաղաղասեր այդ հակումները, ինչպես և պատերազմի վերջացման առթիվ Լուկուլլոսի Եփեսոսում կազմակերպած հանդեսները՝ պիտի վստահություն ներշնչած լինեին Տիգրանին, որ պատերազմի վտանգը հռոմայեցիների հետ կարելի է համարել կանխված: Ուստի և նա ո՛չ միայն չէր նախապատրաստվում պատերազմի, այլ, ընդհակառակը, անհոգ ու հանգիստ զբաղված էր Տիգրանակերտ քաղաքի շինարարության ավարտման աշխատանքներով:

Նրա միամիտ այս լավատեսությունը քաղաքական մեծ սխալ էր, որը, ինչպես կտեսնենք, օրհասական հետևանքներ ունեցավ նրա մեծ պետության համար: Այս սխալը դժվար կարելի է արդարացնել, որովհետև Միհրդատը, ինչպես աղբյուրների վկայություններից հայտնի է, նրան նախազգուշացրել էր, որ հռոմեական վայրագ ու անկշտում իմպերիալիզմն անխուսափելի կերպով արշավելու է Հայաստան: Եվ հիրավի, Հռոմը վաղ թե ուշ հաշիվ էր պահանջելու Տիգրանից Ասորիքի նվաճման ու Կապադովկիայի ավերածությունների համար, որոնք նրա դաշնակիցներն էին: Նա չէր կարող, իհարկե, թույլ տալ, որ փոքրասիական իր գաղութների թիկունքում՝ Կոմագենում, Արևելյան Կիլիկիայում և Միջերկրական ծովի ափերին՝ վերջնականապես կազմակերպվի ու ամրանա աշխարհակալ ու հզոր Հայաստանը, որը մշտական մի սպառնալիք էր լինելու նրա տիրապետության համար Արևելքում:

Դժվար չէր, ուրեմն, կոահել, որ հռոմեական զորեզ ու ռազմատենչ հանրապետության ամրացումն ու հարևանությունը Հայաստանի արևմտյան սահմաններում ավելի վտանգավոր էր լինելու հայկական նորակազմ աշխարհակալության համար, քան նրա արևելյան սահմաններում գտնվող համեմատաբար թույլ ու անկայուն Պարթևական թագավորության հարևանությունը։ Ուստի և Տիգրանը, ինչպես իրավացի կերպով ակնարկում են հռոմեական աղբյուրները՝ չպետք է հանդուրժեր իր թիկունքն ապահովող Պոնտոսի խորտակումը և իր աներոջը՝ Միհրդատին օգնություն պետք է ուղարկած լիներ Կարիրայի կովից առաջ։

69 թվի գարնանը Լուկուլլոսը, առանց պատերազմ հայտարարելու Տիգրանին և հակառակ հռոմեական ծերակույտի ցանկություն՝ իր անձնական նախաձեռնությամբ ու պատասխանատվությամբ, սկսեց հայկական արշավանքը։ Ինչպես հաղորդում է Սալլուստիուսը¹, ամենաարագ երթերով նա անցավ Կապադովկիայի միջով և շտապեց դեպի Եփրատ գետը, որը բաժանում էր Հայաստանին կցված հին Մոփքը Արիորարզանի թագավորությունից։ Այստեղ Մելիտենեի մոտ² Կապադովկիայի թագավորը ծածկաբար պատրաստել էր տվել ձմեռվա ընթացքում լաստանավեր³, որոնցով Լուկուլլոսը հեշտությամբ անցավ Եփրատ գետը և դուրս եկավ Մոփք։ Որ Լուկուլլոսը Եփրատ գետն անցել էր թաքուն ու անակնկալ կերպով՝ այդ բացի Սալլուստիուսից վկայում է նաև Մեմնոնը⁴։

Հռոմեական զորքը Մելիտենեից մինչև Եփրատ եկել էր, անշուշտ, կարավանների հին ճանապարհով, որը մանրամասն նկարագրված է Պետինգերյան քարտեզում։ Այդ ճանապարհը որոշվում է ճշտիվ այժմյան Իզդղուի (գրվում է նաև Իզդլի) և նշանավոր հին Տոմիսայի մոտով, որը գտնվում էր Եփրատի ձախ ափին։ Համաձայն Ստրաբոնի վկայության՝ Լուկուլլոսը նվիրել էր Տոմիս ամրոցը Կապադովկիայի Արիորարզան Ա թագավորին այն օգնության համար, որ ստացել էր նրանից պատերազմի ժամանակ⁵։

¹ Տե՛ս fr. IV, 11 (Leipzig, 1856):

² Համեմատե Tacitus, Annales, XV, 26 - 27:

³ Մոմգենի ենթադրությունը, որ Տիգրանը նվաճած է եղել նաև Մելիտենեն, ինչպես վերև ասացինք, ճիշտ չէ։

⁴ Տե՛ս Մեմնոն, գլ. 56: «Լուկուլլոսը,—ասում է այս վկայության մեջ Մեմնոնը,—դուրս գալով Կապադովկիա և ունենալով իրրե բարեկամ նրա վերիորդազան իշխանապետին՝ անակնկալ կերպով անցավ ոտքով Եփրատը...»:

⁵ Տե՛ս Ստրաբոն, XII, 2, 1:

Մեջ բերված այս փաստական տեղեկությունները, որոնք պատմական են և միանգամայն արժանահավատ՝ լուծվյալն են տրված Պլուտարքոսի կողմից, որը, հավանորեն, աշխատել է սքոլեզի այս արշավանքի գաղտագողի ու ելուզակային բնույթը, որ պատվաբեր չէր Լուկուլլոսի համար։ Այս տեղեկությունների փոխարեն, որոնք հայտնի են եղել իրեն, գլխավորապես, Սալլուստիուսի պատմական երկից՝ Պլուտարքոսը տալիս է հրաշքներով լի հեքիաթական մի պատմություն, որի սկզբնաղբյուրը կարող է եղած լինել, ինչպես ենթադրում է Ռեյնաբը⁶, Արքիաս Անտիոքացու բանաստեղծական շինծու վիպերգը։

Պլուտարքոսի հաղորդած տեղեկությունները, որ սովորաբար մեջ են բերվում պատմագիտական երկերում, ավելորդ չեմ համարում տալ թարգմանաբար առանց կրճատումների։

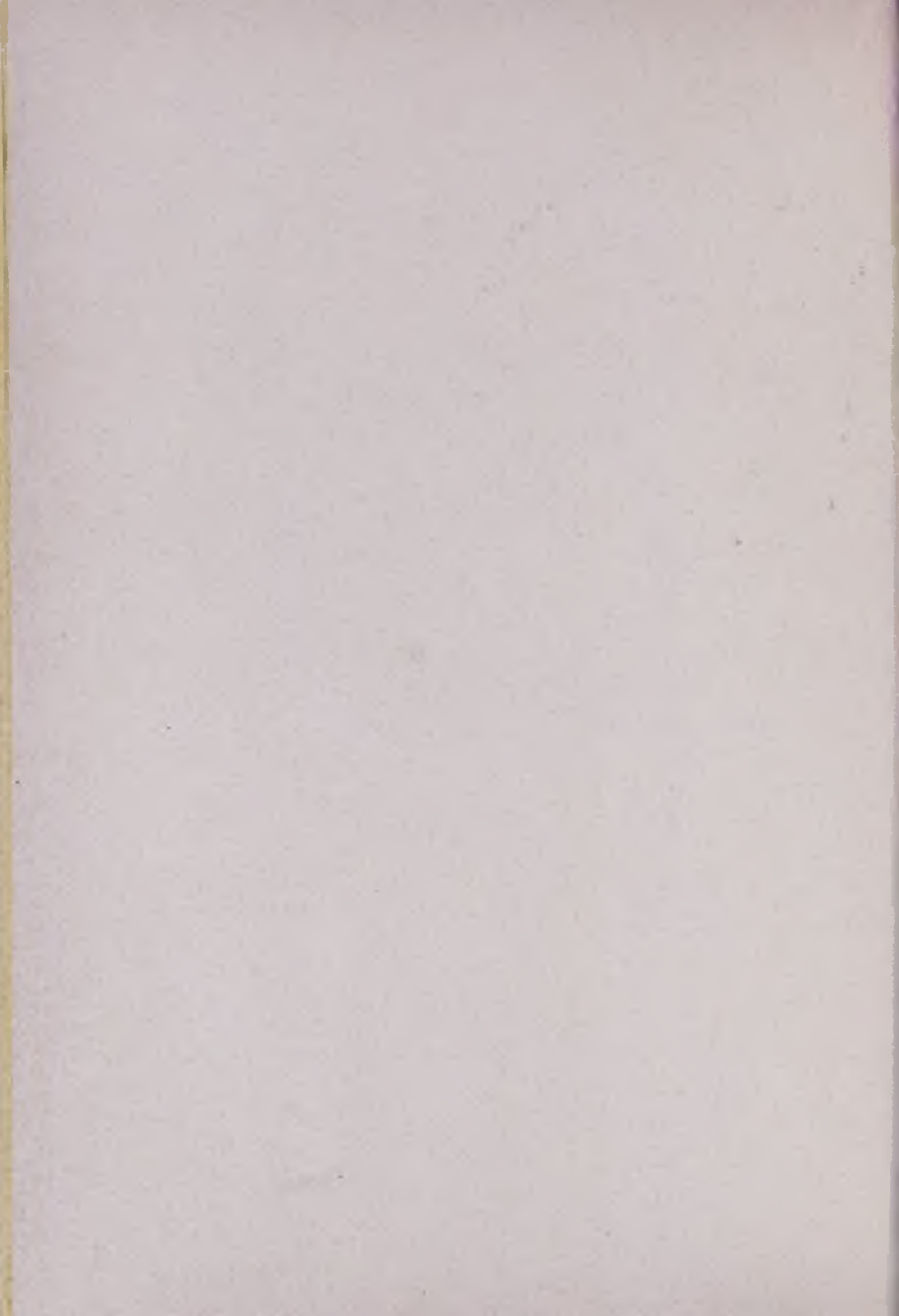
«Լուկուլլոսը,—ասում է Պլուտարքոսը⁷,—մեծ արագությամբ անցնելով ճանապարհը մինչև Եփրատ գետը՝ գտավ այդ գետը խիստ հորդացած ու պղտորված անձրևների պատճառով, նա անհանգիստ էր, որովհետև հարկադրված էր ժամանակ վատնել ու աշխատանք գործ դնել և պետք է լաստանավեր շինել տար ու պատրաստել նավակամուրջ։ Սակայն երեկոյան դեմ ջուրը սկսեց իջնել և այնքան սրկասեց գիշերվա ընթացքում, որ լուսաբացին Լուկուլլոսը գետի հունը տեսավ ցամաքած։ Երբ տեղական բնակիչները տեսան գետանցքում երևացող փոքրիկ կղզյակներ և նրանց մոտ ջուրը ծանծաղած՝ նրանք ծնկաչոք երկրպագեցին Լուկուլլոսին, որովհետև այդ առաջ քիչ էր պատահել, իսկ այժմ սանձահարված ու ընտելացած գետը հոժարակամ անձնատուր էր լինում նրան և նրա տրամադրության տակ էր դնում իր դյուրին ու անարգել անցքը։ Արդ՝ օգտվելով այս հաջող դեպքից՝ Լուկուլլոսը տեղափոխեց իր զորքը։ Գետն անցնելու ժամանակ նրան երևաց կարևոր մի նախանշան։ Այստեղ արածում էին սրբազան երինջները պարսկական Արտեմիսի, որին բարբարոսները, որ ապրում էին Եփրատի մյուս ափին՝ ավելի էին պաշտում, քան մյուս աստվածներին։ Նրանք այս երինջներից օգտվում էին միմիայն դոհաբերությունների համար, իսկ ընդհանրապես այդ տեղերում երինջներն ազատ շրջում էին, և ամեն մեկը կրում էր իր վրա խարանդորոշմ մի ջահ, որն աստվածուհու նշանն

⁶ Mithridate Eupator, էջ 442.

⁷ Տե՛ս Լուկուլ., 24, 2—8.

Տիգրան Երկրորդ

էր: Եթե նրանցից մեկը հարկավոր լիներ՝ նրան այնքան էլ հեշտ չէր վերցնել և բավական մեծ աշխատանք էր պետք դրա համար: Երբ զորքն անցնում էր Եփրատ գետը՝ դրանցից մեկը բարձրացավ սրբազան մի ժայռի վրա, որը նվիրված էր աստվածուհուն, կանգնեց նրա գագաթին և, խոնարհեցնելով գլուխը, ինչպես այդ անում են թոկով տարվող երինջները՝ տրամադրեց ինքն իրեն լուկուլլոսին զոհաբերման համար: Բարեհաջող գետանցի համար լուկուլլոսը զոհաբերեց նաև Եփրատին մի ցուլ»:

Պլուտարքոսի հաղորդած այս տեղեկությունները շունեն հարկավ պատմական որևէ արժեք: Եվ, իհարկե, իզուր են նրանք մանրամասն մեջ բերված պատմական նորագույն մի քանի երկերում առանց վերոհիշյալ փաստական ու արժանահավատ վկայությունների հիշատակության⁸:

Եփրատ գետն անցնելուց հետո հռոմեական զորքն առաջ շարժվեց լուկուլլոսի առաջնորդությամբ և դարձյալ արագացրած երթով դնաց Մոփբի միջով դեպի Տիգրիս գետը, նպատակ ունենալով հանկարծակիի բերելու Տիգրանին և անակնկալ կերպով հարձակվելու Տիգրանակերտ քաղաքի վրա: Մոփբի բնակչությունը ո՛չ միայն ցույց չէր տվել որևէ դիմադրություն, այլ, ըստ երևվույթի, ինքը հոժարակամ հնազանդվել էր լուկուլլոսին և, հայթայթելով հռոմեական բանակին անհրաժեշտ պարեն՝ մեծապես հեշտացրել էր նրա առաջխաղացումը դեպի Տիգրանակերտ:

Հռոմեական զորքի առաջշարժումը Մոփաց աշխարհի միջով նկարագրված է Ապպիանոսի ու Պլուտարքոսի ներքև մեջ բերված վկայություններում, որոնք իրար հետ համեմաղխ են և իրար լրացնում են:

1. Ապպիանոս, Միհրդատականք, 84՝

«Եփրատ գետն անցնելուց հետո՝ լուկուլլոսն առաջ շարժվեց բարբարոսների միջով, պահանջելով նրանցից միայն այն՝ ինչ որ հարկավոր էր: Իսկ ժողովուրդն այս չէր կռվում և չէր ուզում որևէ վնաս կրել, մինչև որ լուկուլլոսը և Տիգրանը կվերջացնեին իրար դեմ պատերազմը»:

2. Պլուտարքոս, լուկուլլոս, 24, 8՝

«Եվ այդ օրը նա [լուկուլլոսը] գիշերեց այստեղ [Եփ-

⁸ Տե՛ս և ն, Հայոց պատմություն, Թիֆլիս, 1917, էջ 406 և այլն, նաև Դ ու լ լ ի ն ու և ն ա չ, Պատմություն հին հայերի, պրակ Գ, Թիֆլիզ, 1910, էջ 50—51 և ուրիշ:

քատի ձախ ափին], իսկ հետեյալ և հաջորդ օրերը նա առաջ շարժվեց Մոփքի միջով առանց որեւէ վնաս հասցնելու բնակիչներին, որոնք հարում էին նրան և հոժարությամբ ընդունում նրա զորքը: Եվ երբ զինվորներն ուզեցին վերցնել մի բերդ, որի մեջ կարծում էին թե կան մեծ գանձեր՝ նա, ցույց տալով նրանց Տավրոսը հեռվում, ասաց՝ «Մենք պետք է ավելի շուտ խորտակենք այն բերդը, իսկ սրանք այստեղ կմնան հաղթողների համար»: Եվ նա, արագացնելով իր երթը և անցնելով Տիգրիս գետը՝ ներխուժեց Հայաստան:

Ուրագրավ է, որ մի ուրիշ վկայության մեջ ևս Պլուտարքոսն առանձնապես մատնանշում է, որ բացի արաբներից և կորդվացիներից լուկուլլոսի կողմն էր անցել նաև Մոփաց աշխարհի բնակչությունը: Այս վկայություններից անհավանական չի լինի եզրակացնել, որ հռոմեական դեսպան Ասյուիոս Կլավդիոսի Հայաստան եղած ժամանակ ո՛չ միայն Կորդուքը, այլև Մոփքը համաձայնած է եղել օգնելու լուկուլլոսին: Թե որքան մեծ կարևորություն ուներ սրա արշավանքի հաջողության համար հռոմեական ռազմերթի ճանապարհի վրա գտնվող այս երկու երկրների դավաճանական համագործակցությունը հռոմայեցիների հետ՝ այդ հասկանալի է ինքն ըստ ինքյան:

Արշավող զորքի ճանապարհի ուղղությունը Եփրատ գետից մինչև Տիգրիս գետը պատմագիտական երկերում որոշված է միանգամայն բավարար ճշտությամբ: Լուկուլլոսի երթուղու այս մասը ենթադրում են այժմյան Խարբերդի դաշտի միջով ու Արդանալի վրայով դեպի Տիգրիս գետն Ամիդ-Դիարբեքիի մոտ. ուրեմը՝ այն հին ճանապարհագծով, որն Աքեմենյան Պարսկաստանի ռաբբայական ճանապարհի» մի մասն էր¹⁰ և համապատասխանում է Պետինգերյան քարտեզում նկարագրված Melitene—ad Tygrem ուղեգծին:

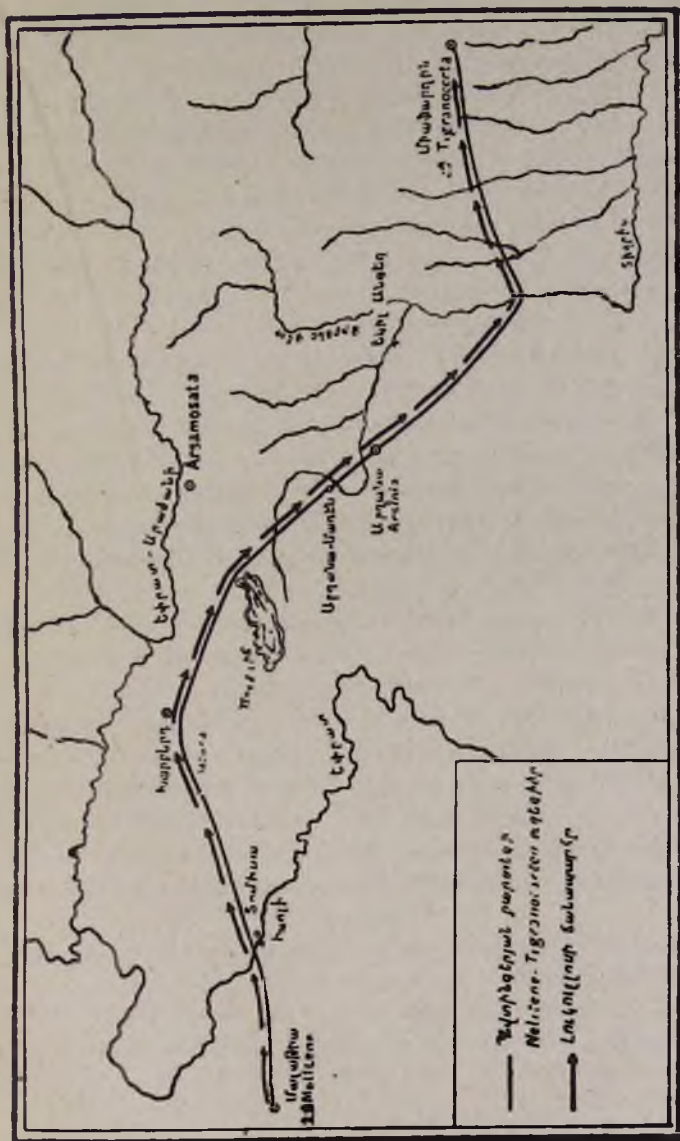
Տիգրիս գետն անցնելուց հետո¹¹ հռոմեական զորքը, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը¹², ներս էր խուժել Հայաստան: Այս կարևոր վկայությունը, որ բավականաչափ ուշադրության չի արժանանում, լուսաբանում է հին Հայաստանի պատմական աշխարհա-

⁹ Պլուտ., Լուկուլ., 29, 8:

¹⁰ Տե՛ս „О торговле и городах Армении“, էջ 14—15:

¹¹ Էքհարդի կարծիքով, հռոմեական զորքը Տիգրիս գետն անցել էր, համարենք, այժմյան Ամիդ-Դիարբեքիից մոտ քսան կիլոմետր հեռավորության վրա այժմյան Շարիանի մոտ, տե՛ս Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, Heft 1, էջ 87 88:

¹² Տե՛ս Լուկուլ., 24, 8:

Լուսինյան գետի վրայից Երևանից մինչև Եղեղազար:

գրության ամենամուկ խնդիրներէց մեկը: Պլուտարքոսը, ինչպես պարզ երևում է նրա վկայութիւններէց՝ Մոսիքը, որը Տիգրան Բ-ն միացրել էր Մեծ Հայաստանին, համարում է առանձին երկիր ու նրա և բուն Հայաստանի սահման է ընդունում արևմտյան Տիգրիս գետը¹³: Կարելի է, ուրեմն, ենթադրել, որ Տիգրիս գետի ձախ կողմում գտնվող Աղձնիքը, որի մեջ էր Տիգրանակերտ քաղաքը, գտնվել է ո՛չ թե Մոսիաց Զարիադրեսի պետութիւն մեջ, ինչպես այդ կարծում են Հյուբշմանը և Մարկվարտը¹⁴, այլ եղել է Արտաշեսյան Հայաստանի հարավային երկրներից մեկը:

Մեր այս հետևությունն անուղղակի կերպով հաստատում է նաև Ապպիանոսը: Նրա ասելով՝ Տիգրանակերտ քաղաքը հիմնված է եղել այն տեղում, որտեղ «Տիգրանը առաջին անգամ իր զըլխին դրել էր Հայաստանի թագը»¹⁵:

Այս վկայութիւնից ևս երևում է, որ Ապպիանոսը, ինչպես և Պլուտարքոսը՝ Աղձնիքը ու նրա մեջ գտնվող Տիգրանակերտը համարում են բաղադրամաս Արտաշեսյան Հայաստանի: Ուշագրավ է առանձնապես, բացի այդ, և այն, որ նաև ըստ հայկական ավանդութիւն, որը մեջ է բերված Մար Աբասի և Խորենացու պատմական երկերում, հայերի հնագույն գաղթավայրը ցույց է տրված հենց նույն այս կողմերում Հայկական Տավրոսի հարավում:

Ուրեմն՝ Մեծ Հայաստանի հարավային սահմանը Տիգրան Մեծի և նրա նախորդների ժամանակ կարող էր եղած լինել, իրապես, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը՝ Տիգրիս գետը:

Տիգրիս գետից մինչև Տիգրանակերտ (այժմյան Ֆարկինը). ուր շտապում էր հասնել հռոմեական զորքը, ընդամենը միայն մոտ 150 կիլոմետր էր¹⁶: Լուկուլլոսի նենգ ու խորամանկ ծրագիրը իրականանում էր, ինչպես տեսնում ենք, ամենամեծ հաջողութեամբ: Թշնամին կիպ մոտեցել էր Տիգրանակերտին, և ահավոր վտանգը կախված էր արդեն Հայաստանի գլխին, իսկ Տիգրանը

¹³ Համեմատե Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, Heft 1, էջ 83.

¹⁴ Տե՛ս Հյուբշման, Հին հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա, 1907, էջ 77 և Markwart, Franschahr, Berlin, 1901, էջ 178: Համեմատե, սակայն, Մարկվարտի ճիշտ կոհույժը՝ նրա Südarmenten und die Tigrisquellen աշխատութիւն մեջ՝ էջ 110:

¹⁵ Ապպիանոս, Միհրդատ., 67:

¹⁶ Հռոմեական զորքի ճանապարհը Տիգրիս գետից մինչև Ֆարկին-Տիգրանակերտ սխալ է լուսարանված Մովսէսի, Խալաթլանցի և մի շարք այլ երէկրում, որովհետև այդ աշխատութիւններում սխալ է որոշված Տիգրանակերտի տեղը.

դեռ ոչինչ այդ մասին չգիտեր և ո՛չ զորք էր հավաքել, ո՛չ էլ կա-
րող էր որեւէ կերպ սպառնացող այդ վտանգը կանխել:

Հռոմեական զորքի անակնկալ ներխուժման լուրը թվաց
Տիգրանակերտում միանգամայն անհավատալի: Ապպիանոսի վկա-
յությամբ՝ Տիգրանն այդ լուրը տարածողին համարել էր գրգռիչ
ու խռովարար:

«Տիգրանին,—վկայում է Ապպիանոսը¹⁷,—ոչ ոք տե-
ղեկութիւն չէր տվել Լուկուլլոսի ներխուժման մասին: Առա-
ջին մարդը, որն այդ ասել էր՝ կախաղան էր հանվել նրա
հրամանով, որովհետեւ նա կարծել էր, որ այդ մարդը խու-
ճապ է գցում քաղաքներում»:

Խիստ գունավորված ու շափազանցված ձևով լրարերի մա-
հապատժման մասին պատմում է Պլուտարքոսը, որի կասկածելի
վկայութիւններն անտեղի կերպով մեջ են բերված, գլխավորա-
պես, հայկական երկերում¹⁸:

«Որովհետեւ,—ասում է Պլուտարքոսը,—Լուկուլլոսի ժա-
մանման մասին առաջին լուր տվողը ո՛չ միայն օգուտ չըս-
տացավ, այլև գլխատվեց Տիգրանի հրամանով, ուստի և ոչ
ոք այլևս նրան չէր հաղորդում այդ մասին, և երբ պատե-
րազմի հուրն արդեն բորբոքվել էր՝ նա նստած էր անտեղ-
յակ: Այդ ժամանակ շողոթորթ խոսքեր էր նա լսում, որ մեծ
հրամանատար կհամարվի Լուկուլլոսը, եթե կարողանա նը-
րան դիմակայել Եփեսոսում և եթե Ասիայից իսկույն չփախ-
չի, տեսնելով նրա անհամար զորքերը»¹⁹:

Պլուտարքոսի այս վկայության մեջ հետաքրքիր է, գլխա-
վորապես, այն, որ Տիգրանի արքունիքում, ըստ երևույթին, հա-
մոզված են եղել, որ Լուկուլլոսը դեռևս գտնվել է Եփեսոսում:
Ինձ թվում է, որ վերոհիշյալ մեր նոր հետեւութիւնը, որ Լուկուլլո-
սը եկել էր Հայաստան ո՛չ թե Պոնտոսից, ինչպես մինչև այժմ
ենթադրել են, այլ Եփեսոսից՝ անուղղակի կերպով ակնարկված է
նաև Պլուտարքոսի սույն հատվածում:

Լրաբերի հաղորդած տեղեկության հաստատումն առաջ բե-
րեց Տիգրանակերտում շփոթութիւն ու իրարանցում: Տիգրանը,
որը պատերազմի պատրաստութիւններ դեռ չէր տեսել՝ ստիպված
եղավ մասնակի կերպով քաղաքը դատարկել և հեռանալ ապահով

¹⁷ Տե՛ս Միհրդատ., 84:

¹⁸ Տե՛ս Լեո, Հայոց պատմութիւն, էջ 407 և Դ ու ի ն ու և ի ս ա շ, Պատմու-
թիւն հին հայերի, պրակ Գ, էջ 51—52:

¹⁹ Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., 25, 1:

մի տեղ: Որպեսզի կարողանա ժամանակ շահել՝ նա իր զորավարներինց մեկին, Մեհրուժանին (= Mithrobouzenēs)²⁰ տվեց մի փոքր զորամաս և հրամայեց, որ նա, ինչ գնով էլ որ լինի, կանգնեցնե գոնե ժամանակավորապես թշնամու շարժումը դեպի Տիգրանականերտ:

Մեհրուժանի զորամասի հոռմեական զորքի դեմ ուղարկման մասին միանգամայն վստահելի ու արժանահավատ տեղեկություն է հաղորդում դարձյալ Ապպիանոսը, որն, ինչպես վերև ասացինք, իր պատմության այս մասում օգտվել էր փոքրասիական շնորք աղբյուրից:

«Երբ Տիգրանն այնուհետև,—վկայում է Ապպիանոսը²¹,—հաստատ իմացավ [Լուկուլլոսի ներխուժման մասին], նա ուղարկեց Մեհրուժանին երկու հազար հեծելազորով, որպեսզի նա ուշացնե Լուկուլլոսի գրոհը: Իսկ Մանկայոսին հանձնարարեց Տիգրանակերտի պաշտպանությունը»:

Պլուտարքոսը տալիս է նաև տեղեկություն Մեհրուժանի մահվան մասին հանդուգն ու անհավասար կովում: Սակայն թեև նրա այս վկայությունների հիմքը պատմական է, բայց որոշ մանրամասնությունները հնարովի ու անհեթեթ հերյուրանքներ են, որոնց միջոցով նա աշխատում է ըստ իր սովորության անվանարկել Տիգրանին:

«Նրա[Տիգրանի] բարեկամներից առաջինը Մեհրուժանն էր,—պատմում է Պլուտարքոսը²²,— որ համարձակություն ունեցավ նրան ճշմարտությունը հայտնելու: Սակայն սրան ևս ազատ խոսքի շնորհն օգուտ չբերեց: Սա իսկույն ուղարկվեց Լուկուլլոսի դեմ երեք հազար հեծելազորով և բազմաթիվ հետևազորով: Եվ նրան հրաման տրվեց բռնել զորավարին ու բերել կենդանի, իսկ մյուսներին կոտորել: Լուկուլլոսի զորքի մի մասն այդ ժամանակ տեղավորվում էր արդեն ձամբարում, իսկ մյուս մասը դեռ ճանապարհին էր: Երբ հետախույզները նրան հայտնեցին բարբարոս զորքի մո-

²⁰ Որ Պլուտարքոսի ու Ապպիանոսի վկայություններում հիշատակված Mithrobarzanes անունը պետք է կարդալ Mithrobouzanēs՝ այդ համաձայն Ապպիանոսի ձեռագրերի ընթերցվածների քննության պարզաբանված է Մարկվարտի ուսումնասիրություններից մեկում (տե՛ս Untersuchungen zur Geschichte von Eran, Philologus, Bd. 55, էջ 68—69): Ինչպես բացատրված է նույն այդ ուսումնասիրության մեջ, Mithrobouzanēs անունը համապատասխանում է հայկական Մեհրուժանին:

²¹ Տե՛ս Միհրդատ., 84:

²² Տե՛ս Լուկուլ., 25, 3—6:

տեցման մասին՝ նա վախեցավ, որ նրանք, հարձակվելով իր ցրված ու չկարգավորված զորքի վրա, կառաջացնեն շփոթմունք։ Ուստի և ինքը շարունակեց հարդարել ճամբարը, իսկ Սեքստիլիուս լեգատին, որն ուներ հազար վեց հարյուր հեծելազոր և մի փոքր ավելի ծանր զինված ու թեթև զինված հետևազոր՝ ուղարկեց թշնամու դեմ և հրամայեց մոտ զնալ ու նրանց դիմադրել, մինչև որ լուր կստանա, որ իր հետ եղած զորքը տեղավորվել է արդեն ճամբարում։ Արդ՝ Սեքստիլիուսն ուզում էր հենց այդպես անել. սակայն նա ենթարկվեց հարձակման Մենհրուժանի կողմից, որն անվեհեր կերպով մտավ ձեռնակովի։ Տեղի ունեցած ճակատամարտում Մենհրուժանը կռվելիս սպանվեց, իսկ մյուսները գրեթե բոլորը բացի քչերից մեռան փախուստի ժամանակ»։

Այս վկայության մեջ ակներև մի անհեթեթություն է Պլուտարքոսի հաղորդած սարքովի տեղեկությունը, որ իբր թե Մենհրուժանի փոքրաթիվ զորքին հրաման էր տրված կենդանի բռնել Լուկուլլոսին և ոչնչացնել հռոմեական ահագին զորաբանակը։ Նա ուղարկված էր, իրապես, ինչպես տեսանք, որպեսզի ուշացնի հռոմեական զորքի առաջխաղացումը դեպի Տիգրանակերտ։ Եվ բնորոշ է, որ անգամ Պլուտարքոսի այդ վկայությունը, որի անմիտ լինելը պարզ է ու անվիճելի, անվերապահ կերպով մեջ է բերված պատմագիտական երկերում²³։

Պլուտարքոսի վերոհիշյալ վկայության մեջ սուտ է, անտարակույս, նաև այն, որ իբր թե Տիգրանը, ուղարկելով Մենհրուժանին Լուկուլլոսի դեմ՝ ուզեցել է նրան պատժել, որովհետև նա էր երկրորդ անգամ իրեն հայտնել հռոմեական զորքի հարձակման մասին։ Մենհրուժանը, ինչպես պարզել է Մարկվարտը՝ Մոփքի թագավորական տան արքայազններից էր²⁴. ուստի միանգամայն հասկանալի է, թե ինչու նա էր ուղարկվել Լուկուլլոսի դեմ, որը գալիս էր Մոփքի միջով։

«Այնուհետև Տիգրանը,—պատմում է Պլուտարքոսը,— թողնելով իր հիմնած Տիգրանակերտ մեծ քաղաքը՝ նահանջեց դեպի Տավրոս և սկսեց զանազան կողմերից հավաքել իր ուժերն այնտեղ։ Իսկ Լուկուլլոսը, ժամանակ չտալով նրան պատրաստվելու՝ ուղարկեց Մուրենային, որպեսզի նա դժվարացնե ու արգելե զորքերի համակենտրոնացումը Տիգրա-

²³ Տե՛ս, օրինակ, Reinach, Mithridate Eupator, էջ 359, Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Tullius, Klio, Bd. 10, 1, էջ 90 և ուրիշ։

²⁴ Տե՛ս Markwar t, Eranschahr, էջ 176։

նի մոտ, և ուղարկեց նաև Սեքստիլիուսին, որպեսզի նա ետ
մղե արաբական մեծ զորամասը, որը գնում էր խազավորի
մոտ: Արդ Սեքստիլիուսը անհապաղ հարձակվեց արաբ-
ների վրա, որոնք բանակ էին գնում, և նրանց մեծագույն
մասը կոտորեց, իսկ Մուրենան հետապնդեց Տիգրանին նեղ
ու անհարթ ձորում և, օգտվելով հարմար առիթից՝ գրոհեց
նրա երկայնաձգված զորքի վրա: Եվ Տիգրանը կարողա-
ցավ ինքը փախչել, թողնելով ամբողջ իր աղխը. սակայն
շատերը հայերից այդտեղ սպանվեցին, իսկ մեծագույն մա-
սը գերի ընկան»²⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, Լուկուլլոսի վերոհիշյալ ծրագիրը, ո-
րով նա նախատեսել էր հանկարծակիի բերել Տիգրանին՝ իրա-
գործված էր այժմ լիովին: Հռոմեական զորքը գտնվում էր արդեն
Տիգրանակերտ քաղաքի մոտ բուն Հայաստանում, իսկ Տիգրանն
անկարող էր հակահարված տալ թշնամուն, որովհետև նա դեռ
չէր տեսել պատերազմի որևէ պատրաստութուն:

Հռոմեական աղբյուրների արհամարհական ակնարկները Տիգ-
րանի նկատմամբ բացատրվում են, հավանորեն, նրանով, որ հռո-
մայեցիների զորավարը և հռոմեական ճարպիկ ու վարպետ դիպլ-
ոմատիան մեծ հաջողությամբ կարողացել էին նրան գլխահան
անել ու խաբել:

²⁵ Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., 25, 7—8

11. ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆԻ ՏԵՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՀՐԴԱՏԻ ՀԵՏ

Լուկուլլոսի հանկարծակի ու սրընթաց շարժումը դեպի Տիգրանակերտ առաջացրել էր այստեղ, ինչպես ասացինք, խուճապ ու շփոթ: Տիգրանի փախուստը քաղաքից կատարվել էր այնքան արագ ու հապճեպ, որ նա չէր կարողացել հետը վերցնել իր կանանոցն ու գանձերը:

Նահանջելով Տավրոսյան լեռներով¹, հավանորեն, այժմյան Ներջիկի ու Շենիկի վրայով² դեպի իր թագավորության կենտրոնական ու հյուսիսային շրջանները՝ Տիգրանակերտի պաշտպանությունը Տիգրանը հանձնարարել էր Մանկայոս զորավարին: Սա պետք է դիմադրեր ու պահեր քաղաքը, մինչև որ ինքը զանազան կողմերից կհավաքեր իր զորքերը և կգար նրան օգնություն:

Լուկուլլոսի հանկարծակի հարձակումը և Տիգրանակերտ գալը տեղի էր ունեցել, իմ կարծիքով, ո՛չ թե 69 թվի ամառը, ինչպես ենթադրում է Ռեյնաբը³, այլ 69 թվի գարնանը: Ի նկատի ունենալով ընդհանուր տարածությունը, որ Եփրատ գետից մինչև Տիգրանակերտ-Ֆարկինը մոտ 300 կիլոմետր է, պետք է ենթադրել, որ հռոմեական զորքը, Եփրատ գետն անցնելուց հետո (69 թվի գարնանը)՝ արագացրած երթով կարող էր հասած լինել Տիգրանակերտ առ առավելն երկու շաբաթվա ընթացքում, ո՛չ ուշ, քան մայիս ամսին:

Հավանական է, ուրեմն, որ հռոմայեցիները Տիգրանակերտը պաշարել էին արդեն 69 թվի գարնանը: Քաղաքի պաշարման

¹ Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., 25, 7:

² Տիգրանակերտից Տարոն ու այնտեղից Արտաշատ տանող մեծ ճանապարհը, որը մանրամասն նկարագրված է հռոմեական հին աշխարհագրագետի, քննված է ու լուսաբանված իմ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» աշխատության մեջ, էջ 85—114:

³ Տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 359:

նախապատրաստութիւնները իւրաքանչիւր հանձնարարել էր Սեբստիւիուսին, որը, ինչպես վկայում է Ապպիանոսը⁴.

«Շրջափակելով Տիգրանակերտում Մանկայոսին՝ իսկույն գրավել էր թագավորական պալատը՝ որը գտնվում էր քաղաքի պարիսպներից դուրս, իսկ քաղաքը և միջնաբերդը պատել էր պատնեշով ու փոսով, պատրաստել էր մեքենաներ և պարսպի տակ փորել էր տվել ականներ»:

Բերդապահ զորքը բաղկացած էր, գլխավորապես, հույներից և կիլիկեցիներից: Ըստ երևույթին, այս զորքը կազմված էր Տիգրանակերտի քաղաքացիական իրավունքներ ստացած նորաբնակներից, որոնց այստեղ էր գաղթեցրել Տիգրանը Կիլիկիայից ու Կապադովկիայից:

Նոյմայեցիների բոլոր ջանքերը գրավելու քաղաքը գրոհով և պատերազմական մեքենաների օգնությամբ մնացին ապարդյուն ու անհետևանք:

Մանկայոսի⁵ առաջնորդությամբ բերդապահ զորքը համառ ու տոկուն կերպով դիմադրում էր հռոմայեցիներին, թափելով նրանց գլխին նետերի տարափ: Իսկ պաշարման մեքենաների վրա պաշարվածները վերևից ածում էին այրվող նավթ, որը ոչնչացնում էր մեքենաները⁶:

Այսպիսով ամիսներ շարունակ Տիգրանակերտը մնաց կանգուն ու անպարտելի մինչև Տիգրանի վերադարձը նոր կազմված զորաբանակով:

Ուշագրավ է ու հետաքրքիր, որ Պլուտարքոսը ավելորդ է համարել մատնանշել հռոմեական զորքի սկզբնական այս անաշտությունը: Նա ոչինչ չէ հաղորդում նաև հայկական հեծելազորի հաջող ու հաղթական այն գրոհի մասին, որ հանգամանորեն հիշատակված է եղել փոքրասիական չեզոք աղբյուրներում, որոնցից լայնորեն օգտվել էին Մեմնոնը և Ապպիանոսը:

Այդ արժանահավատ աղբյուրներից հայտնի է, որ Տիգրանակերտի պաշարման սկզբներում Տիգրանն այստեղ ուղարկել էր մի ընտիր հեծելազունդ, որին հանձնարարել էր պաշարված

⁴ Միհրդատականք, 84:

⁵ Մանկայոս անունը համապատասխանում է ըստ Ադոնցի հայկական Մամիկ անվան և, որովհետև այդ անունը հանդիպում է Մամիկոնյանների տոհմում և սրանց նախահոր անունն է, ուստի և Ադոնցը կարծում է, որ Մանկայոս-Մամիկը, հավանորեն, հայ զորավար էր Մամիկոնյանների տոհմից, տե՛ս Армения в эпоху Юстиниана, էջ 411 և 415:

⁶ Կ ա ս ս ի ու ս Դ ի ո ն, գր. 36, գլ. 1 b (հրատ. Boissesevaln-ի):

քաղաքից աղատել իր կանանոցն ու մեծագին գանձերը: Մեմնոնի ու Ապպիանոսի մոտ պահպանված այդ տեղեկությունը, որ անտես են արել հռոմեական աղբյուրները՝ թարգմանաբար մեջ եմ բերում առանց կրճատումների:

1. Մեմնոն, 56՝

«Երբ Հայաստանը շատ կողմերից այսպես պաշարված էր՝ Տիգրանը մարդ ուղարկեց և իր մոտ հրավիրեց Միհրդատին. նա նույնպես զորք ուղարկեց Տիգրանակերտ քաղաքը, որի մեջ գտնվում էր նրա կանանոցը: Սրանք գալով այնտեղ և, կտրելով նետաձգություն մը հռոմեական ճամբարից դուրս գալու ճանապարհը՝ դուրս բերին գիշերով նախապես Տիգրանի կանանոցն ու թանկագին ամենաարժեքավոր իրերը: Իսկ լուսաբացին հռոմայեցիները և նրանց հետ նաև թրակացիներն արիաբար կռվեցին, շատերին հայերից սպանեցին և կենդանի բռնվածներից շատերին էլ գերի վերցրին: Սակայն այն, ինչ որ նախապես ուղարկված էր՝ փրկվեց ու հանձնվեց Տիգրանին»:

2. Ապպիանոս, Միհրդատականք, 85՝

«Սեքստիլիոսը զբաղված էր հենց այս գործերով [Տիգրանակերտի պաշարմամբ], իսկ Տիգրանը, հավաքելով մոտ երկու հարյուր հիսուն հազար հետևազոր և մոտ հիսուն հազար հեծելազոր՝ ուղարկեց նախ նրանցից մոտ վեց հազար հոգի Տիգրանակերտ: Սրանք բռնի կերպով հռոմայեցիների միջով անցան, գնացին դեպի միջնաբերդը, դուրս բերին այնտեղից թագավորի կանանց և վերադարձան: Իսկ զորքի մյուս մասով Լուկոլլոսի վրա հարձակվեց ինքը Տիգրանը: Եվ այդ ժամանակ նրա մոտ եկավ առաջին անգամ տեսություն Միհրդատը և խորհուրդ տվեց, որ նա հռոմայեցիների հետ կռվի չբռնվի, այլ միայն հեծելազորով ասպատակի ու ավերի երկիրը և աշխատի, եթե կարելի է, նրանց սովածություն մատնել. այնպես, ինչպես իրեն Լուկոլլոսն առանց կռվի ուժասպառ էր արել Կիդիկոսի մոտ և ոչնչացրել էր զորքը»:

Մեմնոնը և Ապպիանոսը, ինչպես տեսնում ենք, համերաշխ ու միաբան վկայում են, որ Տիգրանի ուղարկած զորամասը հաջողությամբ կատարել էր նրա հանձնարարությունը և, պատռելով Տիգրանակերտը պաշարող հռոմեական զորաշղթան՝ դուրս էր բերել այնտեղից թագավորի կանանոցը և գանձերը: Հ. Աստուրյու-

նը կարծում է սխալմամբ, որ այս դեպքը տեղի էր ունեցել Մոփքում, ուր հռոմայեցիները պաշարել էին Բնաբեղ բերդը⁷:

Հայկական հեծելազորի այդ մեծ հաջողությունը չէ հիշատակել Պլուտարքոսը, հավանորեն, այն պատճառով, որ նա, ինչպես մատնանշել է Ռեյնաքը⁸, անպատվաբեր է համարել այդ դեպքը Լուկուլլոսի համար:

Վերոհիշյալ վկայություններից երկրորդի մեջ հայկական զորամասի գիշերային գրոհը Ապպիանոսը դնում է Տիգրանի հակահարձակման ժամանակ 69 թվի աշնանը: Սակայն էքհարդը, հիմնվելով Մեմնոնի հաղորդած ավելի ստույգ տեղեկության վրա՝ ենթադրում է, որ այդ գրոհը տեղի էր ունեցել Տիգրանակերտից Տիգրանի հեռանալուց անմիջապես հետո, ուրեմն՝ 69 թվի գարնանը: Էքհարդը միանգամայն իրավացի կերպով մատնանշում է, որ Տիգրանակերտ ներս մտնելը համեմատաբար հեշտ կարող էր լինել և հնարավոր քաղաքի պաշարման սկզբում, երբ դեռևս չէին ավարտվել նրա շրջափակման աշխատանքները⁹:

Վերոհիշյալ վկայություններում առանձնապես ուշագրավ է նաև այն, որ թե Մեմնոնը և թե Ապպիանոսը, հենվելով պարզապես փոքրասիական չեզոք սկզբնաղբյուրների վրա՝ հաղորդում են, որ Միհրդատը հրավիրված է եղել Տիգրանի մոտ ո՛չ թե Լուկուլլոսի Հայաստան արշավելուց առաջ, ինչպես ենթադրել են, համաձայն Պլուտարքոսի սխալ տեղեկության, բոլոր օտար և հայ պատմագետները, այլ պատերազմը սկսվելուց հետո, երբ Տիգրանը, հեռանալով իր պետության ներքին նահանգները՝ սկսել էր նախապատրաստվել պատերազմի, այսինքն՝ 69 թվի՝ գարնանը և կամ ամառը:

Ապպիանոսը, ինչպես վերև տեսանք (վկ. 2), պարզ ու որոշ վկայում է, որ Միհրդատն առաջին անգամ տեսության էր եկել Տիգրանի մոտ սրա Լուկուլլոսի վրա հարձակվելուց առաջ: Նմանապես Մեմնոնի վերոհիշյալ հատվածում (վկ. 1) Միհրդատի հրավիրումը Տիգրանի մոտ ցույց է տրված դարձյալ Տիգրանակերտի պաշարումից անմիջապես հետո, թեև նրա մոտ այդ տեսակցության մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդված նաև Նախորդ 55-րդ գլխում:

⁷ Տե՛ս Ա ս տ ու ռ յ ա ն, Քաղաքական վերաբերութիւններ, Վենետիկ, 1912, էջ 53:

⁸ Տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 360, ծան. 1:

⁹ Տե՛ս K. Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, 1, էջ 92:

Զնայած, սակայն, Մեմնոնի ու Ապպիանոսի միանգամայն արժանահավատ այս վկայություններին՝ բոլոր պատմագետները, ինչպես ասացինք, գերադասություն են տվել Պլուտարքոսի տեղեկություններին։ Նրանք ուշադրության չեն առել, որ Պլուտարքոսը և կամ նրա սկզբնաղբյուրը դիտավորյալ կերպով խարդախել են պատմական իրական եղելությունը, որպեսզի թաքցրեն լուկուլլոսի արշավանքի նենգ ու անիրավ բնույթը և ցույց տան, որ Տիգրանն ու Միհրդատը, դեռ լուկուլլոսի արշավանքը չսկսված՝ իրար հետ զաղտնի բանակցություններ էին վարել և իրենք հենց նախապատրաստել էին ու սկիզբ դրել պատերազմական գործողություններին։

Որ Տիգրանի ու Միհրդատի տեսակցության մասին մեր նոր բացատրությունը միանգամայն ստույգ է՝ այդ պարզ ցույց է տալիս նաև ներքև մեջ բերված Մեմնոնի մի այլ կարևոր ցուցումը, որը բավարարաչափ քննված ու օգտագործված չէ եղել պատմագիտական նախորդ երկերում։

«Միհրդատը,—պատմում է Մեմնոնը¹⁰,—մնալով մեկ տարի ու ութն ամիս Հայաստանի կողմերում՝ դեռևս չէր ներկայացել և չէր տեսնվել Տիգրանի հետ։ Եվ երբ Տիգրանը խնդրեց, որ Միհրդատը իրեն տեսության գա՝ նա նրան ընդունեց շքով և արժանի համարեց թագավորավայել պատիվների։ Մոտ երեք օր նա զաղտնի խորհրդակցություն ունեցավ Միհրդատի հետ և ապա բարեկամաբար նրան պարգևեց փարթամ զգեստներ, տվեց տասը հաղար հեծելազոր և ուղարկեց Պոնտոս»։

Մեմնոնի այս վկայության համաձայն Տիգրանի տեսակցությունը Միհրդատի հետ տեղի էր ունեցել վերջինիս Հայաստան գալուց քսան ամիս հետո։ Արդ՝ վերև մենք տեսանք, որ Միհրդատը Հայաստան եկել էր 71 թվի աշնանը¹¹, ուրեմն՝ նրա տեսակցությունը Տիգրանի հետ, համաձայն Մեմնոնի այդ վկայության, պետք է տեղի ունեցած լիներ ո՛չ թե պատերազմից առաջ,

¹⁰ Տե՛ս Մեմնոն, գլ. 55։

¹¹ Համեմատե՛ նաև Reinach, Mithridate Eupator, էջ 348։

այլ պատերազմը սկսվելուց հետո՝ 69 թվի գարնան վերջերին կամ ամառվա ամիսներին, ինչպես վերև մենք մատնանշել ենք:

Որ Տիգրանը միայն այժմ, մոտ երկու տարուց հետո միայն, թագավորական շքով ընդունեց Միհրդատին՝ այդ միանգամայն հասկանալի է, որովհետև Լուկուլլոսի անսպասելի արշավանքից և պատերազմը սկսվելուց հետո Տիգրանի զգուշավոր ու զուսպ դիրքը Հռոմի հանդեպ, ինչպես և նրա չեզոքությունը, որով նա մտածում էր պատերազմից խուսափել՝ կորցնում էին այլևս իրենց իմաստը: Եվ բնական է, որ նա միայն այժմ, հասկացած լինելով իր քաղաքական սխալը՝ կարիք ուներ Միհրդատի օգնության ու գործակցության:

Տիգրանի ու Միհրդատի տեսակցության ժամանակ տեղի ունեցած զրույցի մասին Պլուտարքոսը տալիս է դարձյալ խիստ գունավորված ու կասկածելի տեղեկություններ:

«Արդ՝ գաղտնի զրույցի ժամանակ,—ասում է Պլուտարքոսը,—որ ունեցան [Տիգրանն ու Միհրդատը]՝ նրանք կասկածանքներ իրար հայտնեցին ի վնաս բարեկամների և սրանց համարեցին գժտությունների պատճառ: Դրանցից մեկն էր և Մետրոդորոս Սկեփսացին, որն անհաճելի չէր իբրև խոսող և բազմակողմանի էր իբրև գիտնական: Մետրոդորոսի բարեկամությունը Միհրդատի հետ այնքան սերտ էր, որ նա անվանվում էր թագավորի հայր: Ինչպես պատմում են, սա Միհրդատի կողմից ուղարկված էր Տիգրանի մոտ հռոմայեցիների դեմ օգնություն խնդրելու: Եվ Տիգրանը նրան հարցրել էր. «Իսկ դու ինքդ, ո՞վ Մետրոդորոս, ի՞նչ խորհուրդ կտաս այդ մասին»: Իսկ նա, կամ Տիգրանին օգտակար լինելու համար և կամ չցանկանալով որ Միհրդատը փրկվի՝ ասել էր. «Երբև դեսպան՝ խորհուրդ չեմ տալիս»: Տիգրանն այս պատմեց Միհրդատին և մեղադրեց նրան, չմտածելով որ դրանով վտանգի է ենթարկվում Մետրոդորոսը: Եվ սա իսկույնեկեթ սպանվեց, իսկ Տիգրանը զղջաց. բայց մտածեց, որ ինքը չէ միայն պատճառ Մետրոդորոսի դժբախտության, այլ այդ բանի խթան է հանդիսացել նաև Միհրդատի ատելությունը նրա նկատմամբ: Վաղուց ի վեր իրոք, Միհրդատը նրան թշնամացել էր և այդ ակներև եղավ, երբ բռնագրավեցին Միհրդատի գաղտնի գրությունները, որոնց մեջ էր նաև Մետրոդորոսի սպանման կարգադրությունը: Սրա դիակը Տիգրանը մեծ

չքով թաղել տվեց. նա ո՛չ մի ծախս չխնայեց մեռածի համար, որին կենդանության ժամանակ ինքը մատնել էր»¹²:

Պլուտարքոսի ընդարձակ այս վկայության մեջ, որը գրված է Տիգրանին վարկաբեկելու հատուկ նպատակով, սարքովի է ու սուտ, իմ կարծիքով, նախ և առաջ, Մետրոդորոսի սպանության վերաբերյալ տեղեկությունը: Ստրաբոնի մի այլ վկայությունից, որ ներքև մեջ ենք բերելու, պարզ երևում է, որ Մետրոդորոսը վախճանվել էր 71 թվին: Ուրեմն՝ ջատ պարզ է, որ նա չէր կարող սպանված լինել Տիգրանի ու Միհրդատի տեսակցությունից հետո՝ 69 թվին (նախքան մեր թվ.):

Ստրաբոնի վկայությունը թարգմանաբար մեջ եմ բերում ամբողջությամբ:

«Եվ [Սկեփսացի էր] բացի նրանից [Դեմետրիոսից],—ասում է Ստրաբոնը¹³,—Մետրոդորոսը, որը փիլիսոփա էր և անցել էր քաղաքական կյանքի ասպարեզ: Լինելով իր գրվածքներում առավելապես ճարտասան՝ նա գործ էր ածում ինչ-որ անսովոր նոր ոճ և զարմանք էր պատճառում շատերին: Շքեղ հարսանիքի մեծամոլության պատճառով, ուր տեղի էր ունեցել Քաղկեդոնում՝ նա աղքատ էր և համարվում էր քաղկեդոնացի: Մառայության մտնելով Միհրդատ Եվպատորի մոտ՝ նա իր կնոջ հետ գնաց նրա մոտ Պոնտոս. առանձնապես հարգված էր այստեղ և պաշտոն էր ստացել դատարանում, որի վճռի դեմ դատապարտվածն իրավունք չունեին վերադատության գանգատ տալու թագավորին: Սակայն նրա բախտավորությունը հարատև չեղավ, այլ նա՝ գրգռելով իր դեմ անարդար մարդկանց թշնամությունը՝ թագավորի մոտից հեռացավ և գնաց իբրև դեսպան Տիգրան արմենի մոտ: Իսկ սա դժկամությամբ հոռվարկեց նրան Եվպատորի մոտ, որն արդեն փախչում էր հայրենի երկրից: Մետրոդորոսը ճանապարհին մահացել էր՝ կամ թագավորի հրամանով և կամ հիվանդությունից: Հաղորդում են թե այս և թե մյուս տեղեկությունը»:

Ստրաբոնը, ինչպես տեսնում ենք, պարզ վկայում է, որ Մետրոդորոսը վախճանվել էր Տիգրանի մոտից Պոնտոս վերադառնալիս, երբ Միհրդատն արդեն փախչում էր հայրենի երկրից, այսինքն՝ 71 թվին: Ուրեմն՝ միանգամայն սխալ են Ռեյնաքի,

¹² Տե՛ս Պլուտ., Լուկու., 22, 2—6:

¹³ Ստրաբոն, XIII, 1, 55:

էքհարդի և այլ պատմագետների պնդումները¹⁴, որոնք՝ հավատ քննարկելով Պլուտարքոսին՝ Մետրոդորոսի սպանութիւնը ենթադրել են Տիգրանի ու Միհրդատի հանդիպումից հետո, որը տեղի էր ունեցել 69 թվին (նախք. մեր թվ.):

Պլուտարքոսի ու Ստրաբոնի մոտ ըստ իս կասկածելի են և անհավաստի նաև նրանց վկայութիւնները Մետրոդորոսի սպանութեան մասին: Այդ տեղեկութիւնները, որ վերև մեջ բերված վկայութիւններում խիստ հակասական են՝ բխում են, ըստ երևույթին, հակամիհրդատյան աղբյուրներից և հնարված են, հավանորեն, Միհրդատին վարկաբեկելու և անարգելու համար: Ինձ թվում է, որ ավելի հավանական կարելի է համարել Ստրաբոնի ձեռքի տակ եղած մյուս աղբյուրների տեղեկութիւնը, որոնք ոչինչ չգիտեն Մետրոդորոսի սպանութեան մասին և վկայում են, որ նա մահացել էր հիվանդութիւնից¹⁵:

Ուշագրավ է նաև, որ Պլուտարքոսի և Մեմնոնի վկայութիւններն իրար չեն համապատասխանում նույնպես մի այլ կարևոր կետում: Մեմնոնը մատնանշում է, որ երեք օր տևող խորհրդակցութիւնից հետո Միհրդատը, ստանալով Տիգրանից տասը հազար հեծելազոր՝ զնաց Պոնտոս, իսկ Պլուտարքոսն այդ տեղեկութիւնը չունի: Սակայն նա մի այլ հատվածում, որ ներքև մեջ ենք բերում, հաղորդում է, որ խորհրդակցութիւնից հետո Տիգրանը և Միհրդատը մտադիր էին Կիլիկիայի ու Լիկաոնիայի վրայով ներխուժել հռոմեական Փոքր Ասիա:

Ե՛րբ Լուկուլլոսն իմացավ,—պատմում է Պլուտարքոսը,—որ Միհրդատը և Տիգրանը դեռ նոր են տեղափոխելու իրենց զորքերը Լիկաոնիա և Կիլիկիա, որպեսզի իրենք նախապես ներխուժեն Ասիա՝ նա զարմացավ, որ Տիգրան արմենը, որը մտադրութիւն էր ունեցել հարձակվելու հռոմայեցիների վրա՝ Միհրդատին պատերազմի համար չէր օգտագործել, երբ նա դեռ հզոր էր, և չէր միացրել իր ուժերը նրա մեծ ուժերի հետ, այլ թույլ էր տվել, որ դրանք պարտվեն ու ջախջախվեն. իսկ այժմ, երբ այդ ուժերն անկարելի է արդեն վերականգնել՝ նա պատերազմը սկսել է չնչին հույսերով, մատնելով իրեն կորստյան»¹⁶:

¹⁴ Տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 357, Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Bd. X, 1, էջ 89 և ուրիշ:

¹⁵ Ի՛նչնաքը, հիմնվելով, ըստ երևույթին, ինչ որ աղբյուրի վրա, որ ինձ անծանոթ է, ենթադրում է, որ Մետրոդորոսն իրեն թունավորել և հանկարծամահ էր եղել, տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 357:

¹⁶ Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., 23, 6:

Պլուտարքոսի այս տեղեկութիւնը, որը ստույգ ու արժանահավատ է համարվել պատմագիտական բոլոր հին և նոր երկերում¹⁷, ո՛չ միայն անհավանական է, այլ պարզապէս սխալ է: Տիգրանը, ինչպէս վերև տեսանք, ոչ միայն չէր նախապատրաստվել պատերազմի, այլև չէր սպասում, որ Հռոմը պատերազմ է սկսելու նրա դեմ: Շատ պարզ է, բացի այդ, որ Տիգրանը և Միհրդատը, որոնց հանդիպումը և խորհրդակցութիւնը տեղի էին ունեցել Լուկուլոսի արշավանքից ու Տիգրանակերտի պաշարումից հետո՝ չէին կարող այդ արշավանքից առաջ ծրագրած լինել նախահարձակ լինելու և ներխուժելու հռոմեական Փոքր Ասիա:

Պլուտարքոսը կամ այն աղբյուրները, որոնցից նա օգտվել էր՝ ցանկացել են, ըստ երևույթին, սարքովի այս տեղեկութիւն միջոցով պատերազմի պատասխանատվութիւնը դնել Տիգրանի ու Միհրդատի վրա և ուզեցել են, հավանորեն, արդարացնել Լուկուլոսի նենգ հարձակումը Հայաստանի վրա, որ նա սկսել էր հանկարծակի ու գաղտնաբար և առանց պատերազմ հայտարարելու:

¹⁷ *St.'s Mommsen, Römische historia, t. III, էջ 36, Reinach, Mithridate Eupator, էջ 338, Халатьянц, Очерк истории Армении, էջ 101 և ուրիշ.*

12. ՄԵԾ ԾԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՄՈՏ

Տիգրանակերտ քաղաքը, որը պաշարված էր 69 թվի գարնանը՝ ամիսներ շարունակ դիմացավ պաշարմանը և համառորեն դիմադրեց հռոմայեցիներին, սպասելով, որ իրեն օգնության կըգա Տիգրանի նոր կազմակերպված զորաբանակը: Իսկ այդ ժամանակ Տիգրանը հետզհետե իր զորքերը հավաքեց զանազան շերջաններից, նաև իրեն ստորադրված վասսալական թագավորություններից և իշխանություններից: Նրան օգնության եկան, ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը¹, Ատրպատականի ու Ադիաբենի թագավորները, նաև զորամասեր Աղվանքից, Վրաստանից, Արարիայից և ուրիշ երկրներից:

69 թվի աշնանը Տիգրանը և նրա զորաբանակը ճանապարհընկան և Տավրոսյան լեռներով իջան հարավ ազատելու պաշարված Տիգրանակերտը: Տիգրանի այս ճանապարհը էքհարդր ենթադրում է Մշո դաշտից դեպի այժմյան Ներջիկ և այնտեղից դեպի ձախ շեղելով՝ Բատման-սուրի ձախ կողմով մինչև Ֆարկինուրի և Բատման-սուրի գետախառնուրդը²:

Հենց նույն այս ժամանակ Տիգրանի մոտ եկան, ինչպես վկայում են Մեմնոնը և Պլուտարքոսը, Միհրդատի ուղարկած պատգամավորությունը և նրա հմուտ ու փորձված զորավար Տաքսիլեսը: Սրանք նախազգուշացրին Տիգրանին, որ նա խուսափե վճռական պատերազմից, որովհետև հռոմեական մշտական ու մարզված զորքը գրեթե անպարտելի է: Նրանք խորհուրդ տվին, որ նա արգելի, ըստ կարելույն, հռոմեական զորքի պարենավորումը և նրանց մատնե սովածություն³:

¹ Տե՛ս Լուկու., 26, 6:

² Տե՛ս Eckardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, Heft 1, էջ 94:

³ Ապպիանոսի վկայությամբ, որ Միհրդատն ինքն էլ էր մասնակցել Տիգրանակերտի ճակատամարտին և որ ինքն է տվել այդ խորհուրդը (տե՛ս Միհրդատականք, 85)՝ չի համապատասխանում Պլուտարքոսի և Մեմնոնի վկայություններին (տե՛ս Պլուտ., Լուկ., 29, 2 և Մեմն., 58), ռասի և համարվում է անհավանական:

Տիգրանին դժվար էր, սակայն, հետեւել այդ խորհուրդներին, որովհետեւ նա, ըստ երևույթին, չէր ուզում և չէր կարող, երկարացնելով պատերազմը՝ զոհ բերել Տիգրանակերտ քաղաքը, որը կարիք ուներ շտապ ու անհապաղ օգնութեան:

Ինչպես վերև մենք տեսանք, հելլենիստական այս նոր քաղաքի կառուցման վրա, որ կուտուրական մեծ ու հոյակապ մի գործ էր՝ ծախսված էին ու գործադրված հսկայական միջոցներ ու աշխատանք: Այս քաղաքը, համաձայն Տիգրանի ժրագրի, լինելու էր նրա պետութեան լուսատու կենտրոնը և հետզհետեւ հեղաշրջելու և նորոգելու էր նրա հայրենի երկրի հետամնաց նահապետական կյանքը: Տիգրանակերտը, ինչպես ասացինք, նպաստելու էր նաև առևտրի ու արդյունագործութեան զարգացմանը Հայաստանում և օժանդակելու էր նույնպես հելլենիստական քաղաքակրթության և հելլենական արվեստի ու գիտության տարածմանը: Պարզ է, ուրեմն, ու հասկանալի, թե ինչո՞ւ Տիգրանը չհետևեց Միհրդատի ու նրա զորավարի խորհուրդին և, օգնության շտապելով Տիգրանակերտին, ուզեց դադարեցնել նրա պաշարումը:

Ուշագրավ է, որ Լուկուլոսն ինքը ևս, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը⁴, պաշարելով Տիգրանակերտը՝ հասկացել ու նախատեսել էր, որ Տիգրանը չի կարող այդ հանդուրժել և անպայման գալու է և ճակատամարտ է տալու իր նոր մայրաքաղաքը փրկելու համար:

69 թվի հոկտեմբեր ամսի սկզբներին Տիգրանի զորաբանակը մոտեցավ Տիգրանակերտին, և ընդհարումը հռոմայեցիների հետ դառավ անխուսափելի:

Տիգրանակերտի ճակատամարտը տեղի էր ունեցել, ինչպես երևում է սկզբնաղբյուրների վկայություններից՝ Նիկեփորիոն գետի մոտ, որից մոտավորապես 750 մետր հեռավորության վրա գտնվում էր մի ցածր բլրակ: Պլուտարքոսը վկայում է, որ պաշարված տիգրանակերտցիները տեսել և ցույց էին տվել հռոմայեցիներին ռազմադաշտի տեղը, ուր բանակել էին Տիգրանի զորքերը:

Հիմնվելով սկզբնաղբյուրների և, գլխավորապես, Պլուտարքոսի նկարագրության ու ցուցումների վրա՝ ճակատամարտի տեղը Ֆարկինի մոտ ենթադրաբար որոշել է գերմանական գիտնական Բելթը, որի հոդվածից⁵ ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել մի քանի հատվածներ:

«Ֆարկին-սուի լայնանիստ ձորադաշտից հանդարտ ցած

⁴ Տե՛ս Լուկուլ., 26, 4:

⁵ Տե՛ս Zeitschrift für Ethnologie, 1899, էջ 272 և այլն:

իջնելով դեպի հարավ-արևելք,—ասում է Բելքը,—մոտ քսան կիլոմետր անցնելուց հետո՝ հասնում ենք մի մեծ դաշտ, ջրբառատ Բատման-սուի գետադաշտը, որը հյուսիսում սկսվում է մեր գտնված տեղից մոտ 20 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող մեծ կամուրջի տակից և շարունակվում է այնուհետև 12—15 կիլոմետր դեպի հարավ, և ապա վերջանում է։ Դաշտի լայնությունը տարբեր տեղերում մեկից մինչև երեք կիլոմետր է... Սա կատարյալ մի հարթավայր է առանց որևէ ելևէջների և այնքան ընդարձակ, որ կարող է իրրև բանակատեղ ծառայել ամենաստվար զորքի։ Իսկ գետը... որը պետք է անցնեն Լուկուլլոսը՝ Բատման-սուն էր, որը 30, 40 և կամ 50 մետր լայնությամբ, հանդարտ ու անաղմուկ, սակայն սրընթաց՝ հոսում և թափում էր իր հորդառատ ջրերը ավելի փոքր Դիարբեքիի գետի մեջ... Ուղիղ [Բատման-սուի] դեմը... գտնվում է մի մեծ սարահարթ, որը գրեթե գահավիժորեն իջնում է արևմտյան ուղղությամբ դեպի Բատման-սուն, որը սարահարթի ստորոտից հեռու է գտնվում մոտ 5—6 կիլոմետր, իսկ հարավ-արևմտյան ուղղությամբ ցածրանում է, ընդհակառակը, աստիճանաբար դեպի գետը... Այստեղ հենց, այս մեղմ սարալանջի վրա, բանակել էր Տիգրանի մեծ զորքը, որը 150—200 մետր համեմատական բարձրություն ունեցող այս կետից կարող էր տեսնել Տիգրանակերտը և պաշարող զորքի վրանները։ Նմանապես և պաշարվածները կարող էին սրանց տեսնել. որովհետև այն տեղից պարզ տեսնվում է ամբողջ տարածությունը՝ սարահարթը, մեղմ սարալանջը, Բատման-սուն և հարթավայրը»։

Բելքի այս բացատրության համաձայն, որ ընդունելի է համարվում, Տիգրանակերտի ճակատամարտի տեղը ենթադրվում է, ուրեմն, Ֆարկին քաղաքի հարավ-արևելյան շրջանում, այժմյան Ֆարկին-սուի և Բատման-սուի միավորման մոտ գտնվող Ձորադաշտում։ Որ ճակատամարտը տեղի էր ունեցել, իրոք այժմյան Ֆարկին-սուի մոտ՝ այդ միանգամայն անկասկածելի է, որովհետև դասական հեղինակների մոտ այդ գետն անվանվում է Նիկեփորիոն կամ Նիկեփորիոս, այսինքն՝ «Հաղթաբեր», իսկ այդ անունը, ինչպես մատնանշել է Մարկվարտը⁶, նա ստացել էր Լուկուլլոսի հաղթության պատճառով։

Նրբ հայկական զորքն արդեն Տիգրանակերտի մոտ էր գրտ-

⁶ St. Sūdarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, էջ 133.

ներվում Լուկուլլոսն անհրաժեշտ համարեց, ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը⁷, գումարել ռազմական խորհուրդ: Խորհրդակցության ժամանակ ժողովականներից ոմանք առաջարկեցին վերացնել քաղաքի պաշարումը և բոլոր ուժերով գնալ թշնամու դեմ: Իսկ ոմանք, վտանգավոր համարելով Տիգրանակերտի քաղաքապահ զորքի ներկայությունն իրենց թիկունքում՝ խորհուրդ տվին մնալ Տիգրանակերտի մոտ և ընդունել ճակատամարտը նրա պարիսպների տակ:

Պլուտարքոսի ասելով՝ Լուկուլլոսն այդ կարծիքներն ընդունելի չհամարեց և ինքը վճռեց զորքի մի մասով շարունակել Տիգրանակերտի պաշարումը, իսկ մյուս մասով արշավել Տիգրանի դեմ: Տիգրանակերտի առջև նա թողեց 6000 զորք, նաև իր զորապետներից Մուրենային, իսկ մնացած բանակով, որը բաղկացած էր ըստ Պլուտարքոսի 10.000 հետևազորից, 3000 հեծելազորից և 1000 թեթևագեներներից, ինքը գնաց Տիգրանի դեմ:

Պլուտարքոսի այս թվերը և, ընդհանրապես, հնագույն աղբյուրների համապատասխան նաև մյուս վկայությունները հոռմեական ու հայկական զորքերի թվի մասին՝ կարոտ են, ինչպես իրավամբ մատնանշվում է նորագույն ուսումնասիրություններում, ուշադիր ու մանրազնին քննության ու ճշտման: Ամենակարեվորներն այդ վկայություններից, որ մեծ չափով իրար հակասում են, մեջ ենք բերում ներքև մանրամասն կերպով:

Ա. Հայաստան արշավող հռոմեական զորքի թիվը.

1. Պլուտարքոս (Lucullus, 24, 1)՝

12.000 հետևակ և մոտ 3000 ձիավոր:

2. Եվարոպիոս (Breviarium, VI, 9, 1)՝

18.000 ռազմիկ (millites):

3. Ապպիանոս (Mithrid., 84)՝

երկու ընտիր լեգեոն և 500 ձիավոր:

Բ. Հռոմեական զորքի թիվը Տիգրանակերտի կռվում.

1. Պլուտարքոս (Lucullus, 28, 2)՝

24 վաշտ (cohors)՝ ո՛չ ավելի քան 10.000 ծանրազեն, ամբողջ հեծելազորը, այսինքն՝ 3000 ձիավոր և 1000 պարսավոր ու աղեղնավոր:

2. Փրոնտինուս (Strateg., II, 1, 14)՝

15.000 զինվոր (armati):

Գ. Հայ զորքի թիվը Տիգրանակերտի կռվում.

⁷ Տե՛ս Լուկուլ., 27, 1.

1. Պլուտարքոս (Lucullus, 26, 9)⁸

20.000 աղեղնավոր և պարսավոր, 55.000 ձիավոր, որոնցից 17.000 զրահավոր, 150.000 ծանրագին հետևակ, 35.000 կամուրջ ու ճանապարհ շինող և այլ աշխատավորներ:

2. Ապպիանոս (Mithr., 85)⁹

250.000 հետևակ և 50.000 ձիավոր:

3. Եվտրոպիոս (Breviarium, VI, 9, 1)¹⁰

7.500 ձիավոր զրահավոր և 100.000 հետևակ:

4. Մեմնոն, գլ. 57¹¹

80.000 զորք:

5. Փլեգոն⁸ (Olympiades, fr. 12, Müller, Fr. H. Gr. III, 606)⁹ 30.000 ձիավոր և 40.000 հետևակ:

Պատմագիտական ուսումնասիրություններից շատերում⁹ վրստահելի ու արժանահավատ են համարել, գլխավորապես, Պլուտարքոսի վերոհիշյալ թվերը, որովհետև սա օգտված է եղել հռոմեական սկզբնաղբյուրներից՝ Սալլուստիոսից, Տիտուս Լիվիոսից և, հավանորեն, նաև այն պաշտոնական գրություններից, որ Տիգրանակերտի ճակատամարտից հետո Լուվուլոսն ուղարկած է եղել ծերակույտին: Հենվելով այդ թվական տվյալների, ինչպես և Պլուտարքոսի մոտ մեջ բերված Տիտուս Լիվիոսի վկայություն վրա¹⁰ Մոմզենը և նրան հետևելով նաև ուրիշ պատմագետներ Տիգրանի զորքի թիվը համարել են հռոմեական զորքի թվից քսան անգամ ավելի:

Սակայն պատմագիտական ավելի նոր ուսումնասիրություններում, օրինակ՝ Ռեյնաքի, Ֆեռնոյի, Էքհարդի երկերում՝ Պլուտարքոսի վկայությունը, հատկապես Տիգրանի զորքերի թվի մասին, համարվում է ակնհերե մի չափազանցություն¹¹ և գերազա-

⁸ Փլեգոնի այս վկայությունը վերաբերվում է, Էքհարդի կարծիքով, ոչ թե Արտաշեսի, այլ Տիգրանակերտի ճակատամարտին, տե՛ս Klio, Bd. X, Heft 1, էջ 98, ծան. 5:

⁹ Համեմատե Моммсен, Римская история, III, էջ 57, Нич, История римской республики, Москва, 1908 և ուրիշները:

¹⁰ Տիտուս Լիվիոսի ասելով՝ Տիգրանակերտի ճակատամարտում յուրաքանչյուր հռոմայեցի ունեցել է իր դեմ քսան թշնամի, տե՛ս Պլուտարքոս, Լուկու., 23, 12:

¹¹ St. Reinach, Mithridate Eupator, էջ 360, Ферреро, Величие и падение Рима, I, էջ 182, Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, Heft 1, էջ 96—100:

սություն է տրվում փոքրասիական շեղք հեղինակների, Մեմնո-
նի և Փլեգոն Տրալլացու, վերոհիշյալ վկայություններին, ըստ ո-
րոնց հայ բանակի զորաթիվը ցույց է տրված ո՛չ թե 260.000,
այլ միայն 70.000 կամ 80.000: Որ այս վերջին թվերը նախընտ-
րելի են՝ այդ, իհարկե, անտարակուսելի է, որովհետև, ինչպես
հայտնի է, հռոմեական զորավարներն իրենց պաշտոնական զե-
կուցագրերում թշնամու քանակի մասին տալիս էին միշտ շա-
փազանցված ու սուտ տեղեկություններ: Էքհարդը մատնանշում է,
բացի այդ, որ տեղափոխել Տավրոսյան լեռներով ու նեղ արա-
հտներով 260.000 զորք գրեթե անհնարին էր:

Հռոմեական զորքի թվի նկատմամբ գրեթե բոլոր պատմա-
գետները համամիտ են և, հենվելով Պլուտարքոսի և Փրոնտինուսի
վերոհիշյալ վկայությունների վրա՝ Տիգրանակերտի կովին մաս-
նակցողների ընդհանուր թիվը ենթադրում են 14.000—15.000:
Սակայն Ռեյնաքը և Էքհարդն իրավացի կերպով մատնացույց
են արել¹², որ Պլուտարքոսի վկայություններն իրար չեն բռնում:
Տիգրանակերտի ճակատամարտի առթիվ Պլուտարքոսի մոտ տըր-
ված են, ինչպես տեսանք, հետևյալ թվերը՝ 6000 զորք Մուրե-
նայի, իսկ Լուկուլլոսի հետ՝ 10.000 ծանրագին, 3000 հեծելազոր և
1000 պարսավոր ու աղեղնավոր, ուրեմն՝ ընդամենը 20.000 զորք:
Իսկ Հայաստան արշավող հռոմեական ամբողջ զորքի քանակը նրա
մոտ նշանակված է՝ 12.000 հետևակ և 3000 հեծելազոր, ընդամենը՝
15.000: Էքհարդի կարծիքով, այս վերջին թվի մեջ չեն հիշատակ-
ված Մուրենայի 6000 զորքը և 1000 թեթևագինները: Այս ուղ-
ղումն անելուց հետո Հայաստան արշավող հռոմեական զորքի թի-
վը ստացվում է նրա մոտ ո՛չ թե 15.000, այլ 22.000:

Եթե ընդունելու լինենք Էքհարդի տւղղումը հավանական,
ինձ թվում է, այնուամենայնիվ դժվար է համաձայնել, որ Լու-
կուլլոսը հնարավոր էր համարել փոքրաթիվ այդ ուժերով ռազ-
մական մեծ արշավանք սկսել ընդդեմ Տիգրան Բ-ի, որին, ինչպես
նա շատ լավ գիտեր, միանալու էր նաև Միհրդատը: Պատմա-
բանները, ինչպես շատ ճիշտ նկատել է Աստուրյանը¹³, աչքաթող
են արել, որ հռոմեական աղբյուրները մատնանշել են միմիայն
հռոմեական զորքերի թիվը, բայց չեն հիշատակել Հռոմի դաշնա-
հեցների փոքրասիական զորքերը: Իսկ որ այդ օգնական զոր-

¹² St Reinach, Mithridate Eupator, էջ 358, ծան. 1 և Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, Heft 1, էջ 78—82.

¹³ S^t ռադաքական վերաբերութիւններ ընդմեջ Հայաստանի և Հռոմի մաս, էջ 338—343:

քերը գործուն մասնակցութիւն էին ունեցել հայկական կռիւններին՝ այդ երևում է հենց իրենց իսկ հոռմեական կամ նաև այլ աղբյուրներէջ։

Ստրաբոնի ուշագրաւ մի վկայութիւնից դժվար չէ, օրինակ, կռահել, որ Լուկուլլոսը, հաւանորեն, օգնական զորքեր էր ստացել Կապադովկիայի Արիոբարզան թագավորից, որին ռազմական այդ գործակցութեան համար նա տվել էր իբրև վարձատրութիւն Մոփաց երկրում գտնվող նշանավոր Տոմիսա բերդը¹⁴։ Մենք կտեսնենք ներքև, որ Տիգրանակերտի ճակատամարտին մասնակցել էին թրակացի և գալատացի թեթևազեն հեծելազունները, որոնք, հաւանորեն, նույնպես օժանդակ զորքեր էին և չէին համարվում բաղադրիչ մասեր հոռմեական վերոհիշյալ զորքի։ Բացի այդ, Սալլուստիոսի մոտ ևս իբրև օգնական զորքեր հիշատակված են բյութանացիները, որոնք 68 թվի աշնանը հոռմեական մյուս զորամասերից առաջ հասել էին Արածանիի գետափին¹⁵։

Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, փոքրասիական օգնական ու դաշնակից զորքերի մասնակցութիւնը հայկական կռիւններին միանգամայն անփութելի է։ Օգնական այդ զորքերը, որոնցից որոշակի հիշատակված են գալատացիները, թրակացիները և բյութանացիները՝ կազմում էին, ըստ երևութին, Լուկուլլոսի զորաբանակի նշանակալի մասը։ Ուստի և մենք սխալված չենք լինի, եթե Լուկուլլոսի ամբողջ զորքի թիւն ընդունենք Տիգրանակերտի ճակատամարտում ո՛չ թե 15.000 կամ 22.000, ինչպես այդ ենթադրվում է պատմագիտական երկերում, այլ անհամեմատ ավելի։

Այսպիսով հոռմեական ու հայկական բանակների վերոհիշյալ մեկ առ քսան հարաբերութիւնը, որ մատնանշված է Մոմդենի. նիշի և այլ պատմագետների մոտ, ինչպես տեսնում ենք, ակներև մի սխալ է։ Ընդունելով, որ օգնական դաշնակից զորամասերի թիւը պակաս չէր լինի հոռմեական զորքերի թվից՝ դժվար չէ համոզվել, որ Տիգրանի զորքը կարող էր Լուկուլլոսի զորքից ավելի լինել ո՛չ թե քսան, այլ առ առավելն երկու անգամ։

Տիգրանակերտի ճակատամարտը տեղի ունեցավ, ինչպես հայտնի է, 69 թվի հոկտեմբերի 6-ին։ Մեծ այդ ճակատամարտի մասին կարևորագույն աղբյուրներն են՝ Պլուտարքոսը, Ապպիանոսը, Մեմնոնը և Փրոտինիոսը, որոնք թեև հիմնական որոշ կետերում իրար չեն հակասում, սակայն մանրամասնութիւնների նը-

¹⁴ Տե՛ս Ստրաբոն, XII, 2, 1 (535)։

¹⁵ Տե՛ս Sallustius, IV, fragm. 74։

կատմամբ իրար հետ բուռնովին անհաշտելի են: Նրանց տարա-
ձայնությունները, ինչպես կտեսնենք, այնքան են մեծ, որ միան-
գամայն անհնարին է մանրամասնաբար վերականգնել ճակատա-
մարտի ամբողջ ընթացքը, թեև այդ վստահ ու անվերապահ կեր-
պով արված է պատմագիտական բազմաթիվ երկերում¹⁶:

Ճակատամարտի ամենամանրամասն նկարագրությունը տվել է
Պլուտարքոսը, որի պատմության այդ մասը համեմված է այնպիսի
թատերական ու դրամատիկական միջադեպերով, որոնք հավա-
նական ցուցանիշներ են համապատասխան այդ հատվածների ան-
հավաստության: Նման կասկածելի գրույցներից է, իմ կարծիքով,
ճակատամարտի նկարագրության հենց սկզբում տրված նրա հե-
տևյալ տեղեկութունը: Ճակատամարտը դեռ չսկսված, պատմում
է Պլուտարքոսը, երբ Լուկուլլոսի զորքը բանակ էր գցում գետի
մոտ՝ Տիգրանը, տեսնելով փոքրաթիվ այդ զորքը՝ հեզմանքով
բացականչել էր,—«Եթե դրանք իբրև դեսպաններ են եկել՝ շատ
են, իսկ եթե իբրև զինվորներ՝ քիչ են»¹⁷: Այս վկայությունը չի
կարող ճիշտ լինել, որովհետև Պլուտարքոսի մատնանշած հոռմե-
ական ու հայկական զորքերի վերոհիշյալ թվական հարաբերու-
թյունը, ինչպես տեսանք, չափազանցված ու սխալ է:

«Լուսաբացին,—ասում է այնուհետև Պլուտարքոսը,—
Լուկուլլոսը ճամբարից դուրս բերեց իր զինված զորքը: Բար-
բարոսական զորքերը գտնվում էին գետի արևելյան կող-
մում, և որովհետև սրա հոսանքը շեղվում էր դեպի արև-
մուտք, որտեղ նա հեշտությամբ անցանելի էր, և որով-
հետև Լուկուլլոսը հենց այդ ուղղությամբ արագորեն տանում
էր իր զորքը թշնամու դեմ՝ Տիգրանը կարծեց, որ նա նա-
հանում է: Տիգրանը ծիծաղելով կանչեց Տաքսիլեսին և ա-
սաց,—Մի՞թե դու չես տեսնում, որ հոռմեական զորքերը
փախչում են առանց ճակատ տալու: Իսկ Տաքսիլեսը պա-
տասխանեց,—Են կուզենայի, ո՞վ թագավոր, որ այդպիսի
մի բան քո բախտից հանկարծ պատահեր, սակայն ճանա-
պարհ գնալիս՝ ո՞չ փայլուն հանդերձանքներ են հագնում,
ո՞չ էլ մաքրված վահաններ ու մերկ սաղավարտներ. ի՞նչ-

¹⁶ *Steu Eckhardt*, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, 1, էջ 100—104, *Drummann*, Geschichte Roms, Bd. IV, Berlin, 1899, էջ 147 և այլն, *Sachau*, Ueber die Lage von Tigranokerta, Abhandl. der kgl. Akademie der Wissensch. zu Berlin, 1880 և ուրիշ:

¹⁷ Նույն այս վկայությունն ունի նաև Մեմոնը (գլ. 57): Նրա մոտ Տիգրա-
նական ճակատամարտին վերաբերող ամբողջ հաղորդագրությունը հիմնված
է, ըստ երևույթին, հոռմեական աղբյուրների վրա:

պես է, որ այժմ դուրս են հանված զենքերը կաշվե պատյանների միջից. այդ պայծառությունը սակայն սպասվող ճակատամարտի և, անշուշտ, թշնամու դեմ ելուստի համար է»¹⁸,

Տիրապետության մեծ ճակատամարտը, որ այնուհետև տեղի ունեցավ գետի ձախ ափին, նկարագրել են, ինչպես ասացինք, Պլուտարքոսը, Ապպիանոսը, Մեմնոնը և Փրոտինիոսը, որոնցից հատկապես առաջին երկուսի ընդարձակ ու հիմնական վկայություններն այնքան խառնակ են ու իրար հակասող, որ միանգամայն անհնարին է տալ նրանց օգնությամբ ճակատամարտի ու պատերազմական իրադարձությունների ճշգրիտ ու մանրամասն պատկերը: Յուլյց տալու համար այդ հակասությունները, որ ներքև քննության ենք առնելու՝ մեջ ենք բերում վերոհիշյալ հեղինակների նկարագրությունները բառացի թարգմանությամբ:

1. Պլուտարքոս, Լուկուլոս, 27, 7—9 և 28, 1—9՝

«Ուրեմն՝ մեծ աղմուկով զորքը դասավորվեց այսպես մարտակարգով: Ինքը թագավորը վերցրեց կենտրոնը, Ադիաքենի թագավորին տվեց ձախ թևը, իսկ մեղացիների թագավորին՝ աջ թևը. առջևում սրա մոտ գտնվում էր նաև մեծագույն մասը զրահավոր հեծելազորի: Երբ Լուկուլոսն ուզեց գետն անցնել՝ զորագլուխներից ոմանը նրան խորհուրդ տվին զգուշանալ, որովհետև այդ օրն այն դժբախտ օրերից մեկն էր, որն անվանվում է սև. այդ օրը կոտորվել էր Կեպիոնոսի հետ միասին հռոմեական զորքը, որն ընդհարում էր ունեցել կիմերացիների հետ: Լուկուլոսը սակայն նրանց պատասխանեց և ասաց հետևյալ անմոռանալի խոսքերը,—«Իսկ ես հռոմայեցիների համար այդ օրը կդարձնեմ բախտավոր»: Եվ էր այդ հոկտեմբերյան տոների նախօրեին [—6 հոկտ.]:

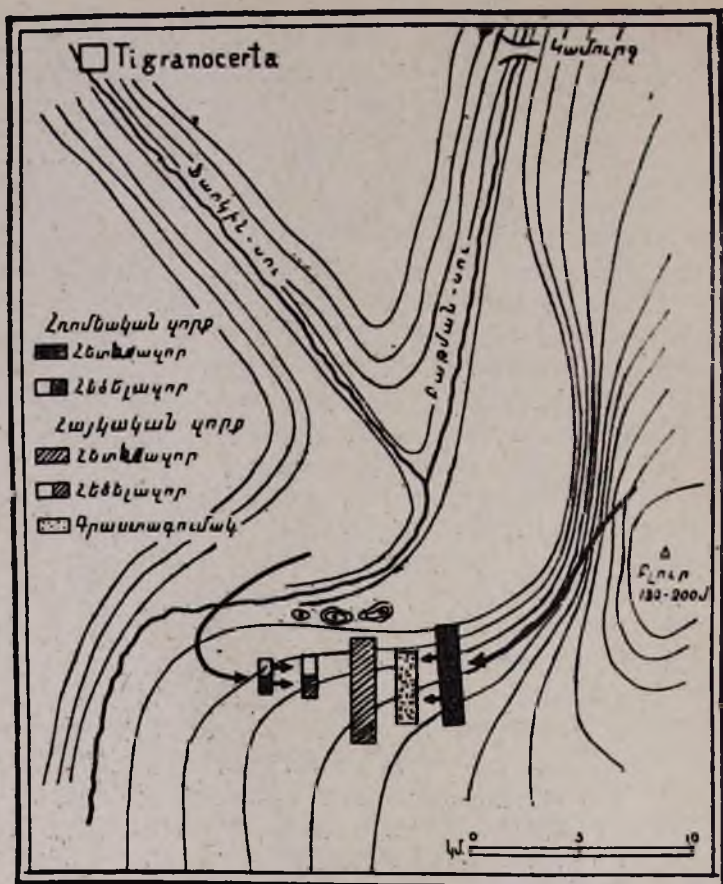
Այդ խոսքերն ասելուց հետո՝ նա հրամայեց աշալուրջ լինել, անցավ այնուհետև գետը և թշնամիների դեմ գնաց առաջինը: Նա հագել էր երկաթե թեփուկապատ շողշողուն զրահ, ծոպազարդ թիկնոց և հանել էր անմիջապես մերկացրած սուրը, որովհետև պետք է իսկույն նետածիփ մարդկանց դեմ գնար ձեռնակովի և պետք է արագ ու բուռն գրոհով գրավեր նետամատչելի տարածությունը: Երբ նա ապա տեսավ, որ զրահավոր հեծելազորը, որի մասին շատ էին խոսում, դասավորված է մի հարթ ու լայն գագաթ ու-

¹⁸ Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., 27:

նեցող բլրի տակ և տեսավ նաև, որ բլրի վերելքը, որն ուներ շորս ստադիոն¹⁹ երկարություն, ո՛չ առանձնապես թեք է և ո՛չ էլ դժվարամատչելի՝ նա հրաման տվեց թրակացի և գալատացի հեծելագունդին, որն ուներ իր հետ, որ նրանք զրահավորների վրա հարձակվեն կողքից և սրերով նրանց նիզակները մղեն հտ։ Միակ պաշտպանությունը զրահավոր հեծելագորի հետ այդ նիզակներն էին ուրիշ ո՛չ մի բան նրանք ո՛չ իրենց պաշտպանելու համար, ո՛չ էլ թշնամու դեմ չէին կարող գործածել։ պատճառը հանդերձանքների ծանրությունն էր և ահագին այն զանգվածը, որի մեջ կարծես նրանք փակված էին իբր շենքերի մեջ։ Ինքը լուկուլլոսը, իր հետ վերցնելով երկու վաշտ (cohors)²⁰, շտապեց դեպի բլուրը։ Նրա հտեից արիաբար գնացին նաև զինվորները, որովհետև սրանք տեսնում էին, որ լուկուլլոսը՝ զինված ու հետիոտն՝ առաջինը հենց ինքն էր իրեն ենթարկում դժվարությունների և բոլոր ուժերով իրենց գործակցում։ Բլուրը բարձրանալուց հետո՝ լուկուլլոսը կանգնեց բոլորի համար տեսանելի տեղում և, բարձր գոչելով՝ աւաց,—«Մենք հաղթում ենք, ո՛վ մարտակիցներ, մենք հաղթում ենք»։ Այդ ասելուց հետո՝ նա զորքը առաջնորդեց զրահավոր հեծելագորի դեմ և հրամայեց բոլորին տեղերը չգործադրել, այլ գնալ ձեռնակովի և հարվածել թշնամիների ազդրերը և սրունքները (զրահավոր հեծվորների մարմնի այդ մասերն էին միայն մերկ ու անպաշտպան)։ Այս ճակատամարտը կարիք չուներ, իրոք, որևէ այլ գործողության, քանի որ սրանք չդիմացան հռոմայեցիների հարձակմանը, այլ մեծ աղմուկով ու ամենախայտառակ կերպով փախան թե իրենք և թե իրենց ձիերը ու ընկան խռնված հետևագործի վրա, նախ քան սրա կովի բռնվելը։ Այսպիսով առանց վերք ստացվելու և առանց արյուն թափելու բազմաբյուրավոր այս զորաբանակը կրեց պարտություն։ Այնուհետև սկսվեց արդեն փախչողների մեծ կոտորածը, մանավանդ նրանց, որոնք նոր էին ուղում փախչել։ Շարքերի խտության ու խորության պատճառով այս վերջիններն անկարող էին փախչել և արգելք էին հանդիսանում իրենք իրենց։ Իսկ Տիգրանը դեռ սկզբում, դուրս գալով քչերի հետ՝ փախավ, և տեսնելով, որ իր որդին

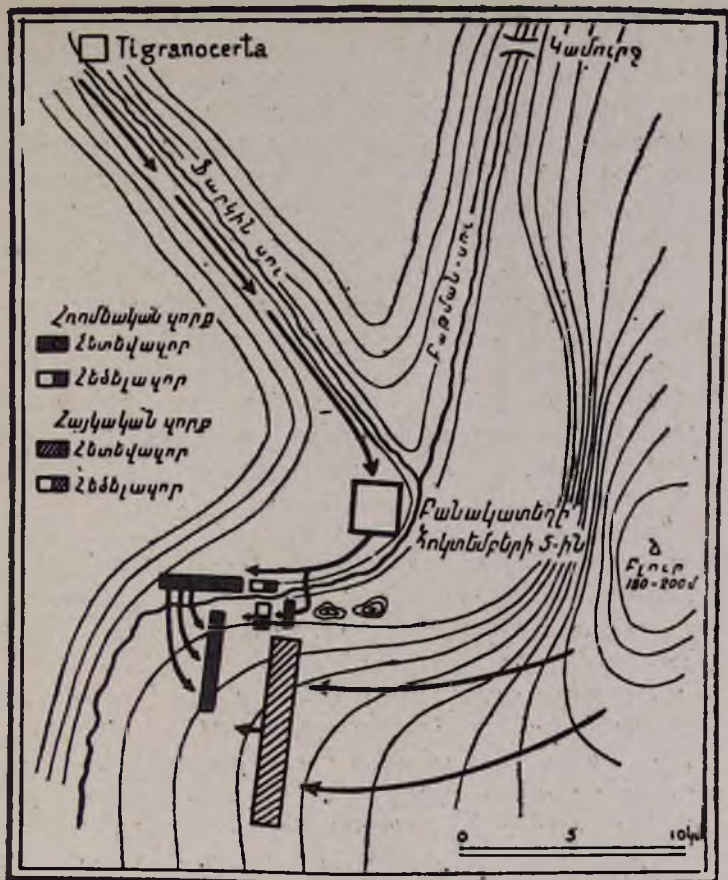
¹⁹ Հռոմեական մեկ ստադիոնի երկարությունը մոտ 185 մետր էր։

²⁰ Կոհորտը լեգեոնի տասներորդ մասն էր և բաղկացած էր ամենաշատը 600

Տիգրանակերտի ճակատամարտն ըստ Պլուտարխոսի և Էֆնադի:

ևս հաղորդակից է նույն բախտին՝ վեր առավ գլխից խուլրը և արտասվելով հանձնեց նրան ու հրամայեց, որ նա ինքն իրեն ազատե մի այլ ճանապարհով, ինչպես որ կարող է: Իսկ պատանին չհամարձակվեց խուլրը դնել իր գլխին, այլ տվեց պահելու իր ամենահավատարիմ ծառային: Սա պատահմամբ գերի ընկավ և տարվեց Լուկուլլոսի մոտ, ու այսպիսով մյուս ավարի հետ վերցրել էին նաև Տիգրանի խուլրը: Ասում են, որ հետևազորից կոտորվել էր ավելի քան 100.000 մարդ, իսկ հեծեւազորից շատ քչերն էին ազատվել: Հռոմայեցիներից վիրավորվել էին 100 մարդ և սպանվել 5 մարդ»:

Տիգրանակերտի ճակատամարտն ըստ Աղպիանոսի:

2. Աղպիանոս, Միհրդատականք, գլ. 85՝

Առուկուլլոսը տեսնելով Տիգրանի թիկունքում հարմար մի բլուր՝ իր հեծնվազորին հրամայեց, որ նա թշնամուն նեղի ճակատի կողմից, նրան քաշի դեպի իրեն և կամավոր կերպով հտ նահանջի, որպեսզի հետապնդող բարբարոսների շարքերը քայքայվեն: Իսկ ինքը հետևազորի հետ միասին, անցնելով թշնամու թիկունքը՝ գաղտնաբար բարձրացավ բլուրը: Եվ երբ նա տեսավ, որ թշնամիները հեծնվազորը հալածելիս, իբրև թե հաղթած լինելով՝ բոլորովին ցրվել էին եկել, բայց նրանց ամբողջ գրաստագումակը գրտնրվում էր իր առջև՝ գոչեց, — «Մենք հաղթում ենք, ընկեր-

ներա, և ապա վազելով՝ նախապես հարձակվեց գումակի վրա: Իսկ գրաստագումակն իսկույն աղմկելով փախավ և ընկավ հետևազորի վրա, և հետևազորը՝ հեծելազորի վրա: Այնուհետև պարտությունը եղավ լիակատար, որովհետև հռոմեական հեծելազորը ևս ետ գառավ ու կոտորեց նրանց, որոնք հարձակվելիս ցրվել էին հեռուները: Իսկ գրաստագումակը, սեղմված լինելով՝ ընկել էր մյուսների վրա: Եվ այդ մեծ խուճապի մեջ շատերը տրորվել էին ոտքերի տակ, բայց չգիտեին ճշտիվ, թե որտեղից էր սկսվել այդ արհամարիքը: Կոտորածը շատ մեծ եղավ, որովհետև ոչ ոք ժամանակ չէր կորցնում կողոպուտի վրա. այդ խստիվ արգելել էր լուկուլլոսը, ուստի և, ձեռք չտալով նույնիսկ ապարանջաններին ու մանյակներին՝ նրանք առաջ էին գնացել մոտ 120 ստադիոն, մինչև որ վրա էր հասել գիշերը: Իսկ այնուհետև միայն նրանք վերադարձան ու կողոպտեցին դիակները, որովհետև այդ այժմ թույլ էր տվել լուկուլլոսը:

3. Մեմնոն, գլ. 57՝

Սա [Տիգրանը], հավաքելով 80.000 զորք, իջավ ցած, որպեսզի հարստահարիչների ձեռքից Տիգրանակերտն առնե և թշնամիներին հեռացնե: Կամենալով այդ շուտ վերջացնել և տեսնելով, որ հռոմայեցիների զորաբանակը սակավաթիվ է՝ նա ասաց, — «Եթե նրանք ուզում են որպես դեսպաններ ներկայանալ՝ մեծ բազմությամբ են եկել, իսկ եթե որպես թշնամիներ են եկել՝ չափազանց քիչ են»: Եվ այդ ասելուց հետո՝ նա բանակ դրեց: Իսկ լուկուլլոսը վարպետությամբ ու հոգացողությամբ ճակատամարտի համար մարտակարգ կազմեց և, քաջալերելով իր զորքը՝ իսկույն փախուստի մատնեց աչ թևը, հետո սրա միջոցով ետ մղեց հարևան զորքը և ապա հերթով՝ ամբողջ զորքը: Հայերն ահաբեկված ու անզուսպ կերպով դիմեցին փախուստի, և մարդկանց թվի համեմատ էր նաև նրանց կոտորածը: Իսկ Տիգրանն իր արքայական խույրը և ապարոշը տվեց որդուն և ինքը փախավ իր ամրոցներից մեկը»:

4. Փրոնտինուս (Strategmaton, II, գլ. 1, 14)՝

«Թեև Տիգրանակերտի մոտ Մեծ Հայաստանում Տիգրանի ու Միհրդատի դեմ ինքը լուկուլլոսն ուներ ոչ ավելի քան 15.000 զինվոր (armati), իսկ թշնամին ուներ անթիվ բազմություն, որը նույն այդ պատճառով դժվարաշարժ էր, — նա թշնամու այս անհարմարությունից օգտվեց, հարձակվեց նրա դեռևս չկարգավորված մարտաշար-

քերի վրա և իսկույնեթ այնպես ցրիվ տվեց, որ նույն-
իսկ իրենք թագավորները, դեն գցելով պատմանշանները՝
փախան»:

5. Նույնը (*Strategmaton*, III, գլ. 2, 4)՝

«Լուկուլլոսը, որը Տիգրանակերտի մոտ Մեծ Հայաս-
տանում մարտնչելու էր Տիգրանի ու Միհրդատի դեմ՝ իս-
կույն իր զորքի մի մասով գրավեց մոտակա բլրի հարի՝
դագաթը, սլացավ ապա ցածում գտնվող թշնամիների վրա
և հարձակվեց նրանց հեծելազորի վրա կողքից: Անմիջապես
հետամուտ լինելով խանգարված թիկունքից նաև նրանց
հետևազորին՝ փայլուն հաղթութուն տարավ»:

Ուշադիր կերպով ծանոթանալով բոլոր այս նկարագրու-
թյուններին՝ դժվար չէ համոզվել, որ Տիգրանակերտի ճակատա-
մարտի մասին մեր ձեռքը հասել են երկու տարբեր հաղորդա-
գրություններ, որոնք հիմնված են երկու տարաձայն ավանդու-
թյունների վրա՝ հռոմեական և փոքրասիական: Հռոմեական ա-
վանդութունը պահպանված է Պլուտարքոսի մոտ, որն օգտվել
էր Սալլուստիուսի և Տիտուս Լիվիուսի պատմական երկերից, իսկ
փոքրասիականը՝ Ապպիանոսի մոտ, որը Լուկուլլոսի արշավանք-
ներին վերաբերող տեղեկությունները քաղել էր, գլխավորապես,
փոքրասիական հելլենական որևէ աղբյուրից, թեևս, ինչպես են-
թադրում է Ռեյնաքը²¹, Նիկողայոս Դամասկացու պատմությունից:

Վերև մեջ բերված մյուս համառոտ վկայությունները համա-
պատասխանում են հռոմեական ավանդությանը: Փրոնտինուսի
վկայությունները քաղված են, անտարակույս, Լիվիուսից: Փրոն-
տինուսը ևս, հետևելով Լիվիուսին՝ սխալ տեղեկություն է հաղոր-
դում, որ իբր թե Տիգրանի հետ միասին Տիգրանակերտի ճա-
կատամարտին մասնակցել էր նաև Միհրդատ Եվպատորը: Նմանա-
պես և Մեմնոնի ամփոփ նկարագրությունը համաձայնում է ըստ
էություն ավելի շուտ հռոմեական ավանդության և Պլուտարքոսի
վկայությունների հետ, քան Ապպիանոսի:

Տիգրանակերտի ճակատամարտի ամբողջ ընթացքը, ինչպես
և Պլուտարքոսի ու Ապպիանոսի վերոհիշյալ ընդարձակ հաղորդա-
գրությունները, վերջերս մանրամասն քննված ու հետազոտված
են Լուկուլլոսի արշավանքներին նվիրված էքհարդի աշխատու-
թյան մեջ²², էքհարդը, համաձայն չլինելով Դրոմանի և Ռեյնաքի
հետ, որոնք աշխատել էին լրացնել ու ճշտել Պլուտարքոսի հաղոր-
դագրությունը Ապպիանոսի վկայությունների օգնությամբ, արժա-

²¹ Տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 447—449.

²² Տե՛ս Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, 1, էջ 100—110.

նահաժախտ է ընդունում միայն Պլուտարքոսի տված նկարագրութիւնը: Ճակատամարտի ընթացքը նա, հետեւելով Պլուտարքոսին, հետեւյալ կերպ է լուսաբանում:

Գետն անցնելուց հետո, ինչպես ասված է Պլուտարքոսի վերոհիշյալ հաղորդագրութեան մեջ՝ Լուկուլլոսը հրամայել էր թրակացի ու գալատացի հեծելագունդին, որ նա կողքից հարձակվի թշնամու զորահովոր հեծելագործի վրա, որը գտնվում էր աջ թիվում: Իսկ ինքը իր հետ վերցնելով երկու վաշտի հետևագոր՝ շտապել էր գրավել մոտակա բլուրը, որը խիստ կարևոր մի դիրք էր Տիգրանի զորքերի թիկունքում: Այստեղից նա ինքը ևս իսկույն հարձակվել էր զորահովոր հեծելագործի վրա ետևից: Եվ ծանրաշարժ այս ձիավորները, չկարողանալով դիմանալ հռոմայացիների հարձակմանը թիկունքից ու աջ թևից՝ անկարգ կերպով մատնվել էին փախուստի և իրենց ձիերի հետ միասին ընկել էին խոնաված ու խուճապի մատնված հետևակ զորքի վրա: Այսպիսով Տիգրանի ամբողջ զորքը պարտութիւն էր կրել առանց ճակատամարտ տալու: Ապպիանոսի տված հակառակ տեղեկութիւններն էքհարդը համարում է խառնաշփոթ ու անարժեք և ենթարկում է ամենախիստ քննադատութեան:

Ճակատամարտի Ապպիանոսի տված նկարագրութիւնը, ինչպես տեսանք, բոլորովին տարբեր է: Համաձայն նրա տեղեկութիւնների Լուկուլլոսը ճակատամարտի սկզբում հրամայել էր իր հեծելագործին նեղել թշնամուն ճակատի կողմից և, կեղծորեն ետ փախչելով՝ նրան հեռացնել ու ցրել: Իսկ ինքը գաղտնաբար անցել էր իր հետևագործի հետ թշնամու թիկունքը և բարձրացել մոտակա բլուրը, որի ստորոտում գտնվում էր թշնամու գրաստագումակը: Հարձակվելով այդտեղից գրաստագումակի վրա՝ նա փախուստի էր մատնել սրան և ձգել հետևագործի վրա, որը բոլորովին բարոյալքված ընկել էր իր հերթին հեծելագործի վրա: Այսպիսով Տիգրանի ամբողջ զորքը պարտվել էր առանց մարտի բռնելու:

Կարելի՞ է արդյոք Ապպիանոսի այս նկարագրութիւնը մերժել, համարելով ճշգրիտ ու արժանահաժախտ հռոմեական միայն ավանդութիւնը:

Իմ կարծիքով, իզուր է էքհարդը ենթադրում, որ Պլուտարքոսի նկարագրութիւնը պարզ է ու անառարկելի, իսկ Ապպիանոսին՝ անհարիր է և լի է հակասութիւններով: Ընդհակառակը, Ապպիանոսի անպաճույճ ու ավելի բնական հաղորդագրութիւնն արժանի է ավելի մեծ ուշադրութեան, քան թատերային միջադեպերով համեմատված Պլուտարքոսի նկարագրութիւնը:

Միանգամայն ըստ իս հավատալի է ու հնարավոր, որ Լուկուլլոսը կարող էր, իրապես, Տիգրանին խաբելու համար նրա վեճակատի կողմից ուղարկած լինել միմիայն իր արագաշարժ հեծելազորը, իսկ ինքը, վերցնելով հռոմեական ամբողջ հետևազորը, դեռ ռազմադաշտ չհասած՝ կարող էր անցած լինել թշնամու թիկունքը և հարձակված լինել այնտեղից գրաստագումակի վրա, ինչպես այդ վկայում է Ապպիանոսը։ Այս վկայությունն ավելի հավանական է թվում, քան Պլուտարքոսի տված տեղեկությունը, որ իբր թե Լուկուլլոսը, մերկացրած սուրը ձեռին, գնացել էր ձեռնակովի և աննկատելի կերպով անցել էր թշնամու թիկունքը՝ Հավատալի²³ է միթե, որ Լուկուլլոսը, որն ուներ իր հետ երկու վաշտ հետևազոր, և որը գտնվում էր թշնամուն դեմ առ դեմ՝ կարող էր թաքուն կերպով գրավել բլուրը սրա թիկունքում։ Եթե հռոմեական սկզբնաղբյուրները չեն հիշատակում Տիգրանի գրաստագումակը և Լուկուլլոսի ու հռոմեական ամբողջ հետևազորի հարձակումը գումակի վրա՝ այդ բացատրվում է, հավանորեն, նրանով, որ այդ գործը չէր կարող համարվել քաջարի և առանձնապես պատվաբեր մի գործ։

Լուկուլլոսի հաղթության բացառիկ ու առանձնահատուկ բնույթը մատնանշված է Սալլուստիուսի հատվածներից մեկում։ Միհրդատի՝ պարթևաց թագավորին գրած նամակում, որ մանրամասն մեջ է բերված նրա մոտ՝ Տիգրանակերտի ճակատամարտին են վերաբերվում հետևյալ տողերը.

«Որովհետև տեղի նեղվածությունը,—ասված է Միհրդատին վերագրված այդ նամակում,—զորքի բազմությանն արգելք էր հանդիսանում ճակատամարտ տալու՝ Տիգրանի անխոհեմությունը նրանք [հռոմայեցիները] ցուցադրում են իբրև հաղթություն»²³։

Ռազմադաշտի այս նեղվածության առթիվ պետք է սակայն նկատի ունենալ, որ Տիգրանը, որն իր նոր մայրաքաղաքը կառուցել էր պաշտպանված ու դժվարամատչելի լեռնային տեղում՝ Տիգրանակերտի շրջակայքում չէր կարող, բնականաբար, ընտրել ավելի բաց ու ավելի արձակ տեղ։

Տիգրանի զորքերի կորուստների մասին հռոմեական հեղինակների տեղեկությունները հիմնապես հակասում են դարձյալ փոքրասիական չեղոք աղբյուրների վկայություններին։ Այդ կորուստների մասին, ինչպես վերև տեսանք, Պլուտարքոսը, հավանորեն, համաձայն Լուկուլլոսի պաշտոնական տեղեկագրի՝ տալիս

²³ *Sh.'s* Sallust., IV, frgm. 69:

է միանգամայն սուտ ու չափազանցված թվեր: Նրա ասելով՝ Տիգրանի հետևագործից կոտորվել էր ավելի քան 100.000 մարդ և հեծելազորից շատ քչերն էին ազատվել: Իսկ հռոմայեցիներից վիրավորվել էին 100 մարդ և սպանվել 5 մարդ: Ինչպես հայտնի է, նման սուտ թվերը սովորական էին նաև Սուլլայի պաշտոնական զեկուցագրերում: Քերոնեսայի 87 թվի ճակատամարտում պոնտական զորքերի կորուստը նաև ցույց էր տվել 60.000 մարդ, իսկ հռոմայեցիներին՝ ընդամենը 14 մարդ: Թե ի՞նչ արժեք ունեն հռոմեական զորավարների ինքնապարծ ու սուտ հաշվետրվությունները՝ այդ շատ լավ գիտեն բոլոր պատմագիրները: Ուստի նրանք ևս հավատ չեն ընծայել վերոհիշյալ թվերին:

Ռեյնաքը և նրան հետևողները՝ Գարագաշյանը, Դազբաշյանը և ուրիշները՝ գերադասել են Օրոսիուսի տված տեղեկությունը²⁴, որի համաձայն սպանվածների թիվը հայ զորաբանակից ցույց է տրված ընդամենը 30.000 մարդ: Սակայն այս տեղեկությունը ևս, որը հիմնված է դարձյալ հռոմեական աղբյուրների, հավանորեն, Տիտուս Լիվիուսի հաղորդագրության վրա՝ վերոհիշյալ իր ուսումնասիրության մեջ չի ընդունում էքհարզը: Սրա կարծիքով, իրականին կարող է համապատասխան լինել ավելի շուտ Փլեգոն Տրալլացու վկայությունը, որի մոտ Տիգրանի զորքի ամբողջ կորուստը ցույց է տրված մոտավորապես 5000 մարդ²⁵: Այս փոքր թիվն ինձ ևս ավելի ստույգ ու գերադասելի է թվում, որովհետև Փլեգոնի տեղեկությունը ակներևաբար քաղված է փոքրասիական չեզոք աղբյուրից, իսկ այդ աղբյուրները, ինչպես մեր այս ուսումնասիրության ընթացքում տեսանք, ավելի արժանահավատ են, քան հռոմեական կողմնապահ ու աչառու երկերը:

Բացի վերոհիշյալ թվերից հռոմեական աղբյուրներում հնարովի են, անտարակույս, և սուտ, ինչպես այդ միանգամայն ճիշտ մատնանշել է Մոմզենը²⁶, նաև Տիգրանի արքայական խուլրի վերաբերյալ պատմությունը:

Այդ միջադեպը, ինչպես վերև տեսանք, տարբեր կերպ է պատմված Մեմնոնի, Պլուտարքոսի և Փրոնտինուսի վկայություններում²⁷: Մեմնոնը, որն իր պատմության այս մասում օգտվել

²⁴ Տե՛ս Orosius, Historia adversus paganos, VI, 3, 6, նաև Reinach Mithridate Eupator, էջ 363: Գարագաշյան, Քննական պատմություն, II էջ 146, Դազբաշյան, Ստույգ Հայոց պատմություն, էջ 93 և ուրիշ:

²⁵ Տե՛ս fr. 12, Müller, Fr. Hist Gr., III, էջ 606:

²⁶ Տե՛ս „Римская история“, III, էջ 67:

²⁷ Խուլրի վերաբերյալ միջադեպը չի հիշատակված Ապպիանոսի մոտ, որը պատմության իր այս մասում օգտվել էր, ինչպես ասացինք, փոքրասիական չեզոք աղբյուրից:

էր, հաժանորեն, հռոմեական որևէ ազբյուրից՝ պատմում է, որ Տիգրանն արքայական իր խուլըն ու ապարոշը տվել էր որդուն և ինքը փախել էր իր ամրոցներից մեկը: Պլուտարքոսն ավելացնում է դրան, որ որդին՝ չհամարձակվելով իր գլխին դնել խուլը, տվել էր պահելու իր ամենահավատարիմ ծառային, և սրան արքայական խուլրի հետ միասին գերի էր վերցրել Լուկուլոսը: Իսկ Փրոտտինուսը, ընդհակառակը, վկայում է, որ ո՛չ միայն Տիգրանը, այլև մյուս թագավորները ևս դեն էին գցել իրենց պատվանշանները և փախել:

Աղբյուրների այս տարաձայնություններն իրենք հենց հավանական մի նշան են մեջ բերված վկայությունների անհավաստիության: Եվ միանգամայն իրավացի է ըստ իս Մոմզենը, որն այս միջադեպը, ինչպես և վերոհիշյալ շինծու թվերը, թիված ու հերյուրված է համարում Սուլլայի հատուկ ոճով:

Տիգրանի կրած պարտությունը Տիգրանակերտի մոտ, ինչպես երևում է մեր այս քննությունից, խիստ չափազանցված է թե հռոմեական աղբյուրներում և թե պատմագիտական նորագույն երկերում: Այս ճակատամարտը, իրապես, ո՛չ թե իսկական արյունահեղ դիմամարտ էր, այլ խուճապ և փախուստ առանց կռվի:

Խիստ ծանր էին սակայն այս պարտության հետևանքները Տիգրանի նորաստեղծ աշխարհակալության համար: Պարտության գլխավոր հետևանքը եղավ, ինչպես կտեսնենք, Տիգրանակերտ քաղաքի կորուստը և հայկական մեծ պետության քայքայումը:

13. ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԱՌՈՒՄԸ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆԻ
ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ՄԵԾ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ

Հոկտեմբերի 6-ի մեծ ճակատամարտից և Տիգրանի զորա-
բանակի պարտությունից հետո Լուկուլլոսը, ապահոված լինելով
իր թիկունքը՝ կարող էր Տիգրանակերտի պաշարումն աներկյուղ
ու համարձակ շարունակել:

Այս քաղաքը, որը Մանկայոսի առաջնորդությամբ մոտ հինգ
ամիս արիաբար դիմադրել էր հռոմայեցիներին՝ այլևս չէր կա-
րող որևէ օգնություն ակնկալել արքայական բանակից: Չնայած
դրան, նա անձնատուր չեղավ և թշնամու դեմ շարունակեց համա-
ռորեն կռվել: Եվ եթե հռոմայեցիներին, այնուամենայնիվ, հա-
ջողվեց շուտով Տիգրանակերտը գրավել առանց արյունահեղ
ընդհարումների ու մեծ կորուստների՝ դրա պատճառը, ինչպես
միաձայն վկայում են Ապպիանոսը, Պլուտարքոսը, Մեմնոնը և
Կասսիոս Դիոնը, հույն վարձկան զորքերի ապստամբությունն էր
ու դավաճանությունը:

Մեջ բերված այս շորս կարևորագույն աղբյուրները թեև
տարբեր կերպ են պատմում այդ մասին, սակայն նրանցից երեքը
Ապպիանոսը, Պլուտարքոսը և Դիոնը՝ հիմնականում գրեթե իրար
չեն հակասում:

Ամենից ընդարձակ են Ապպիանոսի հաղորդած տեղեկություն-
ները: Նրա պատմելով՝ Տիգրանի պարտությունից հետո Մանկա-
յոսն այլևս վստահություն չունեի հելլենական վարձկան զինվոր-
ների վրա և հրամայել էր նրանց զինաթափ անել: Սակայն սրանք,
ապստամբելով իրենց առաջնորդի դեմ՝ գրավել էին Տիգրանակեր-
տի պարսպի երկու աշտարակի միջև եղող մասը և, բանակցու-
թյան մեջ մտնելով հռոմայեցիների հետ՝ ներս էին թողել նրանց
ու մատնել քաղաքը թշնամուն: Պլուտարքոսը միայն հիշատա-
կում է, որ Լուկուլլոսը կարողացել էր քաղաքը վերցնել շնորհիվ
հույների ապստամբության: Կասսիոս Դիոնն այդ ապստամբու-
թյունը վերագրում է քաղաքի օտար բնակչության, հատկապես,
Կիլիկիայից գաղթեցրած հույներին, որոնք ներս էին մտցրել գի-
շերով հռոմայեցիներին և մատնել քաղաքը կողոպուտի: Իսկ Մեմ-

նոնը, լռելով հույն վարձկանների դավաճանության մասին՝ Տիգրանակերտի անկման համար պատասխանատու է համարում Միհրդատի զորավարներին, որոնք գտնվում էին այնտեղ և քաղաքը գավաճանաբար մատնել էին լուկուլլոսին, գլխավորապես, իրենց անձնական փրկության համար:

Ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել բոլոր վերոհիշյալ վկայությունները հունարենից բառացի թարգմանությամբ:

1. Ապպիանոս, Միհրդատականք, գլ. 86՝

«Մանկայոսը, որը տեսել էր Տիգրանակերտից տեղի ունեցած պարտությունը՝ կասկածելով հելլենների վրա, որոնք ծառայում էին նրա մոտ վարձով, բոլորին զինաթափ արեց: Սրանք, վախենալով, որ իրենք կկայանավորվեն, բրերով զինված միասին գնացին և բանակ դրին բացօթյա-կում: Իսկ երբ Մանկայոսը նրանց դեմ զինված բարբարոս-ներ ուղարկեց՝ նրանք, վերնազգեստները վահանների փոխարեն կապկպելով ձախ ձեռքերին՝ խիզախաբար հարձակ-վեցին դրանց վրա: Եվ ում որ սպանում էին՝ իսկույն նրա զենքերը բաժանում էին իրար մեջ: Իսկ երբ նրանք իրենց, որքան կարող էին, բավարարեցին՝ զրավեցին երկու աշտա-րակների միջև եղող պարսպի տարածությունը, կանչեցին դրսից հռոմայեցիներին և ներս թողին վեր եկողներին: Այս-պես առնվեց Տիգրանակերտը և նրա մեծ հարստությունները մատնվեցին կողոպուտի»:

2. Պլուտարքոս, Լուկուլ., 29՝

«Իսկ Տիգրանակերտ քաղաքում հելլեններն ապստամ-բել էին բարբարոսների դեմ և մատնել էին քաղաքը Լու-կուլլոսին. ուստի և սա հարձակվեց նրա վրա և վերցրեց»:

3. Մեմնոն, գլ. 57՝

«Բայց Լուկուլլոսը, վերադառնալով Տիգրանակերտ՝ պաշարեց քաղաքն ավելի համարձակորեն: Իսկ քաղաքում գտնվող Միհրդատի զորավարները, որ բոլորովին հուսա-հատվել էին՝ իրենց փրկելու համար հանձնեցին քաղաքը Լուկուլլոսին»:

4. Կասսիուս Դիոն, գք. 36, գլ. 2, 3՝

«Բայց որովհետև հայերի դեմ ապստամբել էին օտա-րական բնակիչները՝ նրանցից Տիգրանակերտն առնվեց: Ապստամբների մեծագույն մասը կիլիկեցիներ էին, որոնց բռնի կերպով գաղթեցրել էին այստեղ, և նրանք զիջեցրը ներս թողին հռոմայեցիներին: Իսկ այնուհետև ամեն ինչ կողոպուտի մատնվեց բացի սրանց ունեցվածքից»:

Մեջ բերված այս վկայություններից, ինչպես տեսնում ենք, միայն երրորդը Տիգրանակերտի անկումը, հակառակ մյուս վկայություններին վերագրում է Միհրդատի զորավարների դավաճանություն: «Միհրդատի զորավարներ» ասելով Մեմնոնը, հավանորեն, հասկանում է Միհրդատի նախկին զորավարներին, որոնք Պոնտական թագավորության նվաճվելուց հետո եկել էին, ըստ երեւոյթին, Տիգրանի մոտ և ստանձնել էին Տիգրանակերտում բարձր պաշտոններ: Ռեյնաքը ենթադրում է, որ Միհրդատի զորավարները հույն և կիլիկացի զորքի հրամանատարներն էին¹: Սակայն պատմագիտական գրեթե բոլոր մյուս երկերում Մեմնոնի վկայությունն անտես է արված և ավելի վստահելի ու արժանահավատ են համարված Ապպիանոսը, Պլուտարքոսը և Կասսիուս Դիոնը, որոնք համերաշխաբար վկայում են, որ քաղաքը հռոմայեցիներին մատնած են եղել հույն վարձկան զինվորները և կիլիկիայից գաղթեցրած նորաբնակները:

Հռոմայեցիները, մտնելով Տիգրանակերտ՝ անխնա կողոպտեցին քաղաքը: Պլուտարքոսի պատմելով²

«Լուկուլլոսը ինքը զրավել էր նրա մեջ գտնվող գանձերը, և քաղաքը, որը բացի այլ հարստություններից ուներ նաև ութ հազար տաղանդ դրամով, տվել էր կողոպտելու զինվորներին: Բացի այդ, պատերազմական ավարից ևս նա տվել էր նրանցից ամեն մեկին ութհարյուրական դրաքմեք»:

Ութ հազար տաղանդն արժաթ դրամով հավասար կլինի, ինչպես երևում է գերմանական գիտնական Հուլչի հաշվումներից³, մոտ 34 միլիոն գերմանական ոսկի մարկի, այսինքն՝ մոտ 17 միլիոն ոսկի ռուբլու, իսկ ութ հարյուր դրաքմեքն կամ արժաթ դենարն այժմյան դրամով հավասար է մոտ 560 ոսկի մարկի կամ 280 ոսկի ռուբլու: Այս մեծ գումարները ցույց են տալիս, որ Տիգրանակերտը, շնայած որ նոր էր հիմնված, ուներ իր մեջ անչափ մեծ հարստություններ:

Տիգրանակերտում, ինչպես վկայում է դարձյալ Պլուտարքոսը⁴, իր նորակառույց թատրոնի բացման համար Տիգրանը հավաքած է եղել բազմաթիվ հույն դերասաններ: Սրանք այժմ օգ-

¹ Տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 363.

² Տե՛ս Լուկուլ., 29.

³ Տե՛ս Fr. Hultsch, Griechische und römische Metrologie, Berlin, 1882, էջ 297—298 և 711.

⁴ Տե՛ս Լուկուլ., 29.

տագործվեցին Լուկուլլոսի հաղթության նվիրված հանդեսների և թատերախաղերի համար:

Տիգրանակերտի անկումով մահացու հարված ստացավ Տիգրանի ծրագրած ու սկսած այն առաջադիմական մեծ գործը, որի նպատակն էր զարգացնել հետամնաց Հայաստանում հելլենական քաղաքային կուլտուրան և հելլենիստական քաղաքակրթությունը: Լուկուլլոսն իրենց հայրենի քաղաքներն ու երկրներն ուղարկեց հույներին ու օտարականներին, որոնց, ինչպես վերև տեսանք, վերաբնակեցրել էր Տիգրանն իր նորակառույց մայրաքաղաքում:

Այդ մասին ունեն տեղեկություններ Պլուտարքոսը և Ստրաբոնը:

1. Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, 29՝

«Հելլեններին նա [Լուկուլլոսը] ուղարկեց իրենց հայրենիքը, տալով նրանց ճանապարհածախս. նույնպես վարվեց և բարբարոսների հետ, որոնց բռնի կերպով բնակեցրել էին այստեղ: Այսպիսով թեև այդ մեկ քաղաքը քանդվեց՝ բնակչություն ստացան բազմաթիվ այլ քաղաքներ, որոնք նորից հյուրընկալեցին իրենց նախկին բնակիչներին: Եվ Լուկուլլոսը նրանցից մեծարվում էր իբրև բարեգործ ու վերահաստատող»:

2. Ստրաբոն, XI, 14, 15 (532)՝

«Երբ Տիգրանը զորեղացավ մինչ այդ աստիճան՝ նա հիմնեց Իբերիայի (°) մոտ, նրա և Եփրատի ափին գտնվող Զեզմայի միջև՝ մի քաղաք, որն անվանեց Տիգրանակերտ և այդտեղ բերեց իր ավերած 12 հելլենական քաղաքների բնակչությունը: Սակայն շուտով վրա հասավ Լուկուլլոսը, որը պատերազմում էր Միհրդատի դեմ և նրա բնակիչներին արձակեց իրենց հայրենիքը: Իսկ քաղաքը, որը շինված էր կիսով չափ՝ նա գրոհ տալով քանդեց և նրա տեղ թողեց միայն մի փոքր գյուղ»:

3. Ստրաբոն, XII, 2, 9 (539)՝

«Վատ վարվեց Տիգրան արմենը մաժաքցիների հետ, երբ նա արշավել էր Կապադովկիա: Նա ամբողջ բնակչությունը քշեց տարավ Միջագետք և նրանց մեծ մասամբ բնակեցրեց Տիգրանակերտում: Սակայն հետագայում, Տիգրանակերտի նվաճումից հետո, ո՛վ որ կարող էր՝ վերադարձավ հայրենիք»:

Մեջ բերված վկայություններից ուշադրության արժանի է,

մանավանդ, Ստրաբոնի հաղորդած առաջին վկայությունը (վկ. 2), որի մեջ մատնանշված է, որ Լուկուլլոսը քանդել էր Տիգրանակերտը և տեղը թողել էր միայն մի փոքր գյուղ: Այս տեղեկությունը չպետք է ըստ իս հասկանալ տառաջյորհն: Տիգրանակերտը, ինչպես հայտնի է մատենագրական հետազոտվել և բազմամարդ մեծ կենտրոն է եղել նաև Լուկուլլոսի արշավանքից հետո: Նրա բարձր ու անմատչելի պարիսպները հիշատակված են, օրինակ, Տակիտոսի «Տարեգրություններ»-ում⁵, Դոմար չէ, ուրեմն, այդ վկայություններից եզրակացնել, որ 69 թվի աշնանը՝ Տիգրանակերտի առման ժամանակ, հավանորեն, քանդված չեն եղել ո՛չ նրա պարիսպները և ո՛չ էլ ամրությունները: Ստրաբոնի վերահիշյալ վկայությունը կարելի է թերևս հասկանալ այն իմաստով, որ հելլենների և այլ օտարականների ցրմամբ Տիգրանակերտը տարրալուծվել էր և կործանվել իբրև հելլենիստական քաղաք-«պոլիս», այսինքն՝ իբրև քաղաքային ինքնավար կազմակերպություն: Այդ հոյակապ քաղաքը, որ Առաջավոր Ասիայի ամենամեծ հելլենիստական քաղաքների՝ Սելևկիայի ու Անտիոքի, մրցակիցն էր լինելու, կորցնելով այժմ իր օտար բնակչության մեծագույն մասը, նաև քաղաքային իր հատուկ հասարակարգը և կազմակերպությունը՝ դառնում էր, բնականաբար, մի փոքր գյուղ կամ ավան: Ինչպես հայտնի է, գյուղ կամ ավան էին համարում և անվանում նաև հելլենիստական Սելևկիա քաղաք-«պոլիս»-ի մոտ զբաղվող Տիգրոնը, որը պարթևների գահանիստ կենտրոնն էր:

Տիգրանի աշխարհակալ մեծ պետության համար Լուկուլլոսի հաղթությունը և Տիգրանակերտի առումն ունեցան քաղաքական խիստ ծանր հետևանքներ: Տիգրանի նվաճած բոլոր երկրները, որոնք Տավրոսյան լեռնաշղթայից և Տիգրիս գետից դեպի հարավ էին գտնվում՝ Հյուսիսային Միջագետքը, Կորդոքը, Կոմագենը, Ասորիքը և Արևելյան Կիլիկիան՝ անշատվեցին Մեծ Հայաստանից և ընդունեցին Հռոմի գերիշխանությունը: Միայն Միջագետքի մի մասը և Մծբին քաղաքը մնացին առժամանակ Տիգրանի եղբոր՝ Գուրասի իշխանության տակ:

Տիգրանակերտի անկումից հետո Լուկուլլոսի մոտ եկան, ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը⁷, և նրան հնազանդվեցին ա-

⁵ Տե՛ս, օրինակ, Plinius, VI, 10 (Գրառ. Littré, Paris, 1883)։

⁶ Տե՛ս Tacitus, Annales, XV, 4։

⁷ Տե՛ս Լուկուլ., 29։

րաբների ցեղապետները: Կասսիուս Դիոնի մոտ⁸ այդ ցեղապետներից ամենահզորն անվանված է Ալքաուդոնիոս, որը նույն է, անտարակույս, Ստրաբոնի հիշատակած Հոամբայցոց վաչկատուն ցեղի համանուն Ալքայդամնոս ցեղապետի հետ⁹: Լուկուլլոսին հպատակություն հայտնեց նաև Կոմագենի Անտիոքոս իշխանը, որը Սելևկյան Անտիոքոս Գրիպոսի թոռն էր: Լուկուլլոսը սրան թագավոր կարգեց Կոմագենի: Նմանապես նաև Սելևկյան Անտիոքոս Ասիացուն, որը Բագադատես հայ կուսակալի հռոմեացի հետ Վերադարձել էր Անտիոք՝ Լուկուլլոսը և հռոմեական ծերակույտը ճանաչեցին Ասորիքի թագավոր: Այս Անտիոքոսը որդին էր Ասորիքի նախկին թագավոր Անտիոքոս Եվսեբեսի և Սելենե-Լյեոպատրայի, որն, ըստ Ստրաբոնի¹⁰, բանտ էր դրված Սելևկիա ամրոցում, իսկ ապա՝ հայերի նահանջի ժամանակ Ասորիքից՝ սպանվել էր Տիգրանի հրամանով:

Տիգրանակերտի անկումից հետո, 69/68 թվին, Լուկուլլոսը և նրա զորքը ձմեռեցին Կորդուքում: Մենք վերև արդեն տեսանք, որ Կորդուքը, ինչպես և Մոփքը, դավաճանել էին Տիգրանին և գաղտնի կերպով համաձայնության էին եկել Ապպիոս Կլավդիոսի հետ ու անցել հռոմայեցիների կողմը: Տիգրանը, որ դեռ Լուկուլլոսի արշավանքից առաջ տեղեկություն էր ստացել Կորդովաց Զարբինոս թագավորի դավաճանության մասին՝ հրամայել էր նրան սրի անցկացնել ընտանիքի հետ միասին: Հռոմեական զորքը կարողացավ այժմ հայերին թշնամացած այս երկրում ոչ միայն հանգիստ ու աներկյուղ ձմեռել, այլև ստանալ պարենավորում և օգտվել այստեղ եղած հացի առատ պաշարներից:

Կորդուքում Լուկուլլոսը հանդիսավոր կերպով կատարեց իր դաշնակից Զարբինոս թագավորի թաղումը և ի պատիվ նրան կառուցել տվեց շքեղ մի մահարձան:

Հռոմեական զորքի ձմեռման մասին Կորդուքում վերոհիշյալ տեղեկություններն ունի միմիայն Պլուտարքոսը, որի կարևոր այդ վկայությունները մեջ ենք բերում բառացի թարգմանությամբ:

Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, գլ. 29՝

α2ξ՝ որ և արաբների թագավորները եկել էին նրա [Լուկուլլոսի] մոտ և հնազանդվել յուրայինների հետ միասին. նաև Մոփքի ժողովուրդը հարել էր նրան, իսկ կորդվացիներին այնպես էր դեպի իրեն տրամադրել, որ նրանք ուզում

⁸ Տե՛ս գք. 36, գլ. 2, 5:

⁹ Տե՛ս Ստրաբոն, XVI, 2, 10 (753):

¹⁰ Տե՛ս XVI, 2, 3 (749):

էին իրենց քաղաքները թողնել և ուղեկցել նրան երեխաների ու կանանց հետ միասին: Նրանք այդ կամենում էին հետևյալ պատճառով: Զարբիենոսը, Կորդվաց թագավորը՝ նեղվելով Տիգրանի բռնակալութունից, ծածկաբար, ինչպես ասում են, Ապպիոսի միջոցով Լուկուլլոսի հետ բանակցություններ էր վարել դաշնակցության մասին: Երբ այդ հայտնի եղավ՝ Զարբիենոսը սպանվեց և նրա հետ միասին սպանվեցին, նախքան հռոմայեցիների Հայաստան ներխուժելը, նաև նրա կինն ու երեխաները: Այդ բանը Լուկուլլոսը չէր մոռացել, ուստի և, գալով Կորդվաց երկիրը՝ նա կատարեց Զարբիենոսի թաղման ծեսը և, զարդարելով խառույկը զգեստներով, թագավորական ոսկեղենով և Տիգրանից առնելած կողոպուտով՝ մոտեցավ ինքը խառույկին, վառեց և հանգուցյալի բարեկամների ու ընտանիքի անդամների հետ զոհ մատուցեց, անվանելով Զարբիենոսին իրեն ընկերակից և հռոմայեցիների դաշնակից: Նա հրամայեց, բացի այդ, կանգնեցնել հանգուցյալին թանկարժեք մահարձան: Զարբիենոսի արքունիքում գտել էին մեծ քանակությամբ ոսկի և արծաթ, իսկ պահեստներում կար երեք միլիոն մեդիմն ցորեն¹¹: Այսպիսով, և զինվորները հարստացան, և Լուկուլլոսը զարմացավ, որ ինքը, մեկ դրամ անգամ չստանալով հասարակային գանձարանից, պատերազմը վարում էր միայն իր միջոցներով:

Կորդուքում եղած ժամանակ Լուկուլլոսը, ինչպես հաղորդում են Պլուտարքոսը, Նվտրոպիոսը և Ռուփոուսը¹², պատրաստվելիս է եղել պատերազմի ընդդեմ պարթևների: Ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը, նոր այս արշավանքին մասնակցելու համար նա հրամայել էր Պոնտոսում գտնվող իր Սորնատիոս տեղակալին, որ նա գա Կորդուք և միանա իրեն հռոմեական զորամասի հետ, որ ինքը թողել էր Պոնտոսում: Սակայն, Պլուտարքոսի ասելով, այս արշավանքը զլուխ չէր եկել հռոմեական զորքի հակառակության ու ըմբոստության պատճառով:

Պարթևական արշավանքի մասին այս տեղեկությունները, որ շեն հիշատակված Մեմնոնի, Ապպիանոսի և Կասսիոս Դիոնի

¹¹ Երեք միլիոն մեդիմն ցորենը հավասար է այժմյան կշռով մոտ 120 միլիոն կիլոգր. կամ 120 հազար տոննի:

¹² Տե՛ս Պլուտարքոս, Լուկուլ., 30, Նվտրոպիոս, VI, 9 և Սեքստոս Ռուփոուս, գլ. 15:

մոտ, ստույգ և պատմական են ընդունել Ռեյնաքը, Ֆեռեռոն¹³ և ուրիշները, սակայն միանգամայն արդարացի կերպով կասկածելի ու անվստահելի են համարել Մոմզենը և էքհարդը¹⁴։ Ավելի քան անհավանական է, անշուշտ, որ Լուկուլոսը հրամայած լիներ դուրս հանել Պոնտոսից հռոմեական պահապան զորքերը և, թողնելով իր թիկունքում Տիգրանին և Միհրդատին՝ ուղենար շարժվել դեպի Տիգրոն և սկսել մի նոր պատերազմ։ Ըստ երևույթին, վերոհիշյալ տեղեկությունը սարքովի մի հերյուրանք է, որի հեղինակը կարող է լինել Պլուտարքոսը։ Վերագրելով իր փառաբանած զորավարին նաև երրորդ պատերազմի նախապատրաստումը՝ Պլուտարքոսը, հավանորեն, կամեցել է ցույց տալ, որ Լուկուլոսը ևս Աղեքսանդր Մակեդոնացու նման մեծ գործ կատարած կլիներ, եթե նրան խանգարած չլինեին հռոմեական զորքերը։

Մենք կտեսնենք ներքև, որ Լուկուլոսը ո՛չ մի դիտավորություն չէր ունեցել պատերազմելու պարթևների դեմ, այլ, ընդհակառակը, ուղեցել էր, իր թիկունքն ապահովելու համար, կնքել նրանց հետ բարեկամական դաշինք։

¹³ Տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 366 և Ферреро, Величие и падение Рима, 1, էջ 190.

¹⁴ Տե՛ս Моммсен, Римская история, III, էջ 61 և Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, Heft 2, էջ 195.

14. 68 ԹՎԻ ԿՌԻՎՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ
ՄԻՋԱԳԵՏՔՈՒՄ

Տիգրանակերտի մոտ կրած ժանր պարտությունից հետո՝ Տիգրանը և նրա անձնապահ հեծելազունը կարողացան դուրս գալ մարտադաշտից և փախան ու պատսպարվեցին մոտակա մի ամրոցում:

Մեծ էին ու անսահման հուսահատությունը և լքումը հայկական արքունիքում: Տիգրանի լայնածավալ, ժովից ծով տարածվող պետությունը, որ նա մոտ քսանհինգ տարվա ընթացքում մեծ դժվարությամբ ի մի էր համախմբել՝ այժմ արդեն կիսով չափ քանդված էր: Թագավորների թագավորի ու Հայաստանի դեմ շուտով ոտքի կարող էին ելնել բոլոր թշնամիները և, առաջին հերթին, պարթևական թագավորությունը, որը Տիգրանը հիմնապես քայքայել և նվաստացրել էր:

Վհատության այս ծանր ժամին, ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը¹, Միհրդատ Եվպատորը, որն իր հեծելազորով դեռ նոր էր գալիս դեպի ճակատատեղին, պատահելով ճանապարհին փախստականների և վիրավորների խմբերին՝ լսեց Տիգրանի պարտության մասին և շտապեց գնալ նրա մոտ: Միհրդատը Տիգրանին քաջալերեց և նրան հուսադրեց ապագայի նկտամամբ², և այնուհետև նրանք սկսեցին եռանդուն կերպով պատրաստվել նոր պատերազմի: Համաձայն Մեմնոնի և Ապպիանոսի վկայություններին³, Տիգրանն ուշադրության առավ Միհրդատի մեծ փորձառությունը, որ նա ձեռք էր բերել հռոմեական պատերազմներում, և նրան հանձնարարեց թե առաջիկա պատերազմի

¹ Տե՛ս Նուկուլ., 29 համեմատե՛ն նաև Մ Ե մ յ ո ն, գլ. 58:

² Եվրոպական գիտնականները՝ Մոմզենը, Ռեյնաքը և ուրիշները (Mommсен, Римская история, III, էջ 58 և Reinach, Mithridate Eupator, էջ 363), նկարագրելով Միհրդատի ու Տիգրանի այս հանդիպումը՝ նշում են Տիգրանի անարիությունն ու փոքրոգությունը: Այդ նախատիքներն անհիմն են ու կամայական և չեն համապատասխանում սկզբնաղբյուրների տված տեղեկություններին:

³ Մ Ե մ յ ո ն, գլ. 58 և Ա պ պ., Միհրդ., գլ. 87:

նախապատրաստումը և թե, ընդհանրապես, ռազմական գործերի ղեկավարությունը:

Արդ՝ Միհրդատը, որն այժմ Տիգրանի ամենամոտ խորհրդատուն էր՝ աշխատեց, ամենից առաջ, հաշտեցնել իր փեսային նրա ոխերիմ թշնամիների՝ պարթևների հետ: 70/69 թվին վախճանվել էր պարթևների Սանատրուկ թագավորը և նրան հաջորդել էր Հրահատ Գ-ն (70/69—57 թ. մեր թվ. առ.): Տիգրանը սրամոտ ուղարկեց, Միհրդատի խորհուրդով, դեսպաններ, համաձայնեց զիջել նրան բոլոր երկրները, որ ինքն առել էր պարթևներից՝ Միջագետքը, Ադիաբենը և «մեծ հովիտները»,—հավանորեն Ստրաբոնի հիշատակած «յոթնասուն հովիտները»⁴,—և խնդրեց միանալ իր հետ ընդդեմ հռոմայեցիներին⁵: Դեսպանները զգուշացրին Հրահատին, որ եթե հռոմայեցիները Տիգրանին հաղթեն՝ նրանք այնուհետև պատերազմ կսկսեն նաև պարթևների դեմ⁶:

Այս բանակցությունների առնչությամբ Սալլուստիոսի մոտ բերված է Միհրդատի նամակը՝ Հրահատ Գ-ին, որը թեև, իհարկե, վավերական չէ, սակայն այնուամենայնիվ հետաքրքրական է, որովհետև արտացոլում է իր մեջ քաղաքական տիրող տրամադրությունները և հարաբերությունները: Այդ նամակի մեջ Միհրդատը նկարագրում է հռոմայեցիների անզուսպ ու անկասելի առաջխաղացումը դեպի Արևելք, նրանց մեծ կռիվներն իր հետ. նվաճումների ու ավազակային կողոպուտների նրանց անհագ ծառավր, որին անխուսափելիորեն զոհ էին դառնալու նաև պարթևները, և աշխատում է Հրահատին համոզել, որ նա իրեն ու Տիգրանի հետ միանա ընդդեմ ընդհանուր թշնամու:

Պատերազմող կողմերի համար պարթևների բռնելիք դիրքն ուներ, անշուշտ, մեծ կարևորություն: Ուստի նաև Լուկուլլոսը, լուր ստանալով հայերի բանակցությունների մասին պարթևների հետ՝ ուղարկեց Հրահատ Գ-ի մոտ իր նոր դաշնակիցներին և աշխատեց նրան գրավել հռոմայեցիների կողմը: Լուկուլլոսը, ինչպես հաղորդում է Դիոնիս⁸, նպաստավոր խոստումներ տվեց Հրահատին և, հիշեցնելով նրան Միհրդատ Բ-ի 92 թվի բարեկամական համաձայնությունը Սուլլայի հետ, պահանջեց կամ իր հետ դաշնա-

⁴ Տե՛ս Ստրաբոն, XI, 14, 15:

⁵ Տե՛ս Մեմնոն, գլ. 58, Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 87:

⁶ Տե՛ս Կասսիոս Դիոն, գր. 36, գլ. 1, 1—2:

⁷ Սալլուստիոս, IV, frg. 20, Leipzig, 1856:

⁸ Տե՛ս գր. 36, գլ. 3, 1:

կից լինել և կամ չեզոք մնալ ու ամենեին շմասնակցել հռոմեական-հայկական պատերազմին⁹։

Խորամանկ պարթևը շմերժեց Տիգրանի ու Միհրդատի առաջարկը, սակայն միևնույն ժամանակ Լուկուլլոսին պատասխան տվեց, որ նրա հետ պատրաստ է կնքելու բարեկամական դաշինք։ Շուտով Լուկուլլոսը դաշնագրության կնքման համար Տիգրոն ուղարկեց իր Սեքստիլիոս տեղակալին։ Բայց այս վերջինը որն ավելի զինվորական էր, քան դիվանագետ՝ կասկածներ առաջացրեց, որ եկել է, ըստ երևույթին, իբրև լրտես և աշխատում է ծանոթանալ պարթևական երկրի ու, գլխավորապես, նրա ռազմական ուժերի հետ։ Հրահատ Գ-ն, կորցնելով վստահությունը՝ դեպի հռոմայեցիները՝ այլևս չուզեց միանալ ու օգնել հռոմայեցիներին և վճռեց չեզոքություն պահպանել¹⁰։ Նրա կարծիքով, եթե պատերազմը երկու կողմերի միջև տեղի ունենար հավասար ուժերով ու առանց իր մասնակցության՝ այդ նպաստավոր ու շահավետ կլիներ հենց իր անվտանգության համար։

Պարթևների թագավորի այս անակնկալ որոշումն ընդունվեց Հայաստանում մեծ գոհունակությամբ։ Տիգրանն այժմ կարող էր որոշ չափով հույս ունենալ, որ առաջիկա պատերազմի ընթացքում նրա թիկունքը չէր ենթարկվի հարձակման պարթևների կողմից։

69/68 թվի ամբողջ ձմեռը Տիգրանը և Միհրդատը շտապ կերպով պատերազմի պատրաստություններ էին տեսնում։ Նրանք շրջում էին, ինչպես վկայում է Ապպիանոսը¹¹, ամբողջ երկրում և հավաքում էին նոր զորք, որի ղեկավարությունը Տիգրանը հանձնել էր հմուտ ու փորձված իր աներոջը։ Նրանք պատրաստել էին տալիս զենքեր և ռազմապիտույքներ և մթերում էին հարմար ու ամուր տեղերում ցորենի ու պարենի պաշարներ։

Ապպիանոսի ասելով՝ սկզբում Միհրդատը հրամայել էր զինվորագրել բոլոր երիտասարդ հայերին, բայց հետո զինվորության համար նրանցից ընտրել էր ամենաուժեղներին։ Հռոմեական զորքի ձևով նա բաժանել էր նոր բանակը ջոկատների ու վաշտերի և հանձնարարել էր իր հետ եկած պոնտական զինվորականներին, որ այդ բանակը վարժեցնեն ու մարզեն հռոմեական լեգեոնների նմանությամբ¹²։ Նախկին պատերազմների փորձը

⁹ Տե՛ս Ապպիանոս, Միհրդատ., 87։

¹⁰ Տե՛ս Դիոն, գր. 36, գլ. 3, 2—3։

¹¹ Միհրդատականք, գլ. 87։

¹² Տե՛ս Ապպիանոս, Միհրդ., 87 և Փլեգոն (Fragm. Hist. Gr. III,

համոզել էր նրան, որ արևելյան զորքերի մեծ բազմությունը ոչ մի-
այն անօգուտ է, այլև արգելք է հանդիսանում ռազմունակ զորա-
մասերի մարտական գործողություններին:

Տիգրանի նոր զորաբանակի մեջ բացի հայերից հիշատակ-
ված են¹³ նմանապես դաշնակից իբերները, մարդերը և, հատկա-
պես, նաև մեդացիները, որոնք կոչվում էին Ատրպատականի
Միհրդատ թագավորի առաջնորդությամբ, որը հայոց թագավո-
րի փեսան էր ու հավատարիմ վասսալը:

Տիգրանի ու Միհրդատի հավաքած զորքի թիվն Ապպիանոսի
մոտ¹⁴ ցույց է տրված ավելի քան հարյուր հազար՝ յոթանասուն
հազար հետևազոր և այս թվի կեսի չափ հեծելազոր: Էքհարդի
կարծիքով՝ թեև Ապպիանոսի մոտ այս զորաթվերը նախորդ տար-
վանից պակաս են ցույց տրված, սակայն պետք է համարվեն
դարձյալ չափազանցված¹⁵:

68 թվի հոռմեական-հայկական պատերազմը Մոմզենը, ինչ-
պես նաև Ռեյնաքը բնորոշել են իբրև ազգային և կրոնական
պատերազմ միացյալ Արևելքի ընդդեմ Արևմուտքի¹⁶:

«Կաբինետային պատերազմը,—ասում է Մոմզենը,—
դառնալու էր այժմ ազգային ասիական պատերազմ: Ասի-
այի թագավորները և ժողովուրդները միանալու էին ընդդեմ
ամենազոր ու հանդուգն արևմտյան նվաճողների: ...Այս պա-
տերազմը դժվար չէր ներկայացնել իբրև ազգային կռիվ
Արևելքի ընդդեմ Արևմուտքի, որովհետև պատերազմն ուներ
հենց, իրապես, այդ բնույթը: Կարելի էր հեշտությամբ
նրան դարձնել նաև կրոնական և տարածել լուր, որ Լու-
կուլլոսի արշավանքի նպատակն է պարսկական նանհայի
կամ Անահիտի տաճարի գրավումը Ելիմայիսում կամ այժմ-
յան Լուրիստանում: Այդ տաճարն ամենից շատ մեծարված
և հարուստ սրբավայրն էր Եփրատ գետի ամբողջ առափ-
նյա շրջանում: Ասիացիները խմբերով հավաքվում էին մո-
տից և հեռվից թագավորների դրոշների տակ, որոնք նրանց
կանչել էին պաշտպանելու Արևելքը և նրա աստվածներին
անաստված օտարերկրացիներին»:

էջ 606): Փլեզոնի մոտ հայկական բանակի ռաուցումն ըստ նմանության հոռմեա-
կան զորքի սխալմամբ մատնանշված է Տիգրանակերտի ճակատամարտից առաջ:

¹³ Համեմատես Պլուտ., Լուկուլ., 31:

¹⁴ Միհրդատ., գլ. 37:

¹⁵ Տե՛ս Klio. Bd. X, 2, էջ 197:

¹⁶ Տե՛ս Момсен, Римская история, III, էջ 58-60 և Reinach, Mithridate Eupator, էջ 365:

Մոմզենի այս կարծիքը, որ ընդունելի է համարվել և մեջ է բերվում նաև բազմաթիվ այլ երկերում¹⁷ միայն վերջերս քրն-նուկյան է առնված ու մերժված էքհարդի աշխատության մեջ¹⁸։ Էքհարդն իրավացի կերպով մատնանշում է, որ 68 թվին հայե-րը պատերազմում էին հռոմայեցիների դեմ, գլխավորապես, ի-րենց սեփական ուժերով և ունեին իրենց հետ համեմատաբար ավելի քիչ դաշնակիցներ, քան 69 թվին։ Արևելքի մեծագույն մա-սը, օրինակ՝ Կորդուբը, Մոփքը, արաբները, պարթևները՝ կամ անցել էին հռոմայեցիների կողմը, կամ մնացել էին չեզոք։ Բա-ցի այդ, ասիացիների կրոնական միությունը ևս, ինչպես իրա-վամբ նշում է էքհարդը, թեև կարող է հարմար ու տեղին լինել Իսլամի սրբազան պատերազմների նկատմամբ, սակայն բնավ ոչ հին ժամանակների համար, երբ ամեն մի գավառ ուներ իր սե-փական կրոնական կենտրոնավայրը։

Մոմզենի և Ռեյնաքի սխալ այդ դիտողությունները հիմ-նոված են, հիրավի, բացառապես միայն մի վիճելի հատվածի վրա՝ Կիկերոնի ճառից, որը թարգմանաբար մեջ եմ բերում առանց կրճատումների։

Շեքս Լուկուլլոսը, — վկայում է Կիկերոնը¹⁹, — մտավ իր զորքով նրա [Տիգրանի] թագավորությունը՝ շատ ցեղեր ար-դեն գրգռված էին մեր հրամանատարի դեմ։ Մեկ կողմից՝ ահով լցվել էին այն ցեղերը, որոնց երբեք հռոմեական ժո-ղովուրդը մտադիր չի եղել անհանգստացնել կամ պատի-րազմի միջոցով նվաճել, Իսկ մյուս կողմից՝ բարբարոս ցե-ղերի մեջ մի դաժան ու գրգռիչ կարծիք էր ստեղծվել և տա-րածվել, որ իբր թե մեր զորքը եկել էր այդ երկրները, որ-պեսզի կողոպտեն ամենահարուստ ու ամենանվիրական սըր-բատեղին։ Այսպիսով բազմաթիվ և մեծ ցեղեր գրգռվել էին և նորից մատնվել ահ ու սարսափի։

Կիկերոնի ճառի այս հատվածը, ինչպես տեսնում ենք, նը-շում է միմիայն այն ահ ու սարսափը, որը տիրել էր բազմա-թիվ ցեղերին Լուկուլլոսի ո՛չ թե 68, այլ՝ ինչպես ձիշտ դիտել է էքհարդը²⁰ 69 թվի արշավանքի ժամանակ։ Նաև անկախ այս առարկությունից, ինձ թվում է, որ մեջ բերված հատվածի բո-

¹⁷ Տե՛ս, օրինակ, Халатьянц, Очерк истории Армении, էջ 198, J. Morgan, Histoire du peuple armenien, էջ 75, և ե, հայոց պատմու-թյուն, էջ 411.

¹⁸ Տե՛ս Klio, Bd. X, 2, էջ 195—197.

¹⁹ Տե՛ս De imperio Cn. Pompeii, գլ. 9, § 23.

²⁰ Տե՛ս Klio, Bd. X, 2, էջ 196.

վանդակությունից ևս դժվար է եզրակացնել, որ իբր թե 68 թվի պատերազմը եղել էր կրոնական և ընդհանուր արևելյան: Քաղաքների, տաճարների և հարստությունների կողոպտումը հռոմեական զորավարների ու զորքի կողմից, ինչպես հայտնի է, միշտ էլ եղել է հռոմեական արշավանքների հիմնական նպատակներից մեկը: Ուստի ժողովուրդների զրգումունքը և կրոնական հուլիսները սովորական երևույթ էին բոլոր արշավանքների ժամանակ, և դրանից չէ կարելի, իհարկե, անել այն լուրջ հետևությունները, որ արված են 68 թվի պատերազմի նկատմամբ:

68 թվի գարնանը Լուկուլլոսը, տեսնելով, որ հայոց թագավորը ո՛չ նոր ճակատամարտ է տալիս, ո՛չ էլ խնդրում է նրանից հաշտություն, պատերազմը վերսկսեց ինքը, հույս ունենալով, որ՝ ներս խուժելով ու ավերելով Հայաստանի հյուսիսային շրջանները և կամ սպառնալով Հայաստանի Արտաշատ մայրաքաղաքին՝ կհարկագրե հայերին տալ վճռական ճակատամարտ և կկնքե նրանց հետ վերջնական հաշտություն:

68 թվի գարնան վերջերին հռոմեական զորքը թողեց բարեկամ ու դաշնակից Կորդվաց երկիրը, ուր նա լիառատ ապրել ու հանգիստ ձմեռել էր, և ճանապարհ ընկավ Տիգրանակերտի մոտով և Տավրոսյան լեռներով դեպի Մշո դաշտը և Եփրատ-Արածանիի հովիտները:

Արշավանքի ճանապարհը Կորդուքից դեպի հյուսիս Մոմդենը, հալաթյանցը և Լեոն²¹ ենթադրել են այժմյան Բիթլիսի կիրճով և Վանա լճի արևմտյան ափերի մոտով: Սակայն էքհարդը²², որը հանգամանորեն քննության է առել այս խնդիրը՝ հանգել է այն եզրակացության, որ զորքերի շարժման համար ամենից հարմար ճանապարհն է այդտեղ ո՛չ թե Բաղեշի, այլ Ներջիկ—Շենիկի գիծը: Հենց այս վերջին ճանապարհագծով գնացել էին, ինչպես համոզիչ կերպով լուսաբանել է գերմանական գիտնական Կարբեն²³, նաև Քսենոփոնը ու նրա հետ նահանջող հույները: Էքհարդի ու Կարբեի այս եզրակացությունները հաստատվում են այժմ նաև Պետինգերյան քարտեզի ուսումնասիրությամբ: Այդ քարտեզի վրա, ինչպես մանրամասն պարզաբանված է իմ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» աշխատության մեջ²⁴,

²¹ St'w Mommsen, Römische historia, III, էջ 61, Халатъянц, Очерк истории Армении, էջ 200 և Լեոն, հայոց պատմություն, էջ 413:

²² St'w Klio, Bd. X, 2, էջ 202—206:

²³ St'w H. Karbe, Der Marsch der Zehntausend vom Zapates zum Phasis-Araxes, 1898:

²⁴ St'w էջ 90—94:

ռազմական հին ճանապարհն Աղձնիքում ցույց է տրված դարձ-
յալ ներշնչիկ—Կիլիկիոյ վրայով:

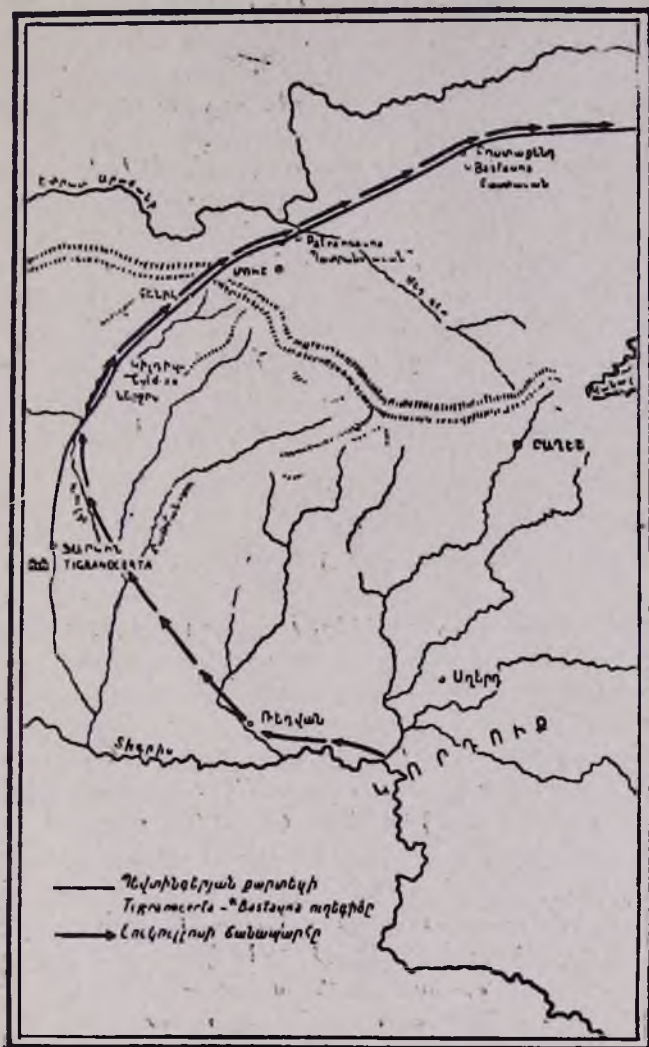
Երբ 68 թվի ամառը Լուկուլլոսի զորքն իջավ Տավրոսյան
լեռներինց այժմյան Մշո դաշտը՝ այստեղ, ինչպես վկայում է Պլու-
տարքոսը, հացաբույսերի ցանքերը դեռևս կանաչ էին²⁵, մինչդեռ
Կորդվաց երկրում, որտեղից հռոմեական զորքը մեկնել էր մի
քանի շաբաթ առաջ արդեն հնձի ժամանակ էր: Հայկական բարձ-
րավանդակի այս հատուկ կլիմայական երևույթը, որ Լուկուլ-
լոսի համար անակնկալ մի նորություն էր, նրան մեծ անհան-
դեսություն պատճառեց, որովհետև մեծապես դժվարանում էր
նրա բանակի պարենավորման գործը: Անսպասելի էր Լուկուլլոսի
համար և խիստ հուսահատեցուցիչ նաև Միհրդատի ու Տիգրանի
մարտավարության նոր եղանակը, որը գործադրվում էր այստեղ
փորձված ու հնարամիտ Միհրդատի խորհրդով:

Մենք արդեն տեսանք վերև, որ Միհրդատը, որին հանձ-
նարարված էր նոր հայկական զորքի նախապատրաստումը, ու-
շադրության էր առել զորքի ո՛չ թե քանակը, այլ որակը: Դաշ-
նակից թագավորները ո՛չ միայն այժմ ուժեղացրել էին իրենց
հետևազորը, այլև աշխատել էին միաժամանակ, որ իրենց ձիա-
վոր զորքը թվով ու մարտունակությամբ գերազանց լինի հռո-
մեական հեծելազորից, որը, ինչպես հայտնի է, հռոմեական զոր-
քի համեմատաբար թույլ և տկար մասն էր: Միհրդատի խորհրդ-
դով՝ այժմ հիմնովին փոխվել էր նաև հայկական զորքի պատե-
րազմելու եղանակը: Որոշված էր խույս տալ վճռական մեծ ճա-
կատամարտից և վարել լեռնային պաշտպանողական և փոքր պա-
տերազմ: Երկու դաշնակիցները պարզապես ուզում էին հռոմեա-
կան զորքը քաշել երկրի ներսը, դժվարացնել նրա պարենավորու-
մը և հետզհետե նրան ուժասպառ անել իրենց հզոր ու արա-
գաշարժ հեծելազորի հանկարծակի հարձակումներով:

Ռազմական այս ծրագիրն իրագործելու համար դաշնակից
թագավորները, ինչպես հաղորդում է Ապպիանոսը²⁶, բաժանել
էին իրենց զորաբանակը երկու մասի: Միհրդատը, որին հանձ-
նելված էր ամբողջ հետևազորը և հեծելազորի մի փոքր մասը՝
կրնկակոխ հետևում էր հռոմեական զորքին, սակայն՝ բանակ
դնելով ու ամրանալով բլուրների վրա, նա համառորեն խուսա-
փում էր վճռական ընդհարումից: Իսկ Տիգրանը հեծելազորի մյուս
մասով սրընթաց հարձակվում էր թշնամու վրա, խանգարում էր

²⁵ Լուկուլ., գլ. 31, համեմատե նաև Դիոն, գր. 36, գլ. 4, 2:

²⁶ Տե՛ս Միհրդատականք, գլ. 87:

Լուկուլլուսի ճանապարհը Կորդուխից Մշո դաշտ:

ու խափանում նրա պարենավորումը և հասցնում նրան զգալի կորուստներ: Այսպիսով, Լուկուլլոսը և նրա զորքը շարունակ գտնվում էին Միհրդատի և Տիգրանի բանակների արանքում, որոնցից որևէ մեկը նրանց սպառնում էր թիկունքից:

Ուշագրավ է, որ 68 թվի այս կռիվների մասին հռոմեական աղբյուրները, մեծ մասամբ, լուռ են և մունջ: Միայն Պլուտարքոսը, որը Լուկուլլոսի փառաբանողն է ու գովերգուն, հիշատակել է իր հերոսի մի քանի աննշան հաջողություններ:

«Տավրոսն անցնելուց հետո,—պատմում է Պլուտարքոսը²⁷,—Լուկուլլոսը վհատվեց, որովհետև տեսավ, որ արտերը դեռևս կանաչ են (այստեղ ուշանում են այդքան օդի սառնության պատճառով հնձելու ժամանակները): Սակայն, այնուամենայնիվ, նա ցած իջավ, երկու կամ երեք անգամ ետ մղեց հայերին, որոնք նորից համարձակվել էին նրա դեմ դուրս գալ, անարգել կերպով ավերեց գյուղերը և, զրավելով Տիգրանի համար պատրաստված ցորենը՝ հակադարձեց թշնամիներին այն ծանր դրուժյունը, որից ինքը վախենում էր»:

Այս մասնակի հաջողությունները չունեին, ինչպես տեսնում ենք, ռազմական խոշոր նշանակություն, որովհետև նրանք բնավ չէին թուլացնում դաշնակիցների կենդանի ուժը: Սակայն ինքը հռոմեական զորքը, որը հաճախ ենթակա էր Տիգրանի հծծելազորի հարձակումներին, կրում էր, ինչպես դժվար չէ հետևեցնել աղբյուրների վկայություններից, զգալի կորուստներ:

Պլուտարքոսի և Դիոնի պատմելով²⁸ Լուկուլլոսն աշխատում էր ստիպել թշնամուն ճակատելու իրեն դեմ, որպեսզի նրա դիմադրական ուժը կարողանա խորտակել վճռական ճակատամարտում: Թշնամու աչքի առջև նա ավերում էր այդ նպատակով նրա երկիրը: Սակայն իզուր՝ թշնամին մնում էր անշարժ իր տեղում: Նա պաշարեց այնուհետև Միհրդատի ճամբարը և սկսեց նրա շուրջը փորել խրամատներ: Բայց իզուր էր նաև այս փորձը: Միհրդատին անմիջապես օգնության հասավ Տիգրանը, սպառնալով հռոմայեցիներին թիկունքից, իսկ Միհրդատը, հավատարիմ մնալով իր ծրագրին՝ այս անգամ ևս տեղից չշարժվեց:

Լուկուլլոսի դժվարին ու ապարդյուն այս արշավանքը, որի ընթացքում նա ավելի ինքն էր կորուստներ կրել, քան թշնա-

²⁷ Լուկուլ., գլ. 31:

²⁸ Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., 31, Կասսիան.: Դիոն, գք. 36, գլ. 4, 2:

մին՝ տեւել էր վանա լճի հյուսիսային կողմերում առնվազն մոտ երկու ամիս: Արդեհ սկսվել էր աշունը և հոռմեական զորքի դրությունը, որն անսովոր էր Հայաստանի ցուրտ կլիմային՝ հետըզհետե դառնում էր ավելի ու ավելի հուսահատական: Եթե լուկուլոսն այժմ ետ նահանջեր, այդ համազոր կլինեիր ամոթալի պարտության: Եվ նա միայն այժմ, մոտ երկու ամիս ապարդյուն կորցնելուց հետո, ուղղվեց շտապ դեպի Արտաշատ, ուր գտնվում էին Տիգրանի օրինավոր կանայք և անշափահաս զավակները²⁹, նա հույս ուներ, որ հին այդ մայրաքաղաքի նվաճմամբ կկարողանա վերականգնել իր զինվորական մեծ անունը և հեղինակութունը, որ սկսել էին արդեն նսեմանալ հոռմեական-հայկական այս նոր պատերազմում: Նա միևնույն ժամանակ կարծում էր, որ Արտաշատին սպառնացող վտանգը Տիգրանին կստիպե իր հետ վճռական կռիւ բռնվելու:

Եվ, հիրավի, ինչպես որ լուկուլոսը մտածում էր՝ այնպես էլ եղավ: Երբ Տիգրանը տեղեկութուն ստացավ, որ լուկուլոսն արագացրած երթով գնում է դեպի Արտաշատ՝ նա հասավ շորրորդ օրը, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը³⁰, հոռմեական զորքի ետեկից և նրա առաջը կտրեց Արածանիի գետանցքի մոտ՝ գետի աջ ափին: Լուկուլոսը, որը դեռևս գետը չէր անցել՝ գտնվում էր հայկական զորքի դիմաց Արածանիի ձախ կողմում:

էքհարզն իր ընդարձակ ուսումնասիրության մեջ³¹ աշխատել է շնչել թե Արածանիի ճակատամարտի այս տեղը և թե, ընդհանրապես, այն ճանապարհը, որոնցով եկած պիտի լինեին այդտեղ լուկուլոսը և Տիգրանը: Նա իրավացի կերպով չի ընդունում Ռեյնաքի³² ենթադրությունը, ըստ որի վերոհիշյալ գետանցքի տեղը մատնանշված է այժմյան Մանազկերտի մոտ: Արածանին անցնելով այդ տեղում, ինչպես միանգամայն ճիշտ դիտել է էքհարզը, կարելի էր գնալ Բասեն և Հասանղալա, բայց ո՛չ Արտաշատ: Ինքն էքհարզը կարծում է, որ հոռմեական զորքը գնացել էր, հավանորեն, Մանազկերտի մոտով դեպի հյուսիս և հասել էր Արածանիի ձախակողմն այժմյան Ղարաքիլիսսի մոտ: Նույն այս ճանապարհով գերմանական գիտնականները ենթադրել են,

²⁹ Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., գլ. 31:

³⁰ Լուկուլոս, գլ. 31:

³¹ Տե՛ս Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, Heft, 2, էջ 221—226:

³² Mithridate Eupator. էջ 368, ծանոթ. 1:

ինչպես հայտնի է, նաև Քսենոփոնի ու նրա հետ նահանջող հույ-
ների ուղեգիրը³³:

Սակայն ինձ ավելի հավանական է թվում, որ ինչպես հույ-
ների նահանջի, նույնպես և Լուկուլլոսի 68 թվի արշավանքի ճա-
նապարհը պետք է ենթադրել Պևտինգերյան քարտեզում նշա-
նակված Tsumbo—Didyma, այսինքն Մումբ—Դիդեմ հին հաղոր-
դակցության գծով, որը մանրամասն լուսաբանված է «Հին Հա-
յաստանի գլխավոր ճանապարհները» իմ նոր ուսումնասիրության
մեջ³⁴: Այս նոր ենթադրությամբ Եփրատ—Արածանիի ճակատա-
մարտի տեղը որոշվում է ոչ թե ճշտիվ այժմյան Ղարաքիլիսեի
մոտ, այլ այս գյուղից մոտ 20—30 կիլոմետր դեպի արևելք՝ այ-
ժերմյան Դիդեմի հյուսիսակողմում:

Արածանիի ճակատամարտի մասին միակ մեր աղբյուրներն
են Պլուտարքոսի և Կասսիուս Դիոնի վկայությունները³⁵, որոնք,
ինչպես կտեսնենք, հիմնական իրար հակասում են: Այդ երկու
վկայությունները, որ կարոտ են լուրջ ու ուշադիր քննության՝
մեջ ենք բերում բառացի թարգմանությամբ:

1. Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, գլ. 31՝

«Լուկուլլոսի արշավանքն Արտաշատի դեմ Տիգրանն
այլևս չհանդուրժեց, այլ՝ վերցնելով հետը իր զորքերը՝ նա
բանակեց շորրորդ օրը հռոմայեցիների մոտ, ունենալով
նրանց ու իր միջև Արածանի գետը: Այդ գետը պետք է ան-
հրաժեշտաբար հռոմայեցիներն անցնեին Արտաշատ գնա-
լիս: Զոհ մատուցանելով աստվածներին և վստահ լինելով,
որ արդեն հաղթությունն իր ձեռքումն է, Լուկուլլոսը մյուս
ափն անցկացրեց զորքը, առջևում դասավորելով իր տասներ-
կու կոհորտները, իսկ մյուսները՝ որպեսզի թշնամուց շրջա-
պատվի՝ տեղավորեց հետևում³⁶: Դեմ առ դեմ սրանց կանգ-
նած էին բազմաթիվ ձիավորներ ու ընտիր զորքեր, իսկ
նրանց առջև գտնվում էին ձիավոր նետածիգ մարգերը և նի-
զակակիր իբերները, որոնց բոլոր օտարականներից ավելի

³³ Համեմատե W. Belck, Der Weg Xenophons auf seinem Rückzuge
bis in die Ebene von Alaschgert, Verhandl. d. Berl. anthropol. Gesell., 1899
էջ 661 և այլն:

³⁴ Տե՛ս էջ 103—114:

³⁵ Նույն այս ճակատամարտը համառոտակի հիշատակված է նաև Սալլուս-
տիուսի պատմության մի հատվածում, տե՛ս գք. I, VFragn. 74:

³⁶ Զորքի այս հատուկ դասավորության մասին (agmen quadratum) տե՛ս
V. Chapot, La frontière de l'Euphrate, Paris, 1907, էջ 173:

էր Տիգրանը վստահում և համարում էր առանձնապէս մարտունակ: Բայց իսկապէս սրանք որեւէ փայլուն գործ չարին, այլ կռվի բռնվելով մի քիչ հռոմեական հեծեալգործի հետ՝ չդիմացան հետո հետեալգործի հարձակմանը և, փախչելով ու ցրիվ գալով այս ու այն կողմը՝ հարկադրեցին հռոմեական հեծեալգործին իրենց հալածելու: Երբ սրանք ցրվեցին, Լուկուլոսը, տեսնելով Տիգրանի հետ առաջացող ձիավորների շքեղութիւնն ու բազմութիւնը՝ վախեցավ: Նա ետ կանչեց իր հեծեալգործը, որը թշնամուն հալածում էր, և առաջինն ինքը դեմ կանգնեց ատրպատականցիներին, որոնք իր դիմացն էին լավագույն զորքի հետ, և, առաջ, քան ձեռնակովի զնալը, նրանց ահաբեկեց և մատնեց փախուստի: Երեք թաղավորներից, որոնք միասին մասնակցում էին կռվին՝ ամենախալտառակ կերպով փախել էր, ինչպէս ասում են, Միհրդատ Պոնտացին, որը չէր դիմացել մինչև իսկ հռոմայեցիներին մարտական աղաղակներին: Հետապնդումը շարունակվեց երկար տարածութեան վրա, և հռոմայեցիներն ուժասպառ եղան, որովհետև ամբողջ գիշերը ո՛չ միայն սպանում էին թշնամուն, այլև տանում և բերում էին գերիներին ու նաև աւարը և ինչքը: Լիվիոսն ասում է, որ թշնամու կորուստն ավելի մեծ էր եղել առաջին կռվում, սակայն այս կռվում սպանուիլ ու գերի էին բռնվել ավելի անվանինները»:

2. Կասսիուս Դիոն³⁷, գք. 36, գլ. 4—5՝

«Լուկուլոսն արշավանքը սկսեց նույն տարվա ամառվա կեսին (որովհետև գարնանն անկարելի էր թշնամու երկրի վրա հարձակվել ցրտերի պատճառով) և երկրի որոշ մասերն ավերեց, որպեսզի ստիպե բարբարոսներին դիմադրել ու իր հետ պատերազմել: Իսկ երբ նրանք չշարժվեցին իսկի տեղից՝ նա ինքը զնաց նրանց վրա:

Հարձակման ժամանակ թշնամու այրուձին խիստ նեղը գցեց հռոմեական հեծեալգործին, բայց հետևակների հետ ոչ ոք նրանցից դուրս չեկավ ձեռամարտի, այլ նրանք իսկույն ետ էին քաշվում, երբ Լուկուլոսը հեծեալգործին օդնութեան էր տանում վահանակիրներին: Չնայած դրան՝ թըշնամիները որեւէ վնաս չկրեցին, այլ նրանք, ետ դառնալով՝

³⁷ Թեև Դիոնի հատվածում չի հիշատակված ճակատամարտի տեղը, սակայն էքհարդը, հիմնվելով նրա բովանդակության վրա՝ հավանական է համարում, որ նրա մեջ հաղորդված տեղեկությունները վերաբերում են Արածանի ճակատամարտին, տե՛ս Klio, 1910, Bd. X, 2, էջ 208: էքհարդի եզրակացությունը, իմ կարծիքով, միանգամայն հիմնավոր է ու համոզիչ:

նետեր էին արձակում հետապնդողների վրա, և շատերին իսկույն սպանեցին, և շատերին էլ վիրավորեցին: Իսկ վերքերը ծանր էին և դժվար էին բուժվում, որովհետև նետերն ունեին երկու ծայր, որոնք այնպես էին իրար կցված, որ թե վերքի մեջ մնալով և թե դուրս հանվելով՝ արագ կերպով մահ էին պատճառում: Դրա պատճառն այն էր, որ նետի ծայրերից մեկը, որը ո՛չ մի կերպ չէր կարելի դուրս հանել՝ մնում էր մարմնի մեջ»:

Նվրոպական գիտնականներից շատերը, օրինակ, Ռեյնաքը, Նիպեն և Ֆեռենոն³⁸, հավատ ընծայելով Պլուտարքոսի վերոհիշյալ վկայություններին, կարծում են, որ Արածանիի ճակատամարտում Լուկուլլոսը հաղթություն էր տարել, և Տիգրանը Միհրդատի հետ կրել էին ծանր պարտություն: Ռեյնաքը, հիմնվելով, բացի այդ, Փլեգոնի վկայության վրա³⁹, որը, ինչպես վերև տեսանք, վերաբերվում է ո՛չ թե Արածանիի, այլ Տիգրանակերտի ճակատամարտին, թյուրիմացաբար մատնացույց է արել, որ այս կովում Տիգրանի զորքից սպանվել էին 5000 հոգի, իսկ մի մասը գերի էր վերցվել:

Լուկուլլոսի տարած այս հաղթության նկատմամբ համեմատաբար ավելի զուսպ են ու ձեռնադաճ Մոմզենը և էքհարդը⁴⁰, սակայն սրանք ևս, գտնվելով յորոշ չափով Պլուտարքոսի վկայությունների ազդեցության տակ՝ բավարարաչափ չեն ընդգծել հռոմեական զորքի խիստ դժվարին վիճակը, որը պարզ կերպով մատնացույց է արված Դիոնի վերոհիշյալ հատվածում:

Արածանիի մոտ, ինչպես դժվար չէ հետևցնել Կոսսիոս Դիոնի վկայությունից, Տիգրանը ո՛չ միայն պարտություն չէր կրել, այլ, ընդհակառակը, ինքն էր ծանր հարված հասցրել հակառակորդին: Տիգրանի հեծելազորը, ինչպես պարզ վկայում է Դիոնը, ինքը որևէ վնաս չէր կրել թշնամուց, սակայն՝ ետ դառնալով և հետապնդող հռոմայեցիների վրա նետեր արձակելով՝ նրանցից շատերին սպանել և շատերին էլ վիրավորել էր: Տեղի ունեցած ընդհարմանը մասնակցած է եղել, ինչպես միանգամայն

³⁸ St'w Reinach, Mithridate Eupator, էջ 367, Б. Пизе, Очерк римской истории, С. Петербург, 1910, էջ 289 և Ферреро, Величие и падение Рима, I, էջ 196:

³⁹ St'w Müller, Fragm. Hist. Gr. էջ 606:

⁴⁰ St'w Mommsen, Римская история, т. III, էջ 61 և Eckhardt, Klio, Bd. X, Heft 2, էջ 208—213:

ձիշտ մատնացույց է արել էքհարդը⁴¹, միմիայն Տիգրանի թեթև հեծելազորն առանց հետևազորի, որը չի հիշատակված, իրոք, ո՛չ Պլուտարքոսի և ո՛չ էլ Դիոնի վկայություններում: Հայկական հետևազորի, ինչպես և Միհրդատի բացակայությունը՝ պետք է համարել միանգամայն հավանական, որովհետև վերոհիշյալ Պլուտարքոսի վկայությունից ևս երևում է, որ հռոմեական զորքին հետապնդել ու նրա հետևից հասել էր իր թեթև հեծելազորով Տիգրանը: Անհնարին էր, իհարկե, որ դանդաղաշարժ հայ հետևազորը ևս միաժամանակ հասած լիներ Արածանիի գետափը:

Աղբյուրների մեջ բերված վկայություններից երևում է նույնպես, որ այս կովում ևս Տիգրանը գործադրել էր մարտավարության հին եղանակը, այսինքն՝ ուղեցել էր ո՛չ թե վճռական մարտի բռնվել, այլ հարված հասցնել թշնամուն գետից անցնելու ժամանակ: Տիգրանի հեծելազորի փախուստը պարզապես կեղծ փախուստ էր, որի միջոցին նրա նետաձիգ արագաշարժ ձիավորները նոր ջարդ էին տալիս թշնամուն: Կովելու արևելյան այդ ձևը գործադրել էին, ինչպես հայտնի է, նաև պարթևները Կրասսոսի դեմ, որը կատարյալ պարտություն էր կրել 53 թվին:

Արդ՝ ընդունելով որ հայերի կողմից Արածանիի կովին մասնակցել էր Տիգրանի միայն թեթևաշարժ հեծելազորը՝ դժվար չէ ըստ իս համոզվել, որ Պլուտարքոսի հաղորդած տեղեկությունները, որ իբր թե հռոմայեցիներն ամբողջ գիշերը ջարդել ու գերել էին թշնամուն, և որ իբր թե Միհրդատ Պոնտացին առաջինն էր փախել ռազմադաշտից՝ դիտավորյալ հերյուրանքներ են, որոնք ո՛չ միայն շեն հաստատվում, այլև միանգամայն հակասում են Դիոնի արժանահավատ ու անաչառ վկայություններին:

Արածանիի ճակատամարտը տեղի էր ունեցել 68 թվի սեպտեմբերի կեսերին: Մոտենում էր արդեն Հայաստանի դաժան ձմեռն իր բուք ու բորանով, սակայն հռոմեական զորքը, դեռևս ո՛չ վճռական կռիվ էր ունեցել հայկական զորքի հետ, ո՛չ էլ որևէ զգալի հաջողություն: Ընդհանուր տարածությունը ՈՂՈ դաշտից մինչև Արածանիի վերին հոսանքը, այսինքն՝ հին Պատրանս ավա-

⁴¹ Strabo, Bd. X, 2, էջ 210: Միանգամայն ուղիղ են ու հիմնավոր էքհարդի առարկությունները Մոմզենի և Ռեյնաքի դեմ, որոնց մոտ Արածանիի ճակատամարտը չի համապատասխանում աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններին, տե՛ս Момсен, Римская история, т. III, էջ 61 և Reinach, Mithridate Eupator, էջ 367:

նից մինչև Արածանիի գետանցքը Դիդեմի մոտ, ուր գտնվում էր այժմ հռոմեական զորքը, Պետինգերյան քարտեզում նշանակված մեծ ճանապարհով, որը մանրամասն լուսաբանված է աշխարհագրական իմ նոր ուսումնասիրության մեջ՝ ընդամենը մոտ 250 կիլոմետր էր⁴², և այդ համեմատաբար փոքր տարածությունը հռոմեական զորքն անցել էր մոտ 2—3 ամսվա ընթացքում։ Եթե հռոմեական աղբյուրները մանրամասն մեղ չեն հաղորդում այս երկարատև արշավանքի բոլոր եղելությունները՝ այդ ինքնին արդեն հավանական մի նշան է, որ այդ դեպքերը նպաստավոր և պատվաբեր չէին հռոմեական զորքի համար։ Սակայն չնայած աղբյուրների լռության՝ կարելի է վերոհիշյալ աղքատիկ իսկ վկայություններից հետևել, որ Լուկուլլոսի զորքն այդ երկու կամ երեք ամսվա ընթացքում արդեն բավական հյուծվել ու թուլացել էր և, ըստ երևույթին, վերոհիշյալ փոքր գուպարածներում, ինչպես շատ ճիշտ դիտել է էքհարդը⁴³, ունեցել էր ավելի մեծ կորուստներ, քան նա կունենար վճռական մեծ ճակատամարտում։

Գետն անցնելուց հետո Լուկուլլոսն առաջնորդեց իր զորքը դեպի Արտաշատ։ Սակայն մի քանի օրից հետո, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը, զորքը կտրականապես հրաժարվեց առաջ գնալ և պահանջեց հտ դառնալ։ Զորքի մեջ ծագած այս ապստամբությունը, որ հարկադրել էր Լուկուլլոսին հտ նահանջել Հայաստանից՝ Պլուտարքոսի և Նիկերոնի մոտ տրված են տարբեր բացատրություններ։ Պլուտարքոսն ապստամբության պատճառ համարում է այն, որ սեպտեմբեր ամսին, աշնանային գիշերահավասարի ժամանակ, հանկարծակի ձյուն էր եկել, և Հայաստանում սկսվել էին անժամանակ ցրտերը։ Իսկ Նիկերոնը, որի մոտ զորքի այս ապստամբությունը պարզ կերպով ակնարկված է, բացատրում է, որ հռոմեական զորքը մերժել էր առաջ գնալ, որովհետև նա շատ էր հեռացել իր երկրից և կարոտել էր հայրենիքին։

Համապատասխան այդ վկայությունները մեջ եմ բերում բառացի թարգմանությամբ հունարենից և լատիներենից.

1. Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, գլ. 31՝

⁴² Տե՛ս «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», Երևան 1936, էջ 92—114, Տարածությունը *Patrunsauna-ից մինչև *Tsumbo ցույց է տրված հռոմեական քարտեզում 114 հռոմեական մղոն կամ մոտ 170 կիլոմետր, իսկ *Tsumbo-Մուրից մինչև գետափը Didyma-Դիդեմի մոտ կլինի մոտ 80 կիլոմետր։

⁴³ Տե՛ս Klio, Bd. X, 2, էջ 207։

«Այնուհետև Լուկուլլոսը որոշեց վստահ ու համարձակ առաջ շաժվել դեպի երկրի ներսը և ընկճել բարբարոսներին՝ Սակայն աշնանային գիշերահաճախարի ժամանակ վրա հասան հանկարծակի ձմեռվա վատ եղանակները. շատ ձյուն էր գալիս և կամ պարզ եղանակներին նստում էր եղյամ և սառույց: Եվ այս պատճառով ձիերը դժվարությամբ էին խմում գետերի ջուրը, որը չափից դուրս սառն էր, և նրանք դժվարությամբ էին անցնում գետերի վրայով, որոնց կարծր սառույցները ճղում և կտրում էին նրանց երակները: Այդ կողմերի մեծագույն մասը խիտ ծածկված էր ծառերով, անտառապատ էր, և ճանապարհները նեղ էին: Զինվորները, որոնք ձյունով ծածկվում էին ճանապարհին՝ շարունակ թրջվում էին և, որովհետև թաց տեղերում էին գիշերում՝ իրենց վատ էին զգում: Արդ՝ ճակատամարտից հետո նրանք մի քանի օր հետևեցին Լուկուլլոսին, բայց հետո ընդդիմացան: Սկզբում նրանք խնդրում էին և ուղարկում նրա մոտ տրիբուններին, ապա՝ մեծ աղմուկով հավաքվում էին միասին և, վերջապես՝ սկսեցին գիշերը վրաններում աղաղակ բարձրացնել, որ նշան էր ապստամբական տրամադրության: Եվ Լուկուլլոսը պնդում էր, իհարկե, համառորեն ու խնդրում, որ նրանք մի փոքր էլ համբերեն, մինչև որ՝ կվերցնեն Հայաստանում Կարթագենը և կխորտակեն ամենամեծ թշնամու (այգպես էր նա անվանում Աննիբալին) գործը: Սակայն չկարողանալով համոզել՝ հտ տարավ նրանց ու անցավ Տավրոսն ալլ ճանապարհներով և իջավ Միգդոնիա»:

2. Կիկերոն, Պոմպեոսի հրամանատարության մասին, IX, 23—24՝

«Ինչ վերաբերում է մեր զինվորներին՝ նրանց հաջողվել էր, իրոք, վերցնել մեկ քաղաք, որը գտնվում էր Տիգրանի թագավորության մեջ, և հաջողվել էր նույնպես հաղթություն տանել մի քանի ճակատամարտերում, սակայն այն կողմերի անչափ հեռավորությունը վատ էր ազդել նրանց վրա և հայրենիքի կարոտը սկսել էր նրանց հաղթահարել... Թե ի՛նչ պատահեց հետո՝ այդ մասին ես այլևս չեմ խոսի: Բանը վերջացավ նրանով, որ մեր զինվորները, առաջ շարժվելու փոխարեն, պահանջեցին հտ դառնալ արագորեն»:

Ապպիանոսը և Կասսիուս Դիոնը տեղեկություններ են տալիս միայն Լուկուլլոսի նահանջի մասին, առանց հիշելու ապստամբության անպատվաբեր փաստը: Ապպիանոսը նահանջի պատճառ

է համարում վրա հասնող ձմեռը⁴⁴, իսկ Դիոնը վերավորներէ մեծ թիվը և սննդամթերքների պակասությունը⁴⁵:

Մոմզենը, Ռենյաքը, Ֆեռենոն և ուրիշ պատմագետները ընդունելի և արժանահավատ են համարել վերոհիշյալ հաղորդագրություններից, գլխավորապես, Պլուտարքոսի վկայությունը, որին աղբյուր էր ծառայում Լիվիոսը: Նախապատվություն տալով Պլուտարքոսին՝ նրանք դժբախտաբար աչքաթող են արել Կասսիուս Դիոնին, որը թեև չէ հիշատակել հռոմեական զորքի ապստամբությունը, սակայն նահանջի մասին տվել է ուշագրավ ու միանգամայն վստահելի տեղեկություն: Դիոնին նրա պատմության այս մասում աղբյուր էր ծառայել, անկասկած, Սալլուստիոսը, որը հռոմեական հնագույն պատմիչների մեջ համարվում է բոլորից լրջմիտը և անաչառը:

Բոլորովին ճիշտ են այս տեսակետից էքհարդի դիտողությունները⁴⁶, որը հիմնական պատճառ զինվորական ապստամբության համարել է ո՛չ այնքան անժամանակ ցուրտը, ինչպես այդ մատնանշված է Պլուտարքոսի մոտ, որքան հռոմեական զորքի մեծ կորուստները, վերավորների շատությունը և սննդամթերքների պակասությունը, ինչպես այդ պարզ կերպով մատնացույց է արված Դիոնի մոտ: Իրավացի է նույնպես և Աստուրյանը⁴⁷, որը կարծում է, թե նահանջի բուն պատճառը եղել է հռոմեական զորքի բարոյալքումը և վհատությունն իր լուրջ անհաջողությունների պատճառով: Եթե միայն ցուրտը լինեի ապստամբության պատճառը՝ հռոմեական զորքը պետք է, ընդհակառակը, ո՛չ թե. ետ նահանջեր, այլ առաջ գնար դեպի Արտաշատ, որն արդեն շատ մոտ էր և որը ո՛չ միայն կազատեր նրանց ցրտից, այլև կտար պատերազմական մեծ ավար:

Արտաշատի հեռավորությունը հռոմեական բանակի վերջին ճամբարակայանից կարելի է ըստ իս ճշգրիտ կերպով որոշել: Համաձայն Պետինգերյան քարտեզի տարածությունն Արաժանիի գետանցքից մինչև Արտաշատ ընդամենը մոտ 170 կիլոմետր է: Ըստ Պլուտարքոսի՝ Արաժանիի ճակատամարտից հետո հռոմեական զորքը Արտաշատի ուղղությամբ առաջ էր շարժվել դեպի երկրի ներսը և ապստամբության ժամանակ, ինչպես երևում է նրա նկարագրությունից, դեռևս չէր հասել Արարատյան դաշտը: Արա-

⁴⁴ Տե՛ս Միհրդատ., գլ. 87:

⁴⁵ Տե՛ս գր. 36, գլ. 6, 1:

⁴⁶ Տե՛ս Klio, Bd. X, 2, էջ 213—216:

⁴⁷ «Քաղաքական վերաբերություններ», էջ 63 և այլն:

Ժանիի ափից նա կարող էր մի քանի օրում գնացած լինել, Պլուտարքոսի մոտ նկարագրված ծանր պայմաններում, առառավելն 50—70 կիլոմետր։ Ուրեմն, դժվար չէ կռահել, որ Լուկուլլոսի զորքը, որը գնում էր Արտաշատ Պևտինգերյան քարտեզում նշված մեծ ռազմական ճանապարհով ու հին Բագավանի և Արուճի մոտով՝ իր առաջարժման վերջին օրում գտնվել էր, հավանորեն, ճանապարհի ամենադժվար մասում, այժմյան Կուշաղի կամ Կարվանսարայի լեռնանցքում՝ Արտաշատից ընդամենը մոտ 100 կիլոմետր հեռավորության վրա⁴⁸։

Լուկուլլոսի նահանջի ճանապարհը Հայաստանից դեպի Միջագետք մանրամասն քննության է առնված էքհարդի աշխատության մեջ⁴⁹։ Այդ ճանապարհը, մատնանշված է, ինչպես վերև տեսանք, Պլուտարքոսի մոտ։ Համաձայն սրա վկայության, Լուկուլլոսն իր զորքերը ետ էր տարել ո՛չ թե վերոհիշյալ հին ճանապարհով, այլ նոր ուղղությամբ։ Նա Տավրոսն անցել էր մի այլ լեռնանցքով և իջել էր Միգդոնիա նոր ճանապարհով։ Էքհարդն այս ճանապարհը ենթադրում է այժմյան խոյի վրայով դեպի Բաշկալե և այնտեղից Ջուլամերիկի, Ջախոյի և Ջեզիրեի վրայով դեպի Մծբին։ Ինձ թվում է, որ նահանջի ճանապարհը, որը պետք է ենթադրել, անտարակույս կամ Բերկրիի ձորով և կամ հին Արտաղ գավառի միջով՝ դժվար է ճշտիվ որոշել, որովհետև բացի Պլուտարքոսից չկան այդ մասին որևէ այլ տեղեկություններ։

Հյուսիսային Միջագետքում, ուր Տավրոսյան լեռներից իջել էր Լուկուլլոսը 68 թվի հոկտեմբեր ամսին՝ դեռևս ամառնային տաք եղանակներ էին։ Հայերի ձեռքին էր գտնվում այստեղ Մծբինը, որը նշանավոր բերդաքաղաք էր և շրջապատված էր կրկնակի՝ արտաքին և ներքին պարիսպներով։ Գերագույն իշխանությունը Մծբինում, որն ուներ ռազմական ու ստրատեգիական մեծ նշանակություն, Տիգրանը հանձնարարել էր, ինչպես վերև տեսանք, իր եղբորը՝ Գուրպին։

Արդ՝ ուշագրավ է ու հետաքրքիր, որ հռոմեական զորքը, որն ապստամբել էր և չէր ուզեցել գնալ Արտաշատ՝ այժմ պաշարեց Մծբինն առանց որևէ հակառակության։ Սակայն այս պաշարումն⁵⁰ առաջին ամիսները չտվեց ոչ մի հետևանք։ Քաղա-

⁴⁸ Տե՛ս «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 17—46։

⁴⁹ Տե՛ս Klio, Bd. X, 2, էջ 226—231։

⁵⁰ Պաշարման մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում Պլուտարքոսը և Կասսիոս Դիոնը, տե՛ս Պլուտ., Լուկ., գլ. 32 և Դիոն., գր. 36, գլ. 6—7։

քը, որի փաստական հրամանատարն էր ու պաշտպանը հռչակա-
վոր հույն ճարտարապետ Կալլիմաքոսը, ցույց տվեց նույնպիսի
ուժեղ դիմադրութուն, ինչպես և Տիգրանակերտը:

Քաղաքի պաշտպանները, ինչպես վկայում է Դիոնը, մի-
անգամայն վստահ էին, որ հռոմայեցիները ստիպված են լինե-
լու հեռանալ: Բայց անսպասելի կերպով, անձրեային ու փոթոր-
կալից մի մութ գիշեր, երբ ոչինչ չէր կարելի նկատել կամ լսել՝
հռոմայեցիներին հաջողվեց մոտենալ քաղաքին և սիրելի արտա-
քին պարսպին: Այնուհետև ներքին պարիսպը ևս հնարավոր չե-
ղավ, մթության ու հորդ անձրևի պատճառով, պաշտպանել նե-
տաձգությամբ ու այրվող նավթով: Հռոմայեցիները լցրին միջ-
պարիսպային փոսը ցախով և հեշտությամբ վերցրին նաև երկ-
րորդ պարիսպը: Պարիսպների գրավումից հետո՝ Գուրասը և բեր-
դապահ զորքը, որոնք ամրացել էին միջնաբերդում, անձնատուր
եղան որոշ պայմանով և ազատ արձակվեցին: Միայն Կալլի-
մաքոսը, որը Մծբինից առաջ հաջողությամբ դեկավարել էր նաև
պաշարված Ամիսոսի պաշտպանութունը, համարվեց հանցավոր
և շղթայվեց:

Մծբինի առումը լուկուլլոսի վերջին հաջողությունն էր:
Այնուհետև նրա աստղը հետզհետե բոլորովին խավարեց, և հռո-
մեական զորքը, ինչպես կտեսնենք, անփառունակ կերպով հեռա-
ցավ Հայաստանից:

15. ՏԻԳՐԱՆԻ ԵՎ ՄԻՀՐԴԱՏԻ ՀԱՂԹԱԿԱՆ
ԱՌԱՋՏԱՐԺՈՒՄԸ ԵՎ ԼՈՒԿՈՒԼԼՈՍԻ ՆԱՀԱՆՁԸ

Մինչ հռոմեական զորքը հրկար ու դժվար ճանապարհներով իջնում էր Միջագետք և պաշարել էր այստեղ Մծբինը՝ Միհրդատը և Տիգրանը, փոխանակ հուսաբեկ ու բարոյալքված թշնամուն հալածելու, հարձակվեցին հռոմեական զորամասերի վրա Պոնտոսում և Տիգրիսի հյուսիսակողմում։ Նրանք դարձյալ շարունակեցին վարել տեղային մանր կռիվներ, որոնք ունեցել էին հաջող հետևանքների և, ինչպես տեսանք, հյուծել ու անբարոյացրել էին Լուկուլլոսի գլխավոր բանակը։

Միհրդատը, իր հետ վերցնելով ութ հազար զորք, որոնցից չորս հազարը հայեր էին, որ նա ստացել էր Տիգրանից՝ զնաց Պոնտոս, որպեսզի վերագրավե իր թագավորությունը, իսկ Տիգրանն աշխատեց վերանվաճել իր բուն թագավորության հարավային շրջանները¹։ Այստեղ՝ Տիգրիս գետի հյուսիսակողմում, որը Մեծ Հայաստանի հարավամասն էր՝ Տիգրանը վերագրավեց մի շարք շրջաններ և շրջապատեց ու պաշարեց տեղական ամրություններից մեկը, որի մեջ պատսպարվել էին հռոմեական Լուկիուս Փաննիուս զորավարն ու նրա զորքերը։ Փաննիուսին, ինչպես վկայում է Դիոնը², Միջագետքից օգնության էր եկել և ազատել ինքը՝ Լուկուլլոսը։

Նույնպես և Միհրդատը, որը մտել էր նախ Փոքր Հայքի արևելյան շրջանները, ահաբեկելով այստեղ հռոմայեցիների ցրված ու թույլ ուժերը և կոտորելով մաս առ մաս թշնամիներին՝ մեծ արագությանմբ գրավել էր իր թագավորության արևելյան մասերը։ Այստեղից նա կոչ էր արել իր ժողովրդին զենք առնել ու ապստամբել և խոստացել էր ազատել բոլոր պոնտացիներին, որոնք հռոմայեցիների մոտ աշխատում էին որպես ստրուկներ։

¹ Տե՛ս Ա պ ա ի ա ն, Միհրդատ., գլ. 38 և Կ ա ս ս ի ու ս Դ ի ո ն, գք. 36, գլ. 8—9։

² Տե՛ս գք. 36, գլ. 10։

ժողովուրդը, ինչպես վկայում է Դիոնը³, գրկաբաց ընդունում էր՝ և օգնում Միհրդատին, որովհետև աստելությամբ լցված էր դեպի հռոմայեցիները ու նրանց դաժան ու հարստահարող իշխանավորները:

Երբ Միհրդատը Փոքր Հայքից անցավ Պոնտոսի ներքին գավառները՝ նրա դեմ դուրս եկավ հռոմեական Փաբիուս Հադրիանուս զորավարը: Սակայն Միհրդատի նախկին վառձկան թրակական զորքը և նմանապես նաև պոնտացիները, որոնք հռոմայեցիներին սպասարկում էին իբրև ստրուկներ՝ կապ հաստատեցին Միհրդատի հետ, օգնեցին նրան⁴ և տեղի ունեցած ճակատամարտի ժամանակ խմբերով անցան նրա կողմը: Հռոմայեցիները թեև այս ճակատամարտում մեծ կորուստներ էին կրել, սակայն Հադրիանուսը կարողացել էր աղետալի մարտը դադարեցնել շնորհիվ միայն այն հանգամանքի, որ թշնամին ստիպված էր մարտադաշտից դուրս տանել Միհրդատին, որը ծանր վիրավորվել էր⁵, հռոմեական պարտված զորքի մնացորդները փախան ու ամրացան Կաբիրա բերդաքաղաքում:

Հադրիանուսին օգնության հասավ Տրիարիուսը, որը նրան պաշտոնաէկ արեց և փոխարինեց⁶, Սակայն սա ևս չկարողացավ դուրս վտարել Պոնտոսից թշնամուն և հարկադրված եղավ ձմեռել Գադիուրայում՝ դեմ առ դեմ Միհրդատի զորաբանակին, որը գտնվում էր պոնտական Կոմանայի կողմերում: Միհրդատն ամրացավ այստեղ Իրիս գետի հարավակողմում և աշխատեց նոր ուժեր հավաքել Փոքր Հայքից, որն ամբողջովին ազատված էր հռոմեական տիրապետությունից: Նմանապես և Տրիարիուսը դիմեց Լուկուլլոսին և, հայտնելով նրան Հադրիանուսի պարտությունն ու հռոմայեցիների վտանգված դրությունն մասին՝ խնդրեց նրանից օգնություն:

Լուկուլլոսը, տեղեկություն ստանալով հռոմեական զորքի անհաջողությունների մասին՝ վճռեց Պոնտոսը փրկելու համար դուրս տանել իր զորքը Միջագետքից և հրաժարվել անդրեփրատյան իր նվաճումներից: Սակայն նրա լեզեոնները, որոնք ուրախ ու հանգիստ ապրում էին ձմեռվա տաք կայաններում՝ հրաժարվեցին արշավանքի դուրս գալ գարնանից առաջ⁷: Այս

³ Գր. 36, զլ. 9, 2:

⁴ Տե՛ս Դիոն, գր. 26, զլ. 9, 3—4:

⁵ Ապպիանոս, Միհրդատ., զլ. 88:

⁶ Տե՛ս նույնը, զլ. 88:

⁷ Համեմատե Պլուտ., Լուկուլլ., զլ. 34:

արդեն երկրորդ անգամն էր, որ հռոմեական զորքերը չէին հր-
նազանդվում իրենց հրամանատարին և ըմբոստաբար ու ինքնա-
գլուխ խախտում էին զինվորական կարգապահութիւնը:

Պետք է ասել, որ 68 թվի հայկական անհաջող արշավան-
քից հետո Լուկուլլոսի դրութիւնը սկսել էր խիստ տատանվել: Հենց
հռոմեական-հայկական այս կռիվների ժամանակ Հռոմում ուժե-
ղացել էր նորից դեմոկրատական կուսակցութիւնը, որը համա-
ռորեն աշխատում էր վարկաբեկել ու տապալել այս հզոր հակա-
ռակորդ զորավարին, որը Սուլլայի համախոհն էր ու կուսակիցը:
Դեմոկրատական կուսակցութիւնը և, գլխավորապես, դրամատի-
րերի ու կապալառուների ագիտացիային պետք է վերադրել, որ
դեռևս 69/68 թվերին Լուկուլլոսին ղրկել էին Ասիայի ու Կիլի-
կիայի կուսակալութիւնն պաշտոններից: Զայրույթն ավելի ևս
սաստկացել էր նրա դեմ 68 թվի անհաջող կռիվներից հետո: Նրա
հեղինակութիւնն անկումը Հռոմում անդրադառնում էր, բնականա-
բար, զորքի վրա: Լեգեոնարների մեջ արդեն լուրեր էին պտտվում,
որ Հռոմում որոշված է Լուկուլլոսին պաշտոնից հեռացնել: Այսպի-
սով, 68 թվի կռիվներից ու նահանջից հետո, զինվորների սան-
ձարձակութիւնը շարունակ ուժեղանում էր և նրանց մեջ սաստ-
կանում էին ըմբոստութիւնն ու ապստամբութիւնն տրամադրու-
թիւնները: Զորքն այժմ պահանջում էր, որ իրեն թույլ տրվի
վերադառնալ Իտալիա: Զինվորներից շատերը, որոնց ծառայու-
թիւնն ժամկետը լրանում էր 67 թվին, և որոնք իրենց զինվո-
րութիւնն ընթացքում կողոպտել էին բազմաթիւ հարուստ քա-
ղաքներ ու շրջաններ՝ այժմ այլևս ընչազուրկ պրոլետարներ չէին,
այլ կարողութիւն տեր էին և ունեոր: Միանգամայն բնական է
որ նրանք չէին ուզում վտանգի ենթարկվել նոր կռիվներում, այլ
շտապում էին վերադառնալ Իտալիա և ապրել այնտեղ կուշտ և
անդորր:

Շնորհիւ իր զորքի ընդդիմութիւնը՝ Լուկուլլոսը, ինչպես տե-
սանք, ստիպված եղավ մնալ Միջագետքում 68/67 թվի ամբողջ
ձմեռը: Միայն 67 թվի գարնան սկզբին նա թողեց Տիգրանակերտն
ու Մծբինը և, անցնելով Եփրատի աջ կողմը՝ օգնութիւն շտապեց
Պոնտոսին: Դատարկելով Միջագետքը և հարավային Հայաստանը՝
Լուկուլլոսը, ինչպես միանգամայն ճիշտ մատնանշել է Մոմզենը,
հրաժարվում էր, անշուշտ, բոլոր իր փայլուն հույսերից, որ կապ-
ված էին հայկական արշավանքի հետ⁸:

Մինչ Լուկուլլոսը Տրիարիուսին օգնութիւն էր գնում՝ ար-

⁸ S⁸ u Mommsen, Римская история, III, էջ 63:

դեն Պոնտոսում սկսվել էին պատերազմական գործողությունները։ Տրիարիուսը, որն ուներ մոտ տասը հազար զորք՝ սկզբում՝ աշխատեց խուսափել ընդհարումից և ամրացավ իր ճամբարում, Գաղիուրայի մոտ։ Սակայն երբ Միհրդատն ուզեց պաշարել Դադասա ամրությունը, ուր գտնվում էին հռոմեական զորքի համընդհանուր ավարն ու գույքը՝ Տրիարիուսի զինվորները սրան հարկադրեցին օգնության գնալ Դադասայի կայազորին։ Դուրս գալով ամրացրած ճամբարից՝ Տրիարիուսը ստիպված եղավ մարտի բռնվել Միհրդատի հետ Գաղիուրայի և Զելայի միջև խիստ վտանգավոր վայրում։ Չնայած որ հռոմայեցիները ցույց տվին թշնամուն ուժեղ դիմադրություն՝ հայ-պոնտական զորքերը կարողացան ետ մղել հռոմեական հետևազորը մի տղմուտ ձորի մեջ, ուր նա գրեթե ամբողջությամբ կոտորվեց։ Փախուստի էին դիմել ու ազատվել միմիայն ինքը Տրիարիուսը և հռոմեական հեծելազորը։

Ըստ Ապպիանոսի և Պլուտարքոսի վկայությունների⁹ հռոմեական զորքից սպանվել էին ճակատամարտում 24 հազմական տրիբուններ, 150 հարյուրապետներ և մոտ 7000 զինվորներ։ Տրիարիուսի այս ծանր պարտության մասին առանձնապես ուշագրավ է Կիկերոնի վկայությունը, որը մատնանշում է, որ ինքը, հետևելով հռոմեական պատմագիրների օրինակին՝ լուծություն է պահպանելու պարտության մասին։ Վերջինս, ասում է Կիկերոնը, այնքան մեծ էր, որ զլխավոր հրամանատարը իմացել էր նրա մասին ո՛չ թե ճակատամարտին մասնակցող լրաբերից, այլ ժողովրդի մեջ պատող լուրերից¹⁰։ Սպանվածների դիակները, երեք տարի անթաղ մնալուց հետո, հողին էր հանձնել Պոմպեոսը, 64 թվին։

Լուկուլլոսը դեռևս կես ճանապարհին էր գտնվում, երբ տեղեկացավ, որ Տրիարիուսը, որին նա օգնության էր գնում՝ ծանր պարտություն էր կրել թշնամուց։ Նա ուզեց վերսկսել ճակատամարտը և վրեժ առնել Միհրդատից Տրիարիուսի պարտության համար, սակայն Միհրդատը մարտը չընդունեց և, նախապատվություն տալով մարտավարության նախկին կերպին՝ գերադասեց սպասել Տիգրանին և վերսկսել նրա հետ միասին լեռնային փոքր պատերազմը, որը, ինչպես տեսանք, փայլուն հետևանքներ էր տվել 68 թվի կռիվներում։

Գաղիուրայի ու Զելայի կողմերից, ուր պարտություն էր

⁹ Տե՛ս Ապպ., Միհրդ., գլ. 89 և Պլուտարքոս, Լուկուլ., գլ. 35։

¹⁰ Տե՛ս De imp. Pompeii, IX, 25։

կրել Տրիարիուսը՝ Միհրդատը շտապեց ետ քաշվել Փոքր Հայք. վերցնելով իր հետ այնքան պաշարեղեն, որքան հնարավոր էր տանել¹¹։ Իսկ այն, ինչ որ դժվար էր տանել, նա ոչնչացրեց. որպեսզի դժվարացնե թշնամու պարենավորումը։ Ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը¹², նա իր զորքի հետ նահանջել էր Տաւրավրայի բարձունքները և, ամրանալով այստեղ՝ սպասում էր Տիգրանի գալստյան։ Եվ նույն այդ ժամանակ Ատրպատականի թագավոր Միհրդատը, որը Տիգրանի փեսան էր՝ հանկարծակի հարձակումներով հալածում ու սրի էր քաշում այս ու այն կողմ ցրված հռոմեական փոքր զորամասերը¹³։

67 թվի գարնանը Լուկուլլոսը և նրա զորքը գտնվում էին Փոքր Հայքում՝ դեմ հանդիման Միհրդատի զորաբանակի։ Իսկ թիկունքից, ինչպես և 68 թվի կոիվներում, նրան սպառնում էր Տիգրանը, որը վերագրավել էր արդեն իր բուն թագավորության հայկական հարավային երկրները և պատրաստվում էր օգնություն գալու աներոջը։ Լուկուլլոսի ու նրա զորքի դրուժյունը խիստ ծանր էր, որովհետև հայ-պոնտական զորքերն անընդհատ ուժեղանում էին ու ստանում թարմ զորական ուժեր, մինչդեռ հռոմեական բանակը, որը շարունակ կորուստներ էր կրել՝ գեթե չէր ըստանում օժանդակ նոր զորամասեր։

Արդ՝ կարիք ունենալով կորուստների լրացման Լուկուլլոսը Փոքր Հայքից սուրհանդակներ ուղարկեց Կիլիկիայի նորընտիր Կվինտուս Մարկիուս Ռեքս կուսակալի մոտ և խնդրեց նրանից օգնություն։ Այս վերջինը, որն այդ ժամանակ գնում էր իր շըրջանը՝ արդեն հասել էր Լիկաոնիա և ուներ իր տրամադրության տակ երեք լեգեոն։ Լուկուլլոսը լիահույս էր, որ Մարկիուս Ռեքսն իր խնդիրը չի մերժի, որովհետև նա հետևորդ էր քաղաքական միևնույն կուսակցության և միաժամանակ իր քենակալն էր։ Սակայն այդ միանգամայն զուր հույսեր էին։ Մարկիուս Ռեքսը մերժեց նրա խնդիրը և պատասխանեց, որ իր զորքերը չեն համաձայնվում գնալ Հայաստան¹⁴։

Վատ էին նաև Հռոմից հասած լուրերը։ Տրիարիուսի պարտության լուրը հռոմայեցիների ականջը հասնելուց հետո՝ Լուկուլլոսի հակառակորդները նոր առիթ ունեցան սաստկացնելու իրենց պայքարը նրա դեմ։ 67 թվի գարնանը նրանք կարողացան

¹¹ Տե՛ս Ա պ պ ի ա ն., Միհրդ., գլ. 90։

¹² Տե՛ս գք. 36, գլ. 14, 2։

¹³ Տե՛ս Դ ի ո ն., գք. 36, գլ. 14, 2։

¹⁴ Տե՛ս Ս ա լ լ ու ս տ ի ու ս, V, նր. 12 և 13, համեմատե՛նք նաև Կ ա ս ս ի ու ս Դ ի ո ն., 36, 15, 1 և 17, 2։

հասնել իրենց վերջնական նպատակին: Ժողովրդական տրիբուն Գարինիուսի առաջարկությամբ Հռոմում ընդունվեց մի նոր օրենք, որը Լուկուլլոսից ետ էր վերցնում նրա հրամանատարության իրավունքն ընդդեմ Միհրդատի, ինչպես և Բիթանիայի ու Պոնտոսի կուսակալությունները, և տալիս էր այդ իրավունքները նույն տարվա կոնսուլ Մանիուս Ակիլիուս Գլաբրիոնին: Նույն օրենքով արձակուրդ էր տրվում Լուկուլլոսի հրամանատարության տակ գտնվող այն լեգեոնարներին, որոնց ծառայության ժամկետն արդեն լրացել էր: Օրենքը հակառակողներին սպառնում էր նրանց գույքի բռնագրավմամբ: Հռոմի այս կարգադրությունները, ինչպես հաղորդում է Ապպիանոսը¹⁵, իսկույն հրապարակվել էին ամբողջ Ասիայում:

Այսպիսով, Լուկուլլոսը, որն արդեն վարկաբեկ էր եղել իր բանակում 68 և 67 թվերի ռազմական անհաջողությունների ու պարտությունների պատճառով՝ վերոհիշյալ օրենքի հրապարակումից հետո կորցրեց բոլորովին իր վարկն ու հեղինակությունը: Գտնվելով այսպիսի ծանր դրության մեջ՝ նա տեսավ, որ իրեն ուրիշ ոչինչ բան չէր մնում անել, քան հանձնել հրամանատարությունը կոնսուլ Գլաբրիոնին, որն արդեն ժամանել էր Փոքր Ասիա: Նա խնդրեց այս վերջինին, որ համաձայն հռոմեական ժողովրդի որոշման ընդունե իրենից զորքի գերագույն հրամանատարությունը: Սակայն Գլաբրիոնը ևս, ինչպես և Մարկիուս Ռեքսը, մերժեց նրա խնդիրը և չհամաձայնեց վերցնել իր վրա նրա պատասխանատու պաշտոնը, որը դառել էր չափազանց դժվար ու վտանգավոր:

Այսպիսով, Լուկուլլոսը, թողնված լինելով ինքն իրեն և վախենալով, որ Միհրդատն ու Տիգրանն իրեն կարող են շրջապատել Տալավրայի մոտ՝ հրաման տվեց իր զորքին արշավել Տիգրանի դեմ, հույս ունենալով, որ կհաջողվի հանկարծակիի բերել նրա հոգնած զորքը, որը շտապում էր օգնության գալ Միհրդատին և արդեն գտնվում էր Եփրատ գետի մոտ: Հռոմեական լեգեոնները սկզբում, թվում էր, թե կատարում էին նրա հրամանը: Սակայն երբ, դուրս գալով Փոքր Հայքից՝ հասան մեծ ճանապարհի մոտ, որը մի կողմից գնում էր դեպի Եփրատ գետը, իսկ մյուս կողմից՝ դեպի Գալատիա՝ նրանք հրաժարվեցին գրեթե հայերի դեմ և գերադասեցին ետ դառնալ արևմուտք: Զինվորների մեծագույն մասը, որոնց ծառայության ժամանակն արդեն լրացել էր՝ հայտնեցին, որ համաձայն օրենքի արդեն

¹⁵ Միհրդատ., գլ. 90, համեմատե՛ Սալլուստիուս, V, fr. 14 (Kritz):

իրենք արձակված են ծառայութունից, և որ Լուկուլլոսն այլևս իրավունք չունի իրենց առաջնորդելու:

Այնուհետև, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը¹⁶, Լուկուլլոսը, տխուր ու հուսահատված, մտնում էր նրանց վրանները, նաև դիմում էր նրանց անհատապես: Նա լաց էր լինում, աղաչում և մինչևիսկ համբուրում էր նրանց ձեռքերը՝ բայց իզուր: Հռոմեական զորքը մնաց անդդվելի ու կտրականապես մերժեց գնալ Տիգրանի ու հայերի դեմ, և Լուկուլլոսը ստիպված եղավ ետ քաշվել դեպի Գալատիա¹⁷: Արձակուրդ ստացած զինվորները համաձայնեցին սակայն մնալ նրա բանակում մինչև ամառվա վերջը և հայտնեցին, որ եթե այդ ժամանակամիջոցում թշնամին չերկա ու չկովի հռոմեական զորքի հետ՝ նրանք այնուհետև իրենց ազատ կհամարեն ու կցրվեն: Լուկուլլոսը, որը գոհ պիտի լիներ, որ արձակուրդավորներն առժամանակ մնում են բանակում՝ հարկադրված եղավ ընդունելու այդ պայմանները, և 67 թվի ամբողջ ամառը նրա զորքը համաձայն այդ պայմանի կանգնած մնաց անշարժ Գալատիայի արևելյան շրջաններում և, գլխավորապես, Տրոքմերի երկրում:

Նույն այս 67 թվին, երբ Լուկուլլոսը խաղալիք ու ծաղրի առարկա էր դառել հռոմեական բանակում՝ Միհրդատը ո՛չ միայն կարողացել էր տիրել իր ամբողջ թագավորությանը, այլև նրա հեծելազորն արդեն ասպատակում էր Բիթանիայի արևելյան շրջանները, իսկ Տիգրանը, Եփրատ գետն անցնելուց հետո՝ ներս էր խուփել Կապադովկիա¹⁸ և իր փեսայի, Ատրպատականի Միհրդատ թագավորի հետ, նվաճում ու ավերում էր այդ երկիրը: Նա նորից կարողացել էր հալածել ու դուրս վտարել երկրից Կապադովկիայի Արիոբարզան թագավորին, որը ո՛չ մի օգնություն չէր ստացել ո՛չ Լուկուլլոսից, ո՛չ նրա փոխանորդ Գլաբրիոնից և ո՛չ էլ Կիլիկիայի նոր կուսակալից¹⁹:

67 թվի ամառը Լուկուլլոսի մոտ եկել էին հռոմեական ծե-

¹⁶ Տե՛ս Լուկուլ., գլ. 35:

¹⁷ Հռոմեական զորքի անվթար վերադարձը Փոքր Ասիա Մոմզենը համարում է զինվորական գործում այնպիսի մի հրաշք, որն իրենից շատ ետ է թողնում մինչևիսկ Քսենոփոնի նահանջը (տե՛ս „Римская история“, III, էջ 64): Մոմզենի այս գնահատականը ակներև մի չափազանցություն է, որովհետև Լուկուլլոսը Միջագետքից նահանջել էր Փոքր Ասիա, գլխավորապես, Մոփքի և Կապադովկիայի վրայով, որոնք բարեկամ ու դաշնակից երկրներ էին:

¹⁸ Տե՛ս Պլուտ., Լուկ., գլ. 35: Ապպիանոսի մոտ (գլ. 91) Կապադովկիայի վրա հարձակումը վերագրված է Միհրդատ Պոնտացուն:

¹⁹ Տե՛ս Դիոն., գք. 36, գլ. 17, 1 և Կիկերոն, Պոմպեոսի հրամանատարության մասին, V, 12:

րակույտի լիազորները, որոնց նա խնդրել էր ուղարկել Պոնտոս, որպեսզի նրանք համաձայն ընդունված կարգերի կազմակերպեն նվաճված երկրի գործերը: Սակայն այս լիազորների գալն այժմ, իհարկե, միանգամայն անիմաստ էր: 67 թվի ամառը հռոմայեցիները Պոնտոսում այլևս չունեին և ոչ մի թիզ հող և այդ երկիրը հարկավոր էր վերստին նվաճել զենքի ուժով:

67 թվի ամառվա վերջին Լուկուլլոսի բանակից խմբերով հեռացան արձակուրդ ստացած զինվորները, որոնց ծառայության ժամանակն արդեն լրացել էր՝ նմանապես և երիտասարդ զինվորներից շատերը չուզեցին մնալ նրա մոտ և գերադասեցին շարունակել իրենց զինվորական ծառայությունը կոնսուլ Գլաբրիոնի մոտ, որն, ինչպես տեսանք, ուղարկված էր իբրև Լուկուլլոսի փոխանորդ: Ապպիանոսի ասելով²⁰ հռոմեական այս մեծ զորավարի մոտ այժմ մնացել էին միմիայն աննշան թվով զինվորներ, որոնք բոլորովին աղքատ էին և չունեին փող ճանապարհածախսի համար:

Ինչպես տեսնում ենք, Լուկուլլոսի վարած պոնտական ու հայկական պատերազմները, որ նա փայլուն կերպով սկսել էր յոթ տարի առաջ, վերջանում էին, այսպիսով, բոլորովին անփառունակ կերպով:

«Հենց այսպես,—ասում է Ռեյնաքը,—յոթ տարվա կատաղի պատերազմից հետո՝ դեպքերը պարզապես հանգել էին դարձյալ նույն մեկնակետին: Լուկուլլոսի մեծամեծ հաղթությունները չքանում էին ինչպես մի երազ: Հռոմեական արժիվները նույնպիսի արագությունը, ինչպես նրանք գնացել էին առաջ՝ հտ դարձան նփրատից դեպի Տավրոս և Տավրոսից դեպի Հալիս: Կապադովկիան արդեն կորցված էր, Բիթանիան անդամատված, պրովինցիա Ասիան վտանգված»²¹:

Թե որքան ծանր դրություն էր ստեղծվել Փոքր Ասիայում 67 թվի վերջերին՝ այդ մանրամասն մատնացույց է արված Կիկերոնի «Պոմպեոսի հրամանատարության մասին» ճառում: Իր այդ ճառի մեջ²² Կիկերոնը նշում է, որ Բիթանիայում հրդեհված ու ոչնչացված էին բազմաթիվ գյուղեր, և որ հռոմեական ամբողջ Ասիան սպասում էր, որ երկու հզոր թագավորները, որոնք Հռոմի ամենաոխերիմ թշնամիներն էին, կներխուժեն շուտով

²⁰ Միհրդատ., գլ. 90.

²¹ Reinach, Mithridate Eupator, էջ 377.

²² Sest. De imperio Cn. Pompeii, II, 4—5, V, 12, VI, 16:

և կավերեն հռոմեական շրջանները: Վտանգ էր սպառնում, նրա ասելով, հռոմեական դրամատիկների հարստություններին, որ նրանք զետեղել էին պետական հարկերի հավաքման գործում: Հուսալքվել էին, ասում է նա, բաժնետերերը և վարձկալական ընկերությունների գործակալները, որովհետև նրանք գիտեին, որ թշնամու ձիավոր ջոկատների ասպատակները կարող էին իրենց զրկել ամբողջ տարվա եկամուտից: Վախենում էին վարձակալներն անգամ իրենց ստրուկներից, որոնց նրանք պահում էին արոտավայրերում ու արտերում, նավահանգիստներում ու պահակակետերում:

67 թվին հռոմեական հանրապետության դրությունը ծանր ու աղետալի էր դառել ո՛չ միայն հռոմեական Ասիայում, այլև ծովի վրա ու նաև բուն Իտալիայում: Զափազանց ուժեղացել էին այդ ժամանակ ծովահենները, որոնք պարզապես տեր ու տնօրեն էին դառել էգեյան ու Միջերկրական ծովերի: Նրանք հարձակվում էին ո՛չ միայն առանձին նավերի, այլ նաև ռազմական նավախմբերի վրա: Նրանք շարունակ կողոպտում էին ծովափնյա շրջանները և գերի էին տանում մինչևիսկ ամենատկանավոր հռոմեական պաշտոնյաներին ու զինվորականներին: Հաղորդակցությունը ծովով չափազանց վտանգավոր էր դառել և Իտալիայում ու առանձնապես Հռոմում, որը հացահատիկ էր ստանում օտար երկրներից՝ հացի գները խիստ բարձրացել էին և սկսվել էր արդեն ահավոր սովը:

Հռոմում զգացին, որ հանրապետության սովորական պաշտոնեությունը չի կարողանալու դուրս հանել երկիրը ճգնաժամային այդ դրությունից, այլ հարկավոր են արտակարգ իշխանություն ունեցող պաշտոնյաներ, որոնց պետք է տրվեն դիկտատորական լիազորություններ:

Լուկուլլոսի նահանջի հենց ժամանակ, նույն այս 67 թվին, ժողովրդական տրիբուն Գաբիուսի անցկացրեց Հռոմում իր առաջարկը, որով Պոմպեոսը ստացավ դիկտատորական արտակարգ իրավունքներ, որպեսզի նա ոչնչացնի ծովահեններին և վերականգնի ծովային հաղորդակցության ճանապարհների անվտանգությունը:

Պոմպեոսը կարողացավ, իրապես, գրավել ծովահենների ամրությունները և, ջախջախելով նրանց ուժերը՝ հարկադրեց նրանց անձնատուր լինել: Այնուհետև, 66 թվի սկզբներին, ժողովրդական տրիբուն Մանիլիուսի առաջարկությամբ՝ Պոմպեոսին տրվեց արտակարգ իշխանություն (imperium majus) արևելյան պատերազմը շարունակելու համար: Համաձայն այդ օրենքի Արե-

վելքից հետ կանչվեցին Մարկիոս Ռեքսը և Մանիոս Ակիլիոս Գլաբրիոնը, և նրանց պաշտոնները հանձնվեցին Պոմպեոսին։ Այս վերջինը, որը իտալացուսի վաղեմի հակառակորդն էր, ստացավ այժմ, բացի Գաբինիոսի օրենքով իրեն տրված նախկին լիազորություններից, զորքի բարձրագույն հրամանատարությունն առաջիկա կռիվներում ընդդեմ Միհրդատի և Տիգրանի ու նաև բացարձակ իրավունք պատերազմ հայտարարելու և հաշտություն կնքելու հռոմեական ժողովրդի անունից։

66 թվին ռազմական գործողությունները վերսկսվեցին Արևելքում Պոմպեոսի առաջնորդությամբ։

16. ՊՈՄՊԵՈՍԻ ԱՐԾԱՎԱՆՔԸ ՊՈՆՏՈՍ ԵՎ ՄԻՀՐԴԱՏԻ
ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երբ Հռոմում ընդունվում էր Մանիլիոսի վերոհիշյալ օրենքը՝ Պոմպեոսն ինքը գտնվում էր Կիլիկիայում։ Ստանալով տեղեկություն, որ իր վաղեմի հույսերը լիովին իրականացել են և որ իրեն է հանձնված պոնտական ու հայկական պատերազմների վարումը՝ իսկույնեւթ նա սկսեց նախապատրաստվել պատերազմի։ Նա կարգադրեց դաշնակից և ստորադրյալ ասիական իշխանավորներին ու քաղաքներին, որ ուղարկեն իրեն օգնական զորքեր։ Նրան հաջողվեց իր դրոշների տակ հավաքել մինչևիսկ այն արձակուրդավոր զինվորներին, որոնք հրաժարվել էին մնալ իտալիկոսի բանակում։ Ամենակարճ ժամանակվա ընթացքում նա համակենտրոնացրել էր Կիլիկիայում, բացի Մարկիոս Ռեքսի վճարահիշյալ երեք լեգեոններից և ասիական օգնական զորքերից, ավելի քան հիսուն հազար նոր զորք։

66 թվի սկզբներին, իր մեծ արշավանքը սկսելուց առաջ, Պոմպեոսը նախապես աշխատեց, իրեն հատուկ առանձին զգուշավորություններ, դիվանագիտական պատրաստություններ ևս տեսնել։ Նա ուղարկել էր Միհրդատի մոտ, ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը², իբր թե բարեկամական բանակցությունների համար փախստակ Միտրոփանեսին։ Սակայն, իրապես, նրա ուղարկած այս դեսպանը գնացել էր Պոնտոս պարզապես հետախուզական ու լրտեսական նպատակներով։ Միևնույն ժամանակ Պոմպեոսի մի այլ դեսպանությունը գնացել էր նաև Տիգրան՝ բանակցելու Հրահատ Գ-ի հետ և առաջարկելու, որ նա հռոմայեցիների հետ դաշն կնքե Պոնտոսի ու Հայաստանի թագավորների դեմ։ Այս դաշինքը գլուխ էր եկել, ինչպես վկայում է Դիոնը³, նույն այն պայմաններով, որ 68 թվին պարթևաց թագավորին առաջարկել էին Տիգրանը և Միհրդատը։ Հրահատ Գ-ին խոստում էր տրված, որ նա կստանա ամբողջ Միջագետքը մինչև Եփրատ,

¹ Տե՛ս Կասսիուս Դիոն, գր. 36, գլ. 45, 1—2։

² Գր. 36, գլ. 45, 2։

³ Տե՛ս գր. 36, գլ. 45, 3։

այսինքն՝ այն երկրները, որ նրանից գրավել էր հարավում Տիգրանը: Միևնույն ժամանակ առաջարկ էր արված Հրահատին, որ նա, գործակցելով իբրև դաշնակից՝ հարձակվի հայկական թագավորության վրա հարավ-արևելքից:

Դաշինքի կնքման առաջարկը, ինչպես մատնանշվում է պատմագիտական նորագույն ուսումնասիրություններում⁴, Հրահատ Գ-ին համոզել էր ընդունել Տիգրան Բ-ի որդին, Տիգրան Կրտսերը, որը 66 թվի սկզբներին ապստամբել էր իր հոր դեմ և փախել էր Տիգրան: Ինձ թվում է, սակայն, որ տիրող ու ընդհանրացած այս կարծիքը ո՛չ միայն վիճելի է, այլև անհավանական: Կասսիուս Դիոնի համապատասխան վկայության մեջ պարզ կերպով ակնարկված է, որ վերոհիշյալ դաշինքը Պոմպեոսի հետ կապված է եղել Կրտսեր Տիգրանի Տիգրան գալուց առաջ, և այս վերջինը Հրահատ Գ-ին հորդորած է եղել միայն իրեն օգնելու արշավել Հայաստան:

«Իսկ Տիգրանը, Տիգրանի որդին,— վկայում է Կասսիուս Դիոնը,— վերցնելով իր հետ մեծամեծներից ոմանց, որոնց հաճելի չէր ծերունու իշխանությունը՝ փախավ Հրահատի մոտ. և երբ սա մտածում էր, թե ի՞նչ պետք է անել ըստ դաշինքի, որ կապված էր Պոմպեոսի հետ՝ համոզեց նրան արշավել Հայաստան»⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, 66 թվի սկզբներին քաղաքական դեպքերը դասավորվում էին ո՛չ ի նպաստ դաշնակից թագավորների: Մասնավորապես Միհրդատը, որի դեմ շուտով արշավանք էր սկսելու Պոմպեոսը, այլևս չէր կարող հույս դնել ո՛չ պարթևների վրա, ո՛չ էլ, առանձնապես, Տիգրանի վրա, որի երկրում ծագել էին ներքին խռովություններ և ապստամբություն:

Ինչպես հաղորդում են Ապպիանոսը և Վալերիուս Մաքսիմուսը, դավադրությունները Տիգրան Բ-ի դեմ Հայաստանում տեղի էին ունեցել մի քանի անգամ: Այդ դեպքերը սրանց մոտ պատմված են այնպիսի վիպական մանրամասնություններով⁶, որոնք ըստ իս վիճելի են դարձնում նրանց արժանահավատությունը, և որոնք կարող են ընդունվել միայն որոշ վերապահումներով: Այս հեղինակների վկայություններից երևում է, որ

⁴ Sb' u Reinach, Mithridate Eupator, էջ 383, Моммсен, Римская история, т. III, էջ 104, Халатьян, Очерк истории Армении, էջ 208 և ուրիշ:

⁵ Sb' u Դիոն, գր. 36, գլ. 51, 2:

⁶ Sb' u Ապպիան., Միհր., գլ. 104 և Վալերիուս Մաքսիմուս, գր. 9, գլ. 11:

Տիգրանի արքունիքում, որն ամուսնացել էր Միհրդատի Կլեոպատրա դստեր հետ, սովորական էին դառել պալատական խարդավանքներն ու արյունահեղ ոճրագործությունները, որոնք մեծ շահերով առանձնահատուկ էին, ինչպես հայտնի է, նաև պոստական, սելեկյան և այլ արևելյան արքունիքներին:

Տիգրանն ուներ Կլեոպատրայից, ինչպես վկայում է Ապպիանոսը⁷, երեք որդիներ, որոնք բոլորն էլ թագավորական իշխանության էին ձգտում հոր մահից առաջ: Նրանցից մեծը, Զարեհ⁸, հայ իշխանների հետ, որոնք դժգոհ էին Տիգրանից, իր հոր դեմ դավադրություն էր կազմել նրան գահընկեց անելու նպատակով: Դավակիցները, ինչպես պատմում է Վալերիուս Մաքսիմուսը⁹, հավատարմության երդում տալով միմյանց, իրենց աջ ձեռքերից, ըստ տեղական սովորության, արյուն էին թողնում և ծծում փոխադարձաբար մեկը մյուսից: Դավաճանությունը սակայն հաջողություն չէր ունեցել և Զարեհն ու նրա դավակից ընկերները հաղթվել էին և սպանվել: Կլեոպատրայից ծնված Տիգրանի միջնակ որդին, որի անունը չէ պահպանվել, ուղեցել էր նույնպես գրավել հոր գահը, օգտվելով ուրիշ առիթից: Ծերունի Տիգրանը որսի էր գնացել իր այդ որդու ու կրտսեր Տիգրանի հետ: Որսի ժամանակ նա վայր էր ընկել ձիուց և ուշաթափվել: Միջնակ որդին, թողնելով իր հորն այդ ծանր վիճակում՝ վերցրել էր նրա թագը և գրել իր գլխին, իսկ կրտսերը, մնալով նրա մոտ՝ խնամել էր նրան և օգնել: Ծերունի թագավորը, ուշքի գալով՝ հրամայել էր միջնակ որդուն մահապատժել, իսկ կրտսերին խոստացել էր տալ իր թագն ու գահը: Սակայն, Տիգրանի Կապադովկիայում գտնված ժամանակ, ապստամբել էր, ինչպես տեսանք, նաև այս կրտսեր որդին:

66 թվի սկզբներին Տիգրանը, լուր ստանալով իր որդու ապստամբության մասին, ստիպված եղավ ընդհատել իր հաղթական արշավանքը Կապադովկիայում և վերադառնալ Հայաստան: Ապստամբ որդին, որ պատերազմ էր սկսել իր հոր դեմ՝ պարտություն կրեց, փախավ դավադիր հայ մեծամեծների հետ Տիգրոն և այնտեղ ամուսնացավ պարթևների թագավոր Հրահատ Գ-ի դստեր հետ¹⁰:

⁷ Միհրդ., գլ. 104:

⁸ Վալերիուս Մաքսիմուսի մոտ (գք. 9, գլ. 11) Տիգրանի այս մեծ որդին անվանված է Sarlaster, որ համապատասխանում է հայկական Զարեհ (Zaradris) անվան:

⁹ Տե՛ս գք. 9, գլ. 11, 3:

¹⁰ Տե՛ս Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 104, Դիոն., գք. 36, 51, 1, համեմատե՛ նաև Gutschmid, Geschichte Irans, էջ 53:

Կրտսեր Տիգրանի այս ապստամբությունը Պոմպեոսի արշավանքի ճիշտ նախօրյակին ո՛չ միայն մեծապես թուլացրեց դաշնակից թագավորների դիմադրական ուժը, այլև պատճառ դառավ նրանց բարեկամական հարաբերությունների վատացման: Մերունի Տիգրանը, ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը¹¹, կասկածում էր, որ իր որդուն գրգռողը և ապստամբության դրդողը հենց ինքը Միհրդատն է: Նրա կասկածները, իսկապես, որոշ հիմք ունեին: Տիգրանը, լինելով դաշնակից Միհրդատի, վարում էր, ինչպես վերև տեսանք, իր սեփական ու ինքնուրույն քաղաքականություն: Եվ Միհրդատին ձեռնադրել էր, իհարկե, հայկական գահի վրա տեսնել իր երիտասարդ թոռին, որին նա կկարողանար իր ձեռքին խաղալիք դարձնել:

66 թվի գարնանը Պոմպեոսը Կիլիկիայի ու Կապադովկիայի պաշտպանության համար թողեց Մարկիուս Ռեքսի երեք լեգեոնները, և ինքն իր հավաքած զորքերովն առաջ շարժվեց դեպի Գալատիա, որպեսզի փոխարինի Լուկուլլոսին և ընդունի նրանից զորքի գերագույն հրամանատարությունը: Երկու զորավարների հանդիպումը տեղի ունեցավ, ինչպես հաղորդում է Ստրաբոնը¹², Դանալա ամրոցում, որը գտնվում էր Տրոքմերի երկրում: Թեև Լուկուլլոսի և Պոմպեոսի ընդհանուր բարեկամներն աշխատեցին հաշտեցնել նրանց իրար հետ, սակայն, իրապես, նրանց տեսակցությունը վերջացավ փոխադարձ անարգանքով ու վիրավորանքներով: Պոմպեոսն անվավեր հայտարարեց Լուկուլլոսի կարգադրությունները, որ արված էին իր ժամանումից հետո, վերցրեց նրանից գրեթե ամբողջ զորքը և թողեց նրան միայն 1600 զինվոր, որոնք Լուկուլլոսի հետ գնացին Իտալիա: Վերադառնալով Հռոմ՝ Լուկուլլոսը, ինչպես հայտնի է, այլևս քաղաքական որևէ դեր չկատարեց, այլ վարեց այնտեղ անգործ ու շռալ կյանք և հայտնի եղավ իր քեֆերով ու կերուխումով՝ «Լուկուլլոսյան» կոչված՝ «փարթամ խնջույքներով», որոնց համար նա ուներ անշափ հարստություններ, որ իր հետ տարել էր կողոպտված Պոնտոսից ու Հայաստանից:

Տրոքմերի երկրից, որը սահմանակից էր Միհրդատի թագավորության, Պոմպեոսն իր ամբողջ բանակով, որը բաղկացած էր ավելի քան հիսուն հազար միայն բուն հռոմեական զորքից¹³,

¹¹ Գր. 36, գլ. 50, 1:

¹² Տե՛ս XII, 5, 2 (567):

¹³ Պոմպեոսի զորքի թիվը Մոմբենը ենթադրում է քառասուն կամ հիսուն հազար, չհաշված դաշնակիցների օգնական զորամասերը (տե՛ս „Римская

մտավ Պոնտոս, իսկ նավատորմիդը, որը բաղկացած էր մոտ 270 նավից, կարգադրութիւն ստացավ վերահսկել ծովափնյա շրջանների վրա և նեցուկ լինել ցամաքային զորքի արշավանքին: Պոմպեոսի զինական այս մեծ ուժերի դեմ Միհրդատը, որի երկիրն ավերվել ու ուժասպառ էր եղել Լուկուլլոսի արշավանքների ժամանակ՝ կարողացել էր հավաքել ու դուրս բերել ընդամենը մոտ 30.000 հետևազոր և 2—3000 հեծելազոր¹⁴, Հայաստանից նա այլևս չէր կարող օգնութիւն ստանալ, որովհետև ծերունի Տիգրանի դեմ պատերազմ էին սկսել Հրաշատ Գ-ն և Կրտսեր Տիգրանը:

Թողնված լինելով ինքն իրեն և տեսնելով, որ պատերազմի վախճանը թշնամու զորքի թվական մեծ առավելութեամբ գրեթէ կանխորոշված է՝ Միհրդատն ուզեց Պոմպեոսի հետ հաշտութիւն խոսել առանց պատերազմի և ուղարկեց նրա մոտ իր դեսպաններին: Սակայն Պոմպեոսի առաջարկած պայմաններն այնքան ծանր էին, որ համաձայնութիւնը գլուխ չեկավ: Պոմպեոսը պահանջ էր դրել, որ Միհրդատը հանձնե իրեն պոնտական զորքի մեջ զբաղվող փախստականներին ու նաև ինքը անձնատուր լինի առանց որևէ պայմանի¹⁵:

66 թվի գարնանը վերսկսվեց Պոնտոսում պատերազմը Միհրդատի դեմ: Ինչպես 68—67 թվերին, Միհրդատը դարձյալ վարեց պարտիզանական լեռնային պատերազմ, որը, ինչպես տեսանք, մեծ հաջողությամբ կիրառվել էր Լուկուլլոսի դեմ: Նա շարունակ ետ էր քաշվում, հարկադրում էր Պոմպեոսին իրեն հետապնդել, հարձակվում էր հանկարծակի, վնաս էր հասցնում թշնամուն և, ավերելով իր սեփական երկիրը՝ աշխատում էր դժվարացնել հռոմեական զորքի պարենավորումը¹⁶:

Հոգնելով այս անվերջ ու ապարդյուն երթերից՝ Պոմպեոսը հարկադրվեց դադարեցնել թշնամու հետապնդումը և ներս խուժեց Փոքր Հայք, որտեղ գրեթէ չկային պոնտական զորքեր, բայց

«история», III, էջ 104): Ռեյնաքը բուն հռոմեական զորքի թիվը հաշվում է 60.000 (տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 382): Սխալ է, անտարակույս, Ֆեոդոսի մատնանշած 30.000 թիվը, որովհետև այդ թիվը չէ հիշատակված Դիոնի մոտ. որի վկայութեան վրա նա հիմնվում է (տե՛ս Веллчие и падение Рима, т. I, էջ 212):

¹⁴ Տե՛ս Ա պ պ ի ա ն., Միհրդ., գլ. 97 և Պ լ ու տ., Պոմպեոս, գլ. 32: Ինձ թվում է, որ Միհրդատի հեծելազորի փոքր թիվը, որ մատնացույց է արված աղբյուրների մեջ՝ կարող է վիճելի համարվել, որովհետև 67 թվի կոիվների ժամանակ նա ուներ, ինչպես տեսանք, ութը հազար հեծելազոր:

¹⁵ Տե՛ս Ա պ պ ի ա ն ո ս, Միհրդ., գլ. 98 և Դ յ ո ն, գր. 36, գլ. 45, 3—4:

¹⁶ Տե՛ս Դ ի ո ն, գր. 36, գլ. 47, 1, համեմատե նաև Ա պ պ. Միհրդ., գլ. 97:

կային իր մեծ ղորքի համար պարենի առատ պաշարներ: Սակայն Միհրդատը ևս, ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը¹⁷, շտապեց նույնպես գնալ Փոքր Հայք, ամրացավ դժվարամատչելի լեռան վրա և այստեղ ևս աշխատեց խափանել հռոմեական ղորքի պարենավորումը: Պոնտական թուրքիկ ձիավոր ջոկատները, որոնք շարունակ իջնում էին բաց դաշտ, անընդհատ հարձակվում ու հարվածում էին հռոմայեցիներին և խմբերով բանակ էին բերում իրենց կողմն անցած դասալիքներին: Շուտով Պոմպեոսի դրուժյունը պարենի պակասության պատճառով այստեղ ևս ծանրացավ: Բայց նրա բախտից Միհրդատը ստիպված եղավ ինքը հեռանալ իր հարմար դիրքերից, որովհետև անջրդի այդ վայրերում սպառվեցին նրա ջրի պաշարները: Պլուտարքոսի ասելով¹⁸ Միհրդատի գրաված հենց նույն այս լեռան զառիվայրերի վրա հայտնաբերվեցին նրա հեռանալուց հետո ջրի առատ աղբյուրներ, որոնցից օգտվեցին Պոմպեոսի զորքերը:

Պոմպեոսը կրկնակիս հետապնդեց Միհրդատին, որը նահանջում էր Փոքր Հայքի անտառախիտ ձորերի ու կիրճերի միջով, ուր նա անկարող էր օգտագործել իր հեծելազորը: Հետապնդման ժամանակ Պոմպեոսի հետևազորի և հեծելազորի առանձին ջոկատները, դարանամուտ լինելով՝ մեծ կորուստ պատճառեցին Միհրդատի հեծելազորին¹⁹: Այս մասնակի պարտությունից հետո՝ Միհրդատը, զգուշանալով Պոմպեոսի նոր հարձակումներից՝ գրավեց, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը²⁰, «Դաստեյրայի»²¹ մոտ Անգուլիսեննի ջրառատ լեռը՝ և, ամրանալով նոր այս տեղում՝ նորից ուզեց խանգարել հռոմեական ղորքի պարենավորումը:

Սակայն այս անգամ Պոմպեոսը կանչեց Կիլիկիայից այնտեղ թողնված հրեք հռոմեական լեգեոնները և, ավելացնելով իր զորքի թիվը՝ չորս կողմից, մոտ 22 կիլոմետր տարածության վրա, պահապան պոստերի շղթայով շրջափակ պաշարեց Միհրդատի զորաբանակը և այժմ ինքը դժվարացրեց պարենի մատակարարումը Միհրդատի զորքին²²: Իսկ հռոմեական զորքը պարենի անհրաժեշտ պաշարներն անարգել կերպով ստանում էր Եկեղյաց գավառից, որը գրավել էր Եփրատի ձախ ափում Պոմպեոսի զորամասերից մեկը:

¹⁷ Գր. 36, գլ. 47, 2 և այլն:

¹⁸ Պլուտ., Պոմպեոս, գլ. 32, 2:

¹⁹ Տե՛ս Փրոտերոս, II, գլ. 5, 33 և Դիոն, գր. 36, գլ. 47, 4:

²⁰ Տե՛ս XII, 3, 28 (555):

²¹ Օրոսիոսի մոտ Դաստեյրայում է անվանված ինքը (Dastracus mons):

տե՛ս Գր. VI, գլ. 4, 3:

²² Տե՛ս Ապիանոս, Միհրդ., գլ. 99 և Պլուտ., Պոմպեոս, գլ. 32, 3:

Պոմպեոս

Պոնտական ղորքը, որին կարողացել էր Պոմպեոսը շրջապատել՝ ընկավ այժմ խիստ ծանր դրուժյան մեջ և, մատնվելով սովի՝ հարկադրվեց մորթել մինչևիսկ իր ձիերը: Մնալ նրան Դաստեյրայի մոտ այլևս անկարելի էր: Ուստի պաշարումից 45 օր հետո՝ Միհրդատը, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը²³, հրամայեց սպանել պոնտական բանակի թույլ ու հիվանդ զինվորներին և խորը գիշերով անցավ իր զորքով, հանդարտ ու լուռ, հռոմեական քնած պահակապոստների շղթայի միջով և փրկեց իր բանակը սովամահությունից: Հետևյալ առավոտը Պոմպեոսը շտապ հետապնդեց նրան և երրորդ օրը հասավ նրա ետևից ու նորից նրան շրջապատեց մի նեղ կիրճում: Միհրդատը չկարողացավ այլևս խուսափել ճակատամարտից: Վճռական ու վերջին կռիվը տեղի ունեցավ Միհրդատի հետ Գայլ գետից դեպի հարավ, Նոգերեսից մոտ 10 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող այժմյան Պյուրկի մոտ, ուր հիմնվեց հետո Նիկոպոլիս քաղաքը:

Հռոմեական ղորքը, անցնելով հակառակորդի թիկունքը և գրավելով շրջակա բարձունքները՝ գիշերվա լուսթյան մեջ հանկարծակի սոսկալի մարտական աղմուկ բարձրացրեց և շուրս կողմից կարկտի նման թշնամու վրա թափեց քարեր, նետեր և տեգեր: Ապա հռոմայեցիները ցած իջան բարձունքներից և կոտորեցին պոնտական զորեթե ամբողջ ահաբեկված ու խուճապահար զորաբանակը²⁴:

Ինքը Միհրդատն այս անգամ ևս կարողացավ թողնել ճակատամարտի դաշտը և իր ղորքի փոքրաթիվ մնացորդներով ու իր սիրուհու՝ Հիպսիկրատիայի ուղեկցությամբ, որը տղամարդու շորեր հագած նրան միշտ հետևում էր ու նրա կողքին մարտնչում՝ փախավ Հայաստանի սահմանում գտնվող Սինորիա ամրոցը: Այս անգամ ևս նա հույս ուներ, որ ապաստան կգտնի Հայաստանում և օգնություն կստանա ժերոնի Տիգրանից²⁵:

Վերև հիշված Դաստեյրայի տեղադրությունը, ինչպես և Միհրդատի նահանջի ճանապարհը Դաստեյրայից մինչև Սինորիա, սխալ ու խառնաշփոթ կերպով են լուսաբանված պատմագիտական երկերում: Խառնաշփոթումներն առաջ են եկել նրանից, որ ըսկզբնական աղբյուրները ևս իրար հետ համերաշխ չեն և տալիս

²³ Տե՛ս Պլուտ., Պոմպ., գլ. 32, 3 և Փրոնտինուս, I, 1, 7:

²⁴ Ժակատամարտի նկարագրությունը տարբեր կերպ է տրված զանազան աղբյուրներում, տես Մ. Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 39 և 100, և Դիոն, գր. 36, գլ. 48, 3—5 և 49, 1—8 և Պլուտարքոս, Պոմպեոս, գլ. 32, 3—5:

²⁵ Տե՛ս Պլուտ., Պոմպ., 32, 6—7, Վալեբրիուս Մաքսիմուս, IV, 6, 2 և Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 101:

են հաճախ տեղագրական անհավաստի ու անճշգրիտ տեղեկություններ: Այս մութ խնդիրը, ինձ թվում է, հաջողվել էր ինձ լուծել և պարզել աշխարհագրական իմ ուսումնասիրության մեջ, որը նվիրված էր Պետինգերյան քարտեզի մանրախույզ քրն-նություն²⁶:

Արդ՝ ի նկատի ունենալով, որ առաջադրած իմ նոր պարզաբանումները ո՛չ միայն կարևոր են Փոքր Հայքի և Հայաստանի պատմական աշխարհագրության համար, այլև ճշտում են Պոմպե-նոսի արշավանքների պատմությունը և որոշում նրա զորքերի տեղաշարժումների հին ճանապարհները՝ ավելորդ չեմ համարում այստեղ ևս կանգ առնել այդ խնդրի վրա և քննության առնել սկզբնաղբյուրների վկայություններն ավելի հանգամանորեն, քան այդ արված էր աշխարհագրական իմ աշխատության մեջ:

Կարևոր այդ վկայությունները, որ վերաբերում են այս խն-րին, թարգմանաբար մեջ եմ բերում ամբողջությամբ, ընդգծե-լով այն հատվածները, որոնց մեջ տեղեկություններ են հաղորդ-ված Դաստեյրայի, Սինորիայի և Նիկոպոլսի մասին:

1. Ստրաբոն, XII, 3, 28 (Լայպցիգ, 1915)՝

«Երբ զորեղացավ Միհրդատ Եվպատորը՝ նա տիրեց Կոլխիդային և այն բոլոր երկրներին, որ նրան հանձնել էր Անտիպատորը՝ Սիսիդի որդին: Նա այնքան հոգս էր քաշում այդ տեղերի մասին, որ կառուցել էր նրանց մեջ յոթանասունհինգ ամրություններ, որոնց մեջ դրել էր իր գանձերի մեծագույն մասը: Դրանցից ամենանշանավորներն էին Հիդարան, Բասգոյդարիզան, ճաև Սինոռիան, որը սաճմանակից էր Մեծ Հայքին. և հենց այդ պատճառով Թեո-փանեսն անվանել էր այդ տեղը Սինոռիա: Իսկ Պարիադրեսի ամբողջ լեռնային շրջանը, լինելով ջրառատ և անտառաշատ և անջատված լինելով զանազան կողմերից թեք ձորերով և սեպ լեռնագագաթներով՝ այնպիսի մեծ հարմարություններ ունի, որ այնտեղ էր հենց շինել Միհրդատը գանձերի սյա-հաստատեղերի մեծագույն մասը. և, իրապես, վերջ ի վերջո, ինքը ևս, երբ նրան հետապնդում էր Պոմպեոսը, ապավինեց պոնտական թագավորության այս հեռավոր կողմերը. և գրավելով Դաստեյրայի մոտ Անգոլիսենի²⁷ ջրառատ լեռը

²⁶ Տե՛ս «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 68—73:

²⁷ Մենեքեի բնագիրը փոխանակ ձեռագրական Αγγολιουγης քեթերցվածի ունի 'Αχιουγης, համաձայն Քսիլանդերի ուղղման, տե՛ս Markwart, Die Genealogie der Bagratiden, էջ 60, ժանոթ:

(մոտ էր նաև Եփրատը, որը բաժանում էր Ակիլիսեհեն Փոֆր Հայֆից)՝ մնաց այստեղ մինչև որ պաշարված լինելով՝ հարկադրված եղավ փախչել լեռներով Կողթիս և այնտեղից Բոսփորը։ Իսկ Պոմպեոսը այս տեղի մոտ ճիմնեց Փոֆր Հայֆում Նիկոպոլիս ֆաղաֆը, որը մնում է մինչև այժմ և շատ լավ բնակված է»։

2. Պլուտարքոս, Պոմպեոս, գլ. 32, 3՝

«Այնուհետև [Պոմպեոսը], բանակ գնելով նրա շուրջը՝ շրջափակ պաշարեց նրան։ Եվ նա [Միհրդատը], 45 օր պաշարմանը դիմանալուց հետո՝ իր զորքի ամենաուժեղ մասի հետ աննկատելի կերպով փախավ, իսկ անպետքներին և հիվանդներին սպանել տվեց։ Սակայն հետո նրա ետևից հասավ Եփրատի մոտեցումը Պոմպեոսը և բանակեց նրա մոտ. բայց երկյուղ կրելով, որ նա կարող է իսկույնս անցնել Եփրատը՝ առաջնորդեց նրա դեմ կես գիշերին իր սպառազինված զորքը»։

3. Նույնը, Պոմպեոս, գլ. 32, 6—7՝

«Վերջապես նրանք [փախչելիս] հասան Սինոռա ամրությունը, որը լեռի լեցուն էր թագավորական փողերով և թանկարժեք իրերով։ ...Այստեղից նա [Միհրդատը] շարժվեց Տիգրանի մոտ Հայաստան, սակայն երբ սա մերժեց և նրա գլխի համար հայտարարեց հարյուր տաղանդ վարձատրություն՝ նա անցավ Եփրատի ակունքների մոտով և փախավ Կողթիսի միջով»։

4. Կասսիուս Դիոն, գր. 36, գլ. 48, 1՝

«Արդ՝ Միհրդատը, երբ այդ ամենը հաջող անցավ՝ գրավեց առժամանակ Արմենիայի Անահիտյան երկիրը, որը նվիրված էր մի ինչ-որ համանուն աստվածության, և այնուհետև այստեղ նրան հարեցին ուրիշ շատերը։ Իսկ երբ Պոմպեոսին ևս միացան Մարկիոսի զինվորները՝ նա վախեցավ և այլևս չմնաց այդ երկրում, այլ իսկույն աննկատելի կերպով դուրս եկավ գիշերով և ապա, առաջ գնալով գիշերները՝ նաևապարհվեց դեպի Տիգրանի Հայաստանը»։

5. Նույնը, գր. 36, գլ. 54, 3՝

«[Պոմպեոսը] ֆաղաֆ ճիմնեց այն տեղում, որտեղ հաղթություն էր տարել²⁸, և տվեց իր վիրավոր ու հասակավոր զինվորներին։ Այնտեղ նրանց հետ միասին բնակություն հաստատեցին նաև ցանկացողները հարևան տեղերից։

²⁸ Համեմատե նաև Ապպիանոս, Միհրդատ, գլ. 105։

ծվ նրանք գոյություն ունեն և այժմ և անվանվում են նիկոպոլսեցիք»:

6. Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 101՝

«Միհրդատը, գցելով իրեն իր միայն թիկնապահների հետ դեպի թեք լեռները՝ փախավ ու ազատվեց, և ճանապարհին նրան պատահեցին ոմանք նրա վարձկան հեծելազորից և մոտ երեք հազար հետևակներ, որոնք ուղեկցեցին նրան մինչև Սինոբեզա ամրոցը»:

7. Օրոսիոս, գք. VI, գլ. 4, 3՝

«Պոմպեոսը... Փոքր Հայքում Դաստրակուս լեռան մոտ շրջափակ պաշարեց թագավորի [Միհրդատի] բանակը»:

Մեջ բերված այս վկայություններում հիշատակված են, ինչպես տեսնում ենք, հռոմեական-պոնտական կոիվների և Միհրդատի նահանջի երեք գլխավոր վայրերը՝ Փոքր Հայքում՝ Դաստեյրան, Նիկոպոլիսը և Սինոբիան: Այս երեք վայրերից եվրոպական պատմագիտության մեջ անվիճելի կերպով որոշված է միմիայն Նիկոպոլիս տեղադրությունը: Նա գտնվել է, ինչպես վերև ասացինք, այժմյան Պյուրկի մոտ, ուր հայտաբերված են արձանագրություններ, որոնց մեջ պարզ կերպով հիշատակված է Նիկոպոլիս քաղաքի անունը²⁹:

Եվրոպական գիտնականներից շատերը՝ Ռեյնաքը, Մարկվարտը և ուրիշները՝ կարծում են սակայն, որ Նիկոպոլիսը հիմնված է եղել ո՛չ թե գիշերային ճակատամարտի և Պոմպեոսի վճռական հաղթության վայրում, ինչպես վկայում են քաղաքի անունը (Nikó—πολις = «Հաղթության քաղաք») և Կասսիոս Դիոնի ու Ապպիանոսի վերոհիշյալ ցուցումները (վկ. 5), այլ Դաստեյրայի տեղում, ինչպես այդ մատնանշված է վերև մեջ բերված Ստրաբոնի վկայության մեջ³⁰ (տե՛ս վկ. 1): Այս ենթադրությունը հիմնավորելու համար Մարկվարտը մատնացույց է անում, որ նաև Պլուտարքոսի վերոհիշյալ վկայության մեջ (վկ. 2) գիշերային կռիվ տեղը ցույց է տրված «Եփրատ գետի մոտերքում»: Ուստի և նա կարծում է, որ Միհրդատի վերջնական պարտության տեղը պետք է լիներ Եփրատ գետի մոտ Եկեղյաց հին գավառում:

Ռեյնաքի ու Մարկվարտի եզրակացության դեմ, որը առաջին հայացքից համոզիչ է թվում, գլխավոր առարկությունը կա-

²⁹ Str. Taylor J. G., Journal of a tour in Armenia, Kurdistan and Upper Mesopotamia, Journ. of Roy. Geogr. Soc., London, 1868, t. 38, էջ 302,

³⁰ Str. Reinach, Mithridate Eupator, էջ 385, ծառ. 1 և Markwart, Die Genealogie der Bagratiden, էջ 59—93.

րող է, անշուշտ, այն լինել, որ Ստրաբոնի վերոհիշյալ մութ ու
երկդիմի վկայությունից դժվար է անել որևէ հաստատուն հետե-
վություն: Ընդհակառակը, Ստրաբոնն իր այդ վկայության մեջ
հենց ինքը, ինչպես տեսանք, հաղորդում է, որ Դաստեյրայի մոտ
է գտնվել «Եփրատ գետը, որը բաժանում էր Ակիլիսենեն Փոքր
Հայքից»: Եվ ուշագրավ է, որ Ստրաբոնի այս ցուցմանը կատա-
րելպես համապատասխանում է ո՛չ թե Ռեյնաքի և Մարկվար-
տի, այլ Ադոնցի նոր ենթադրությունը, որն ուշադրության չէ առ-
նելվել, դժբախտաբար, նորագույն ուսումնասիրություններում:

Ադոնցի կարծիքով³¹ Ստրաբոնի հիշած Դաստեյրան համա-
պատասխանում է այժմյան Դոստալին, որը գտնվում է Կամախի
և Ակնի միջև Եփրատի աջ ափի մոտ. ուրեմն՝ հենց համաձայն
Ստրաբոնի վկայության՝ թե Եփրատ գետի մոտ և թե Փոքր Հայ-
քի ու Ակիլիսենեի սահմանում: Պետք է ի նկատի ունենալ, որ
Միհրգատի ու Տիգրանի ժամանակ Ակիլիսենեն հղել է, ինչպես
միանգամայն ճիշտ ենթադրում է Ադոնցը, խիստ ընդարձակ մի
շրջան և բովանդակել է իր մեջ ո՛չ միայն հին Հայաստանի
Եկեղյաց գավառը, այլ, հավանորեն, նաև Դարանաղին, Մանանա-
ղին, Աղյունը և Մզուրը³²:

Որ Դաստեյրայի ու այժմյան Դոստալի նույնացումը կա-
րելի է հաջող և ընդունելի համարել՝ այդ ցույց են տալիս՝ նաև
ներքև մեջ բերված մեր դիտողությունները Դաստեյրայի հեռա-
վորության մասին Նիկոպոլից:

Կարևոր է նախ մատնանշել, որ այժմյան Դոստալը հիշա-
տակված է նաև Տայլորի մոտ, Զիմարայից մոտ 10—12 կիլոմետր
հեռավորության վրա և այժմյան Պյուրկից (= Նիկոպոլիս) Զի-
մարա տանող ճանապարհի վրա, որը մանրամասն նկարագրված
է նրա «Օրագիր մի պտույտի մասին Հայաստանում ևն» աշխա-
տության մեջ³³, Տայլորի նկարագրած այս ճանապարհը պարզա-
պես Պետինգերյան քարտեզի Նիկոպոլիս,— Զիմարա ճանապար-
հադիծն է, որի ուղղությունը ճիշտ է որոշված թե Ադոնցի մոտ
և թե Կոնրադ Միլլերի բացատրական քարտեղում³⁴: Պետինգեր-
յան քարտեղում Նիկոպոլիս հեռավորությունը Զիմարայից ցույց

³² Տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 54:

³³ Տե՛ս նույնը, էջ 54—55:

³⁴ Տե՛ս Journal of the Royal Geographical Society, vol. 38, London 1868, նաև նույն աշխատության Астафьев-Витковских Թարգմանությունը՝
„Материалы для географии Азиатской Турции“, Тифлис, 1874, прил. 11
к тому 11 „Изв. Кавк. Отдел. Рус. Геогр. Общества“:

³⁵ Տե՛ս K. Miller, Itineraria Romana, Stuttgart, 1916, էջ 679—680:

է տրված 75 հռոմեական մղոն կամ մոտ 111 կիլոմետր։ Պարզ է, ուրեմն, որ տարածությունը Պյուրկ-Նիկոպոլսից մինչև այժմյան Դոստալ պետք է լիներ մոտավորապես 100 կիլոմետր և Դոստալից մինչև Զիմարա՝ մոտ 11 կիլոմետր։

Այս տարածությունները մի նոր ապացույց են, անշուշտ, Դաստեյրայի ու Դոստալի նույնությունը։ Պոմպեոսը, հետամտելով Միհրդատին, որը նահանջելու էր, բնականաբար, արագացրած երթով, կարող էր հասնել Դաստեյրա-Դոստալից Նիկոպոլիս-Պյուրկ ճիշտ և ճիշտ միայն երրորդ օրը, ինչպես այդ վկայում են հին հեղինակները։

Ժիշտ պետք է համարել ըստ այսմ և Կասսիուս Դիոնի ու Ապպիանոսի հաղորդած տեղեկությունը, որ Նիկոպոլիսը հիմնրված է եղել ո՛չ թե Դաստեյրայում, ինչպես ենթադրում են Ռեյնաքը և Մարկվարտը, այլ Պոմպեոսի հաղթության և Միհրդատի վերջնական պարտության տեղում, այսինքն՝ Դաստեյրայից մոտ 100 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող այժմյան Պյուրկում։

Վերոհիշյալ վկայությունների մեջ հիշատակված վայրերից երրորդի, Սինորիայի, տեղադրությունը ևս քննված է ու որոշված իմ պատմական-աշխարհագրական նույն աշխատության մեջ³⁵։

Սինորիա ամրությունը, ինչպես մատնացույց է արել Կոնրադ Միլլերը, համապատասխանում է, անշուշտ, Պետինգերյան քարտեզի Սինարա կայարանին։ Սակայն նրա և Ռ. Կիպերտի մոտ³⁶ սխալ է որոշված սրա տեղադրությունը։ Միլլերը Սինարայի տեղը ենթադրում է այժմյան Սընկառիճում, իսկ Կիպերտն՝ այժմյան Ալաջայում։ Սակայն, իրապես, նա գտնվել է, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված վերոհիշյալ իմ աշխատության մեջ, այժմյան Գաղտառիճից, որը համապատասխանում է Պետինգերյան քարտեզի *Chalchdiaris կայարանին, 15 հռոմեական մղոն կամ մոտ 22 կիլոմետր հեռավորության վրա և ըստ այս տարածության ընկնում է Գաղտառիճից Սատաղ տանող ճանապարհի վրա, Աշկալայից մոտ 15 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ Ծիփրատ գետի մոտ։ Սինորիայի մասին կարևոր է ու էական Ստրաբոնի վերոհիշյալ վկայությունը (տե՛ս վերև վկ. 1), որից երևում է, որ նա նշանավոր մի ամրություն է եղել Միհրդատի թագավորության մեջ և գտնվել է Պոնտոսի ու Մեծ Հայքի սահմա-

³⁵ Տե՛ս «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 66—68։

³⁶ Տե՛ս K. Miller, Itineraria Romana, էջ 676—677 և R. Kiepert, Atlas von Kleinasien in 24 Blättern, 1902—1906։

նում: Այս վկայությունից, ինչպես տեսնում ենք, կարելի է եզրակացնել, որ Տիգրան Բ-ի ժամանակ Հայաստանի հարավ-արևմրտյան սահմանը հասնում էր մինչև այժմյան Կոպ-Դաղի լեռները, որոնց հարավ-արևելյան ստորոտներում, Եփրատ գետի մոտ, գտնվել է Սինորիա նշանավոր ամրությունը՝ Պետինգերյան քարտեզի Սինարա կայարանը:

Որ մեր եզրակացությունը Սինորիայի տեղագրության մասին ստույգ է և անվիճելի՝ այդ հաստատում են Մարկվարտի նոր գիտողությունները, որ մեջ են բերված նրա վերոհիշյալ աշխատության մեջ³⁷: Մարկվարտը ևս հանգել է այժմ նոր եզրակացության, որ Միհրդատի և Տիգրանի ժամանակ Դերջան գավառը պատկանել է, հավանորեն, Միհրդատին, իսկ սրա վերջնական պարտությունից հետո, «Ակիլիսենեն և Դերջանը և թերևս նաև Կարենիտիսը» կցվել են Հայաստանին: Նրա ենթադրությունը հավանական չէ, ինչպես տեսնում ենք, Կարենիտիս գավառի նկատմամբ, որն ըստ մեր եզրակացության պատկանել է մինչև Սինորիան ու Կոպ-Դաղը Հայաստանին:

Տեղագրական վերոհիշյալ խնդիրների վրա մենք անհրաժեշտ համարեցինք ընդարձակ կերպով կանգ առնել, որովհետև այդ մասում պատմագիտական երկերը կարոտ են հիմնական սրբագրության: Մեր նոր ուսումնասիրությամբ Միհրդատի նահանջի ճանապարհը Դաստեյրայից մինչև Սինորիա պարզ կերպով որոշվում է Պետինգերյան քարտեզի և Անտոնինոսի ճանապարհացույցի Zimara-Nikopolis և Nikopolis-Satala հին ուղեգծերով, որոնք քննված են ու լուսաբանված Ադոնցի և իմ պատմական-աշխարհագրական աշխատություններում³⁸:

Սինորիա ամրոցը, ուր փախել էր Միհրդատն իր զորքի անշնան մնացորդներով՝ նրա խոշորագույն զանձապահեստներից մեկն էր: Այստեղ պահվում էին, ինչպես վկայում են Ապպիանոսը և Պլուտարքոսը³⁹, վեց հազար տաղանդ դրամ (= մոտ 25 միլիոն ոսկի մարկ կամ 12½ միլիոն ոսկի ռուբլի) և թանկարժեք իրեր ու շորեր: Սինորիայում Միհրդատը բաժանեց իր զորքին փող և նվերներ ու Տիգրանի մոտ ուղարկեց այստեղից սուրհանդակներ խնդրելու նրանից հյուրընկալություն: Սակայն, ինչպես վերև հիշեցինք, ժերուհի Տիգրանը կասկածում էր, և ո՛չ առանց հիմ-

³⁷ St'au Die Genealogie der Bagratiden, էջ 63:

³⁸ St'au А до н. э. Армения в эпоху Юстиниана, էջ 75—80 և իմ աշխատությունը՝ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 66—81:

³⁹ Ապպիանոս, Միհրդատ, գլ. 101 և Պլուտ., Պոմպեոս, գլ. 32, 6:

րի, որ իր որդուն գրգռողն ու իր դեմ բարձրացած ապստամբութեան գլխավոր դրդիչն ինքը Միհրդատն է։ Ուստի և նա ո՛չ միայն մերժեց նրան ընդունել և օգնել, այլև ձերբակալեց սրա ուղարկած սուրհանդակներին և ուղարկեց նրանց Պոմպեոսին։ Նա ազդարարներին միջոցով հայտարարեց, բացի այդ, որ Միհրդատի գլխի համար նա սահմանել է 100 տաղանդ դրամավարձ (= մոտ 420.000 գերմանական ռսկի մարկ կամ 210.000 ռսկի ռուբլի)։

Յրանսիական գիտնականներ Տուրնեբիզը և Մորգանը, ինչպես և Մոմզենը, միանգամայն իրավացի կերպով ենթադրում են⁴⁰, որ Միհրդատի փախուստի հենց ժամանակ Տիգրանը սկսել էր արդեն վարել Պոմպեոսի հետ հաշտութեան բանակցութիւններ։ Ըստ երևույթին, Միհրդատը նաև ինքն այլևս հույս չունեւր ընդունելութիւն գտնելու իր փեսայի մոտ Հայաստանում։ Առանց Տիգրանից պատասխանի սպասելու՝ նա իր փոքրաթիւ զորաբանակով առաջ շարժվեց Սինորիայից դեպի հյուսիս՝ նա հույս ուներ, որ, հասնելով Սև ծովի հյուսիսային ափերը՝ իր Բոսփորյան նախկին թագավորութիւնից կկարողանա դուրս վտարել իր ապստամբ որդուն, որը հռոմայեցիների հետ արդեն դաշն էր կնքել։

Միհրդատի ճանապարհը Սինորիայից մինչև Կողքիս մանրամասն նկարագրված է Ապպիանոսի մոտ⁴¹, Սինորիայից նա գնացել էր Եփրատի ափերով և հասել մինչև նրա ակունքները։ Այստեղ նա մնացել էր երեք օր և կարգի էր բերել իր զորքերը։ Այնուհետև նա ուղղվել էր դեպի հյուսիս Հայաստանի խոտենե⁴² գավառի միջով, ուր խոտենցիները և իբերները, զինված նետաղեղներով ու պարսատիկներով՝ ուզեցել էին փակել նրա ճանապարհը։ Սակայն Միհրդատը նրանց ետ էր մղել և ճորոխ գետի երկայնութեամբ ու Սև ծովի ափերով հասել էր Փասիս (այժմյան Փոթի)

⁴⁰ Sté. Fr. Tournéboze, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 774, J. de Morgan, Histoire du peuple arménien, Paris, 1919, էջ 78 և Момзен, Римская история, т. III, 107.

⁴¹ Sté. Ապպիանոս, Միհրդ., գլ. 101, համեմատե նաև Պլուտ., Պոմպեոս, 32, 7 և Դիոն., գր. 36, գլ. 50, 2—3.

⁴² Հյուրշմանը կարծում է, որ խոտենե (Χωτσην), որը հին Հայաստանի գավառներից մեկն է, գտնվել է Եփրատ գետի ակունքների ու Ափսարոս գետի միջև (տե՛ս «Հին Հայոց տեղւոյ անունները», Թարգմ. Պիլեդիկյանի, Վիեննա, 1907, էջ 19, ծան. 1)։ Իսկ Ռեյնալդ ենթադրում է, որ խոտենե համապատասխանում է Ստրաբոնի հիշատակած Χορσην-ին, տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 389, ծան. 2.

և այնտեղից Դիոսկուրիաս: Միհրդատի ճանապարհը պետք է ըստ
այսմ ենթադրել այժմյան Աշկալայի և Էրզրումի մոտով դեպի
Թորթում և այստեղից Արդվինի ու Բաթումի վրայով դեպի Սու-
խում:

Միհրդատի փախուստից հետո Պոմպեոսը պատերազմը նրա
դեմ համարեց վերջացած և նույն 66 թվին առաջնորդեց իր զոր-
քը դեպի Հայաստան:

17. ՏԻԳՐԱՆԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊՈՄՊԵՈՍԻ ՀԵՏ

Մինչդեռ Պոնտոսում տեղի էին ունեցել վերև նկարագրված անցքերը՝ Հայաստանն իր հերթին ենթարկվել էր հարձակման: Պարթևների թագավոր Հրահատ Գ-ն, իր նորափեսա Կրտսեր Տիգրանի խնդիրքով և, հավանորեն, նաև Պոմպեոսի դրդմամբ՝ պատերազմ էր սկսել Տիգրան թագավորի դեմ, որը նրա անհաշտ ախոյանն էր ու թշնամին: Տիգրանի ապստամբ որդու և խռովարար հայ մեծամեծների ուղեկցությամբ՝ նա ներս էր խուժել Հայաստան և, նվաճելով նրա հարավ-արևելյան շրջանները՝ հասել էր մինչև Արտաշատ մայրաքաղաքը:

Մերոնի Տիգրանը, որը հանկարծակիի էր բերվել, հարկադրվեց, ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը¹, փախչել իր երկրի լեռնային շրջանները: Սակայն Արտաշատ քաղաքը, հավատարիմ մնալով Տիգրան թագավորին՝ ցույց տվեց համառ դիմադրություն: Ինչպես հայտնի է Ստրաբոնի վկայություներից, հին Արտաշատը շնորհիվ իր ամրությունների գրեթե անմատչելի էր:

«Այս քաղաքը,—ասում է Ստրաբոնը²,—գտնվում է թերակղզու նմանվող մի խորշում, որը, բացառությամբ պարանոցի, շրջապատված է պարսպով ու նրա առջև հոսող գետով, իսկ պարանոցը փակված ու պաշտպանված է խրամով ու ցցապատենշով»:

Շնորհիվ նրա ամուր այս դիրքի՝ պարթևները, որոնք չունեին ամրացրած քաղաքների պաշարման փորձ՝ չկարողացան նրան առնել և պաշարումը խիստ երկարեց:

Կասսիուս Դիոնի պատմելով³, երբ պարթևների թագավորը տեսավ, որ պաշարումը խիստ երկար է տևելու՝ իր ուժերի մի մասը թողեց Տիգրանի որդուն և վերադարձավ իր երկիրը: Սակայն հենց որ նա հեռացավ՝ ժերոնի Տիգրանը, որն իր շուրջն էր հավաքել իրեն հավատարիմ մնացած ղորական ուժերը, հար-

¹ Տե՛ս գրք. 36, գլ. 51, 2:

² XI, 14, 6 (529):

³ Գրք. 36, գլ. 51, 2:

ձակվեց դավաճան որդու և ապստամբած հայ իշխանների վրա, հաղթեց նրանց և հալածեց ու իր իշխանությունը վերահաստատեց ամբողջ իր երկրում: Կրտսեր Տիգրանը հարկադրված եղավ Հայաստանից փախչել և ուզեց գնալ Միհրդատի մոտ ու ուղևորվեց դեպի Պոնտոս, սակայն, իմանալով ճանապարհին, որ իր պապը ծանր պարտություն է կրել և կարոտ է ինքը օգնության՝ փոխեց իր ծրագիրը և գնաց Պոմպեոսի մոտ: Նա հույս ուներ, որ, համաձայնության գալով հռոմայեցիների հետ՝ կկարողանա այս նոր դավաճանության գնով ստանալ իր հոր գահը և թագավորությունը:

Պլուտարքոսի կարևոր մի վկայությունից⁴ երևում է, որ Կրտսեր Տիգրանը եկել էր հռոմեական բանակը և հանդիպել էր Պոմպեոսին Արաքսի ափին: Նրանց հանդիպման տեղը կարելի է ենթադրել այժմյան Քեփրիքեի մոտ: Այստեղ հենց, Բարձր Հայքից Արտաշատ տանող ճանապարհի վրա, Արաքս գետի ափին, գտնվում էր, իրապես, ինչպես ցույց ենք տվել աշխարհագրական մեր աշխատության մեջ⁵, Պետինգերյան քարտեզի Ad Confluentes կամ «Գետախառնուրդի մոտ» կայաքանը:

Հռոմեական զորավարն ուրախ պիտի լիներ, անշուշտ, որ Տիգրանի ապստամբ որդին, դավաճանելով իր հորը՝ ապավինում էր հռոմայեցիների հովանավորությանն ու օգնությանը: Բայց Կրտսեր Տիգրանն արդեն ուշացել էր: Նրա Պոմպեոսի մոտ գալուց դեռ առաջ՝ ժերուհի Տիգրանը, տեսնելով որ անկարելի է միաժամանակ պատերազմել թե պարթևների ու իր որդու և թե հռոմայեցիների դեմ՝ սկսել էր, ինչպես վերև տեսանք, հաշտության բանակցություններ վարել Պոմպեոսի հետ: Բանակցությունները դեռ չավարտած՝ նա ձերբակալել ու հանձնել էր Պոմպեոսին Միհրդատի պատվիրակներին և իր աներոջ գլխի համար վարձատրություն էր սահմանել 100 տաղանդ, այսինքն՝ ավելի քան 200.000 ոսկի ռուբլի:

Հավանորեն, Պոմպեոսն ինքն ևս դեմ չէր հաշտության, սակայն նա, օգտվելով Հայաստանում ծագած ներքին խռովություններից՝ ուզում էր, իհարկե, Տիգրանին առաջադրել խաղաղության պայմաններ ըստ իր հայեցողության: Կասսիուս Դիոնի ուշագրավ մի վկայությունից⁶ պարզ ու որոշ երևում է, որ այդ բանում Պոմպեոսին մեծապես օգնել էր Կրտսեր Տիգրանը, որն

⁴ Պլուտ., Պոմպեոս, գլ. 33, 1:

⁵ Տե՛ս «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 60.-62:

⁶ Դիո. 36, գլ. 52, 1:

ամեն կերպ խոչընդոտել ու խանգարել էր սկսած բանակցութիւնները: Ըստ Դիոնի՝ որդու այս հակառակութիւնն էր պատճառը, որ ժերմունի Տիգրանը չէր կարողացել դաշն կնքել շափաւոր պայմաններով:

Կրտսեր Տիգրանը, հույս ունենալով, որ կստանա իր հոր գահը՝ ուղեցույց դառաւ հռոմեական զորքին և առաջնորդեց Պոմպեոսին ուղիղ Արտաշատի վրա: Այս արշավանքի ճանապարհը ևս պարզ կերպով որոշվում է Պետինգերյան քարտեզի Սատաղ—Բագավան—Արտաշատ հին ուղեգծով, որ մանրամասն լուսարանված է «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» աշխարհագրական իմ ուսումնասիրութիւն մեջ: Հռոմեական բանակը եկել էր Սատաղից Գաղտառիճի վրայով Քեփրիբէ և այնուհետև գնացել էր Ալաշկերտի դաշտը և այստեղից Հայկական Պար կամ Աղ—Րի—դաղ լեռնաշղթայի հարավային կողմով ու Կուշաղի լեռնանցքով մտել էր Արարատյան դաշտը: Կասսիուս Դիոնի կարեւոր մի վկայութիւնից⁷ կարելի է հետեցնել, որ Պոմպեոսը ևս, ինչպես հետագայում նաև Կորբուլոնը՝ Արաքս գետն անցել էր Արարատյան դաշտում հին Վարդանակերտի մոտ գտնվող ժանժաղուտով⁸ և Արտաշատին մոտեցել էր Արաքսի ո՛չ թե աջ, այլ ձախ կողմից:

Երբ Պոմպեոսի զորաբանակը մոտեցել էր Արտաշատին՝ Տիգրան Բ-ն, տեսնելով որ դիմադրութիւնն աննպատակ է ու անօգուտ՝ վճռեց, ինչ գնով էլ լինի, համաձայնութիւն գալ Պոմպեոսի հետ և գնաց ինքը անձամբ նրա մոտ ու կամավոր կհիւպով անձնատուր եղաւ հռոմայեցիներին: Տիգրանի տևակցութիւն մասին Պոմպեոսի հետ հին աղբյուրները տալիս են յստանաշփոթ տեղեկութիւններ, որոնք կարեւոր մի քանի կետերում իրարից զգալի չափով տարբերվում են: Ապպիանոսը, օրինակ, թեև ինքը՝ համապատասխան Կասսիուս Դիոնի և Պլուտարքոսի հաղորդած տեղեկութիւնների՝ վկայում է, որ Տիգրանի գնալը Պոմպեոսի մոտ ինքնաբերաբար էր ու հոժարակամ, սակայն միևնույն ժամանակ մատնանշում է, թե ոմանք վկայում են նաև, որ Տիգրանին նախապես հրավիրել էր Պոմպեոսը:

Ինձ թվում է, որ այս վերջին տեղեկութիւնը, որը հիշատակված է Ապպիանոսի մոտ թուուցիկ կերպով և որը սլատմոսդիտական երկերում աչքաթող է արված, կարող է հիշտ լինել, որովհետև Պլուտարքոսի մոտ ևս մատնացույց է արված, որ Տիգ-

⁷ Տե՛ս նույնը:

⁸ Տե՛ս «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 45—46:

րանը, նախքան Պոմպեոսի մոտ գնալը, ներս էր թողել Արտաշատ նրա ուղարկած հռոմեական կայազորը: Անհավանական չէ, ուրեմն, որ Տիգրանը Պոմպեոսի մոտ գնացել էր, իրոք, ո՛չ թե ինքնաբերաբար, այլ, հավանորեն, հատուկ հրավերով և նախնական բանակցություններից ու թերևս որոշ հավաստիացումներից հետո: Հռոմեական աղբյուրներն աշխատել են, ըստ երևույթին, քողարկել նախնական համաձայնության հավանական այս փաստը և, Պոմպեոսին մեծարելու համար, կարևոր են համարել առանձնապես շեշտել, որ Տիգրանն ապավինել էր Պոմպեոսի գթասրտությանը հլու ու անվերապահ կերպով:

Համաձայն աղբյուրների տված տեղեկություններին՝ ժեյունի Տիգրանը, որն այդ ժամանակ մոտ 75 տարեկան էր, Պոմպեոսի մոտ եկել էր ձի հեծած, առանց արքայական ծիրանու, բայց գլխին ուներ իր խուլյոն ու ապարոշը: Երբ նա հասել էր հռոմեական զորաբանակի մուտքի առջև, ուղեցել էր, ինչպես այդ ընդունված էր հայերի մոտ, մտնել ճամբար ձիով: Սակայն Պոմպեոսի թիկնապահների պահանջով նա, համաձայն հռոմեական կարգերի, իջավ ձիուց ցած, տվեց նրանց իր սուրը ու ներս մրտավ ոտքով: Մտնելով Պոմպեոսի մոտ, ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը⁹, նա դեն գցեց իր խուլյոը և ուղեց խոնարհվել ու նրան ողջունել, սակայն Պոմպեոսն իսկույն տեղից վեր կացավ, նրան բարձրացրեց և նստեցրեց իր կողքին: Կասսիուս Դիոնի ասելով՝ Պոմպեոսն այնուհետև Տիգրանին մխիթարեց և հայտնեց, որ նա ո՛չ միայն կմնա Հայաստանի թագավոր, այլև կհամարվի հռոմայեցիների բարեկամ ու դաշնակից: Ապա ժերունուն հանգստացնելուց ու քաջալերելուց հետո՝ Պոմպեոսը նրան հրավիրեց ճաշի: Տիգրանի որդին, որը ներկա էր ու նստած էր Պոմպեոսի մյուս կողքին և որը հույս ուներ Պոմպեոսից ստանալու Հայաստանի գահը, տեսնելով, որ ինքը խաբված է՝ խիստ դժգոհ մնաց և Պոմպեոսի մոտ շփաց ճաշի, որին հրավիրված էր հոր հետ միասին:

Տիգրանի ու Պոմպեոսի տեսակցության վերաբերող այս նկարագրությունը, որը կարող է, ինչպես ասացինք, աշառու կերպով գունավորված լինել՝ մենք մեջ բերինք, գլխավորապես, համաձայն Կասսիուս Դիոնի վկայություններին: Պետք է սակայն մատնանշել, որ Պլուտարքոսի ու Ապպիանոսի համապատասխան հատվածներում կան անհաշտելի շեղումներ, որոնք պարզ ցույց են տալիս, որ նրանց վկայություններին հիմք են ծառայել տար-

⁹ Գր. 36, գլ. 52, 3:

բեր սկզբնաղբյուրներու Ռեյնաքի կարծիքով, Կասսիուս Դիոնը կարող էր իր պատմութեան այս մասում օգտված լինել Լիվիուսից, Պլուտարքոսը՝ Պոմպեոսի կենսագիր Թեոփանես Միտիլենացուց, իսկ Ապպիանոսը՝ Նիկոլայոս Դամասկացուց կամ Պոսիդոնիոսից¹⁰:

Ավելորդ չեմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել այս երեք աղբյուրների տեղեկությունները Տիգրանի ու Պոմպեոսի տեսակցութեան մասին:

1. Կասսիուս Դիոն, գր. 36, գլ. 52, 1—4՝

«Եվ երբ Պոմպեոսն անցավ Արաքսը և մոտեցավ Արտաշատին՝ Տիգրանը և՛ քաղաքը նրան հանձնեց, և՛ ինքը հոժարակամ եկավ նրա բանակը: Նա ցույց տվեց ռացահայտ կերպով, որքան այդ հնարավոր էր, իր նախկին մեծությունը և այժմյան խոնարհությունը, որպեսզի արժանի երևա թե հարգանքի և թե կարեկցության: Նա հանել էր մեջընդմեջ սպիտակ իր պատմուճանը և համակ ծիրանի վերարկուն, բայց ուներ գլխին իր խուլըն ու ապարոշը: Արդ՝ Պոմպեոսը, ընդառաջ ուղարկելով նրան իր թիկնապահներին մեկին՝ նրան իջեցնել տվեց ձիուց (որովհետև Տիգրանը, ինչպես նրանց մոտ սովորություն է՝ ներս էր մտնում ճամբարը ձիով): Բայց երբ Պոմպեոսը տեսավ, որ նա ներս մտնելով ոտքով՝ դեն գցեց խուլըր և ուզում էր խոնարհվել իրեն ողջունելու համար՝ խղճահարկեց, վեր կեցավ տեղից, բարձրացրեց նրան, դրեց խուլըր գլխին և նստեցրեց իր կողքի բազմոցի վրա: Նա մխիթարեց նրան և ի միջի այլոց ասաց, որ նա ո՛չ միայն չէ կորցրել հայոց թագավորությունը, այլև ձեռք է բերել նաև հռոմայեցիների բարեկամությունը: Այսպիսով Պոմպեոսը մտերմացավ նրա հետ և հրավիրեց ճաշի: Իսկ որդին, որը նստած էր Պոմպեոսի մյուս կողքին՝ հոր առջև վեր չկեցավ տեղից, և ո՛չ էլ նրան որևէ այլ կերպ պատվեց: Նա նմանապես չգնաց ճաշի, որին հրավիրված էր: Եվ հենց սրանով նա մեծապես իր դեմ գրգռեց Պոմպեոսի ատելությունը»:

3. Պլուտարքոս, Պոմպեոս, գլ. 33, 1—4՝

«Իսկ Տիգրան թագավորը, որին Լուկուլլոսը քիչ առաջ ջարդ էր տվել, իմանալով որ Պոմպեոսը բնավորությամբ մեղմ է և հեզ՝ ներս թողեց հռոմեական կայազորն իր մայրաքաղաքը և, վերցնելով իր բարեկամներին ու ազգականներին՝ գնաց, որպեսզի անձնատուր լինի Պոմպեոսին:

¹⁰ S¹ R e i n a c h, Mithridate Eupator, էջ 463:

Երբ նա հասավ ձի հեծած ճամբարի ցցապատներին՝ նրան մոտեցան Պոմպեոսի երկու թիկնապահները և հրամայեցին ձիուց ցած իջնել ու գնալ ոտքով,—որովհետև երբեք չի տեսնված, որ որևէ մի մարդ հռոմեական բանակ մտնի ձի նստած: Տիգրանը հնազանդվեց ու հանեց և նրանց տվեց նաև իր սուրը: Եվ հետո, երբ նա եկավ իրեն Պոմպեոսի մոտ՝ հանեց իր խուլը և ուզեց դնել նրա ոտքերի մոտ¹¹ և, բացի այդ, խոնարհվելով—որ ամենից ամոթալիկ էր—ուզում էր նաև ծունր իջնել: Սակայն Պոմպեոսը, բռնելով նրա աջ ձեռքից՝ կանխեց այդ, բաշեց իր մոտ և նրան նստեցրեց իր կողքին, իսկ որդուն մյուս կողքին:Բայց որդին դժգոհ մնաց և, հրավիրված լինելով ճաշի, ասաց, որ նա կարի՛ր շունի նման պատիվների Պոմպեոսի կողմից և որ նա կգտնի հռոմեացիներին մեջ մեկ ուրիշին»:

3. Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 104՝

«Սակայն բարբարոսների մոտ մեծապես համբավված էին Պոմպեոսի արդարամտությունը և հավատարմությունը: Հույս դնելով նրա այդ համբավի վրա՝ նրա մոտ գնաց, առանց նախապես լրատար ուղարկելու, Տիգրան հայրը: Եվ սա, ամեն բանում իրեն տրամադրելով Պոմպեոսի արդարատությանը՝ ուզում էր մեղադրել որդուն Պոմպեոսի առջև: Երբ Պոմպեոսը, նրան պատվելու համար, իր զինվորական տրիբուններին և հեծելապետներին հրամայեց գնալ նրան դիմավորելու՝ Տիգրանի շուրջը գտնվողները ճանապարհին վախեցան, որովհետև մոտն էին գնում առանց լրատարի միջոցով ազդարարելու, և ետ փախան: Իսկ Տիգրանը գնաց և, համարելով Պոմպեոսին իրենից ավելի հզոր՝ ըստ բարբարոսական սովորության ողջունեց նրան խոնարհվելով: Ումանք ասում են, որ Տիգրանին, որին նախապես հրավիրած է եղել Պոմպեոսը՝ առաջնորդել էին նրա մոտ թիկնապահները»:

Պոմպեոսի և Տիգրանի այս հանդիպման ժամանակ նրանց մեջ կայացավ հաշտություն, որով վերջ դրվեց հայկական նորաստեղծ աշխարհակալության: Համաձայն հաշտության պայմանների¹² Տիգրանը պետք է հրաժարվեր իր բոլոր նվաճումներից,

¹¹ Համեմատե՛ք նաև Վալերիուս Մաքսիմուսի վկայությունը (գք. V, գլ. 1, 9), որի սկզբնաղբյուրն է Կիկերոնի Pro Sestio ճառը (XXVII, 58)։

¹² Տե՛ս Դիոն, գք. 36, գլ. 53, 2, Պլուտարքոս, Պոմպեոս, 33, 3—4 և Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 104—105։

այն է՝ Ասորիքից, Արևելյան Կիլիկիայից, Փյունիկեից, Կապադովկիայից, Կորդուքից ու Մոփքից և մնալու էր միմիայն իր հայրենի երկրի՝ Մեծ Հայաստանի թագավոր։ Իսկ նրա որդին, Կրտսեր Տիգրանը, ստանալու էր Մոփքը (ըստ Ապպիանոսի¹³ նաև Կորդուքը) և հոր մահից հետո ժառանգելու էր նաև նրա գահը։ Ոմանք, հիմնվելով Ապպիանոսի անորոշ մի վկայության վրա¹⁴ կարծում են, որ Մոփքի թագավորությունը նա ստացիլ էր գեռ առաջ իր հորից¹⁵։

Մերունի Տիգրանը ո՛չ միայն հարկադրված եղավ հրաժարվելու իր նվաճումներից, այլև վճարելու էր Պոմպեոսին 6000 տաղանդ պատերազմական տուգանք, որն անում է այժմյան դրամով մոտ 25 միլիոն գերմանական ոսկի մարկ կամ մոտ 12¹/₂ միլիոն ռուսական ոսկի ռուբլի։ Բացի այդ, նա հռոմեական զորքերին ևս համաձայնել էր տալ հատուկ դրամական նվեր՝ ամեն մեկ զինվորին 50 դրաքմի (հավասար է մոտ 35 ոսկի մարկի կամ մոտ 17¹/₂ ոսկի ռուբլու), հարյուրապետներին 1000-ական դրաքմի (=350 ոսկի ռուբլ.) և զինվորական տրիբուններին 1-ական տաղանդ (=2100 ոսկի ռուբլ.)¹⁶։

Հաշտության այս պայմաններին վերաբերող վկայությունները ևս մեջ ենք բերում բառացի թարգմանությունը։

1. Կասսիուս Դիոն, գրք. 36, գլ. 53, 2՝

«Հետևյալ օրը Պոմպեոսը, նրանց ունկնդրելուց հետո՝ տվեց մեծին հայրենի ամբողջ թագավորությունը, իսկ այն, ինչ որ Տիգրանը նվաճել էր ինքը,—թե այլ երկրներ և թե Կապադովկիայի ու Ասորիքի մասերը, Փյունիկեն ու Հայաստանի սահմանակից Մոփքը,— նրանից վերցրեց, և, բացի այդ, նրանից պահանջեց նաև փող, իսկ որդուն տվեց միայն Մոփքը»։

2. Պլուտարքոս, Պոմպեոս, գլ. 33, 3—4՝

«Նա [Պոմպեոսը] ասաց, որ նախորդ դեպքերի հա-

¹³ Միհրդատ., գլ. 105։

¹⁴ Նույնը, գլ. 104։

¹⁵ Տե՛ս 2. Ա ս ա տ ու ռ յ ա ն, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 77։

¹⁶ Տե՛ս Ս տ ր ա բ ո ն, XI, 14, 10 (530), Պ լ ու տ ա ռ ք ո ս, Պոմպեոս, 33, 3—4 և Ա պ պ ի ա ն ո ս, Միհրդատ., գլ. 104։ Համաձայն վերջինիս վկայության զինվորական տրիբուններից ամեն մեկին տրված է եղել ո՛չ թե 6000 դրաքմի կամ 1 տաղանդ, այլ 10.000 դրաքմի։ Ըստ Հուլիոս հանրապետական Հռոմի դեմարդրաքմեն հավասար էր 0,70 ոսկի մարկի կամ մոտ 35 ոսկի կոպեկի, տե՛ս Griechische und römische Metrologie, Berlin, 1882, էջ 250—252, 297—299 և 711։

մար մեղադրելու է (ուկուլլոսին, որովհետև նա է նրանից [Տիգրանից] վերցրել Ասորիքը, Փյունիկեն, Կիլիկիան, Գալատիան և Սոփքը: Իսկ այն, ինչ որ նա մինչև իր գալը պահպանել էր՝ կմնա իրեն: Բայց պետք է հռոմայեցիներին վճարի իր հանցապարտության համար վեց հազար տաղանդ պատերազմական տուգանք: Եվ Սոփքում թագավոր կլինի նրա որդին: Այս պայմանները Տիգրանը գոհունակությամբ ընդունեց և, երբ հռոմայեցիները նրան ողջունեցին ու հայտարարեցին թագավոր՝ նա խիստ ուրախացավ ու խոստացավ տալ յուրաքանչյուր զինվորին կես մնաս, հարյուրապետներից ամեն մեկին՝ 10 մնաս և զինվորական տրիբուններին՝ մեկական տաղանդ»:

3. Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 104—105՝

«Գալով Պոմպեոսի մոտ նա [Տիգրան թագավորը] ներողութուն խնդրեց պատահած դեպքերի համար և տվեց իրեն՝ Պոմպեոսին 6000 տաղանդ, յուրաքանչյուր զինվորին՝ 50 դրաքմե, վաշտապետներից ամեն մեկին՝ 1000 դրաքմե և զինվորական տրիբուններին՝ 10.000-ական դրաքմե: Եվ Պոմպեոսը պատահած դեպքերը ներեց նրան, հաշտեցրեց որդու հետ և որոշեց, որ որդին թագավոր լինի Սոփքի և Կորդուքի, որոնք այժմ կազմում են փոքրագույն Հայաստանը, իսկ հայրը լինի թագավոր մյուս Հայաստանի, ու որդին լինի նրան հաջորդ: Իսկ այն երկրները, որ նա նվաճել էր՝ հրամայեց թողնել: Եվ Տիգրանը ձեռք քաշեց Ասորիքից—Եփրատ գետից սկսած մինչև ծովը. նրան էր պատկանում թե այդ երկիրը և թե Կիլիկիայի մի մասը, որոնց միջից նա դուրս էր վտարել Անտիոքոսին, որի մականունն էր Բարեպաշտ»:

4. Ստրաբոն, XI, 14, 10 (530)՝

«Իսկ երկրի [Հայաստանի] հարստության և հզորության կարևոր մի նշանն այն էր, որ Տիգրանը, Արտավազդի հայրը, երբ նրա վրա 6000 արծաթ տաղանդ դրված էր իբրև տուգանք՝ իսկույն այդ գումարը քաշխեց հռոմեական զորքերին,—յուրաքանչյուր զինվորին՝ հիսուն դրաքմե, ամեն մեկ հարյուրապետին՝ հազար դրաքմե և հեծելապետներին ու զինվորական տրիբուններին՝ մեկական տաղանդ»:

Թեև պատմական երկերում հաճախ մատնանշվում է, որ Պոմպեոսի վերաբերմունքը դեպի Տիգրանը եղել է արտասովոր կերպով մեղմ, սակայն, ինչպես տեսնում ենք, հաշտության վերո-

հիշյալ պայմանները բավական ծանր էին: Պետք է ասել, որ արտաքին մեղմությունը և արտակարգ զգուշավորությունը եղել են Պոմպեոսի քաղաքական ու ռազմական գործունեության հիմնական հատկանիշները: Լինելով հռոմեական ֆինանսիստների ու վաշխառուների կուսակիցը՝ Պոմպեոսն ինքը ևս, ինչպես հայտնի է, Իտալիայի ամենախոշոր վաշխառուներից մեկն էր: Նա գերադասում էր հռոմեական իմպերիալիզմի նպատակներն իրագործել ո՛չ թե զենքի ուժով, ինչպես Լուկուլլոսը, որը խիզախ զինվորական էր, այլ խաղաղ ճանապարհով և առանց ռիսկի: Հայաստանը, ինչպես տեսնում ենք, նա մեծ հաջողությամբ կարողացել էր ընկճել ու կողոպտել առանց արյունահեղության ու զոհողությունների:

Հաշտության վերոհիշյալ պայմաններից չէր կարող, իհարկե, գոհ լինել Կրտսեր Տիգրանը: Իբրև վարձ իր դավաճանության՝ նա հույս ուներ ստանալու ո՛չ թե Մոփաց երկրի թագավորությունը, որը նա, ինչպես տեսանք, նախքան իր ապստամբությունը, ըստ երևույթին, արդեն ստացել էր իր հորից, այլ հայկական մեծ ու հզոր պետությունը: Չափազանց ծանր ու անարդար էր նա համարում նաև այն, որ պատերազմական վերոհիշյալ տուգանքը վճարվելու էր, գլխավորապես, Մոփքում գտնվող գանձապահաստներից, այսինքն՝ իր թագավորության միջոցներից: Թե ո՞րպիսի մեծ դժվարություններով էին դուրս տրվել դրամական հարստությունները Մոփքի պահեստներից՝ այդ մասին մանրամասն պատմում է Կասսիուս Դիոնը: Նրա ընդարձակ վկայությունը, որը խիստ հետաքրքրական է թագավորական գանձերի պահպանման կարգերի համար հայկական երկրներում՝ մեջ ենք բերում թարգմանաբար առանց կրճատումների:

Կասսիուս Դիոն, գք. 36, գլ. 53, 3—5՝

«Եվ որովհետև պատահմամբ նրա [Մոփքի] մեջ էին գտնվում գանձապահեստները՝ ուստի և սրանց պատճառով վեճ ունեցավ երիտասարդ Տիգրանը, եվ հաջողություն չունենալով (քանի որ Պոմպեոսն ուրիշ ո՛չ մի տեղից չէր կարող ստանալ որոշված գումարը)՝ նա դժգոհեց և մտածում էր փախչել: Սակայն Պոմպեոսը, իմանալով այդ՝ նրան հսկողության տակ առավ առանց կալանքի և, սուրհանդակներ ուղարկելով գանձերի պահպանների մոտ՝ հրամայեց, որ նրանք այդ բոլորը տան նրա հորը: Իսկ երբ նրանք չհնազանդվեցին, ասելով, որ այդ նրանց պետք է կարգադրի երիտասարդ Տիգրանը, որին պատկանում է երկիրը՝ Պոմպեոսը սրան ուղարկեց ամբուսությունների վայրը: Եվ սա,

տեսնելով որ դրանք փակ են՝ մոտ գնաց և հրամայեց դժ-
կամորեն բաց անել։ Իսկ երբ նրանք դարձյալ չլսեցին,
առարկելով, որ նա այդ հրամանը տվել է ո՛չ ինչ կամովին,
այլ հարկադրված՝ Պոմպեոսը վայրացավ և հրամայեց երի-
տասարդ Տիգրանին բանտարկել։ Եվ այսպիսով գանձերը
ստացավ ժերունի Տիգրանը»։

Կրտսեր Տիգրանի ձերբակալության մասին, որ մատնանը-
ված է Դիոնի այս վկայության մեջ՝ հին աղբյուրները տալիս են
միանգամայն տարբեր տեղեկություններ։ Ըստ Կասսիուս Դիոնի
այս վկայության, ձերբակալման պատճառ էր ծառայել, ինչպես
տեսանք, նրա ընդդիմությունը և նրա հարուցած դժվարություն-
ները Սոփրոմ գտնվող գանձերի հանձնման ժամանակ։ Ապպիա-
նոսն ակնարկում է, որ նա նոր դավադրություն էր կազմակեր-
պել իր հոր դեմ¹⁷։ Իսկ Պլուտարքոսը, որի համապատասխան
վկայությունը վերև մեջ էինք բերել, մատնանշում է, որ նա՝
հրավիրված լինելով ճաշի՝ հրաժարվել էր գնալ և անարգել ու
վիրավորել էր Պոմպեոսին¹⁸։ Ինձ թվում է, որ այս բոլոր վկա-
յություններն էլ կարող են որոշ չափով ճիշտ լինել։ Կրտսեր
Տիգրանը, որը դժգոհ էր մնացել և թշնամացել էր Պոմպեոսին՝
կարող էր, իրոք, կոպտաբար վերաբերված լինել սրան, հակառա-
կած լինել իր թագավորության գանձերի հանձնմանը և, միևնույն
ժամանակ, կարող էր նաև դավեր նյութած լինել իր հոր դեմ։

Կրտսեր Տիգրանի ձերբակալությունը, որը փաստորեն Պոմ-
պեոսի դաշնակիցն էր՝ բացահայտ բռնություն էր և խախտումն
միջազգային իրավունքի։ Միաժամանակ այդ թշնամանք էր ու
վիրավորանք կալանավորի աներոջ՝ պարթևների թագավոր Հրա-
հատ Գ-ի նկատմամբ։ Ըստ Պլուտարքոսի վկայության¹⁹

«Հրահատ պարթևը մարդ էր ուղարկել [Պոմպեոսի
մոտ] պահանջելու երիտասարդին, որ իր փեսան էր, նաև
պահանջ հայտնելու, որպեսզի իրենց իշխանությունների
սահմանը լինի Եփրատ գետը։ Պոմպեոսը պատասխանել
էր, որ Տիգրանն ավելի մոտ է իր հորը, քան աներոջը,
իսկ սահմանը կլինի այն, որ կհամարվի իրավացի»։

Հակառակ, ուրեմն, Հրահատ Գ-ի բողոքներին, որը հիշեց-
նում էր Պոմպեոսին իր կնքած դաշինքը հռոմայեցիների հետ՝
Կրտսեր Տիգրանը և նրա կինն ու դուստրը²⁰ ուղարկվեցին շուտով

¹⁷ Միհրդատ., գլ. 105։

¹⁸ Տե՛ս Պլուտարքոս, Պոմպեոս, 33, 4։

¹⁹ Տե՛ս նույնը, 33, 4։

²⁰ Նույնը, գլ. 45, 4։

Հռոմ, որպեսզի մասնակից լինեն Պոմպեոսի հաղթահանողների շրերթին:

Պոմպեոսի վարքագծի այս անակնկալ փոփոխությունը պարթևական թագավորության հանդեպ համապատասխանում էր կատարելապես Հռոմի արտաքին նենգ ու խարդախ քաղաքականությունը, Քանի որ պոնտական ու հայկական թագավորությունները թշնամի էին Հռոմին և պատերազմում էին նրա դեմ՝ վերջինս իրեն ցույց էր տալիս բարեկամ պարթևներին: Հռոմեական զորավարները, ինչպես Սուլլան և Լուկուլլոսը, նույնպես և Պոմպեոսը՝ կամ բարեկամական բանակցություններ էին վարում նրանց հետ և կամ դաշինք էին կնքում ու խոստանում նրանց թողնել Միջագետքը մինչև Եփրատ դետը: Բայց այժմ պոնտական թագավորությունն այլևս գոյություն չունի, իսկ Տիգրան թագավորը ճանաչվում էր իբրև բարեկամ ու դաշնակից Հռոմի: Ուստի և Հռոմը, որը չէր ուզում ունենալ իր շուրջը հզոր ու մեծ պետություններ՝ հիմա հովանավոր դառավ Տիգրան թագավորի և փոխեց իր վերաբերմունքը դեպի Հրահատ Գ-ն: Պարթևական պետությունը Հռոմի համար այլևս հանդուրժելի չէր իբրև անկախ ու ուժեղ թագավորություն: Եվ շուտով, ինչպես կտեսնենք, ներանց նախկին բարեկամությունը վերածվեց անհաշտելի թշնամության:

Դժվար չէ նաև կռահել, թե ինչու Պոմպեոսը Հայաստանի գահը չտվեց Կրտսեր Տիգրանին: Շատ պարզ է, որ ժերոնի Տիգրանը, որը պարթևական թագավորության ոխերիմ թշնամին էր՝ հռոմայեցիների համար ավելի ցանկալի դաշնակից էր, քան Կրտսեր Տիգրանը, որը փեսան էր ու բարեկամը Հրահատ Գ-ի:

Ներգրավելով Հայաստանը հռոմեական աղդեցության շրջանակի մեջ՝ Պոմպեոսը, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը²¹, թողեց այստեղ իբրև վերահսկիչ Ափրանիուսին, իսկ ինքն առաջնորդեց հռոմեական զորքը գեպի հյուսիս ընդդեմ Միհրդատ Պոնտացու, որը սակավաթիվ իր զորքերով պատսպարվել էր Կողքիսում: Սակայն որովհետև ձմեռն արդեն վրա էր հասնել՝ նա ստիպված եղավ ձմեռել Կուր գետի մոտ Արտաշատից Կողքիս տանող ռազմական հին ճանապարհի շրջավայրերում:

Ինչպես ցույց ենք տվել Պոմպեոսի անդրկովկասյան ռազմադիմների լուսաբանությանը վերաբերող մեր ընդարձակ հոդվածում²², հռոմեական զորքի 66/65 թվի ձմեռվա կայանատեղերը

²¹ Տե՛ս Պոմպեոս, գլ. 34, 1:

²² Տե՛ս «Круговой путь Помпея в Закавказье», Вестник древней истории, 1939, 4:

գտնվել են ո՛չ թե Եփրատի վերին հոսանքի ու Կուր գետի ա-
կունքների միջև, ինչպես այդ ենթադրում է Մոմզենը²³, այլ
այժմյան Ախալցխայի ու Ախալքալաքի միջև, Մոմզենը հիմնվել է,
անշուշտ, Դիոնի վկայության վրա, որը հռոմեական զորքերի
ձմեռոցի տեղը ցույց է տվել Անահիտյան երկրում և Կուր գետի
մոտ²⁴, Սակայն Դիոնի հիշատակած Անահիտյան այս երկիրը,
որը համապատասխան է համարվում հին Եկեղյաց գավառին,
իրապես, ինչպես մատնանշված է հիշյալ իմ հոդվածում՝ գտնվել
է Պևտինգերյան քարտեզի Caspiae (=այժմ. Խոսպիա) կայա-
րանի ու Կուր գետի մոտերքում:

Համաձայն վերոհիշյալ մեր ուսումնասիրության ճշտիվ ո-
րոշվում է նաև հռոմեական զորքի ճանապարհն Արտաշատից դե-
պի ձմեռոցի տեղը: Այդ ճանապարհը պետք է ենթադրել, ան-
շուշտ, Պևտինգերյան քարտեզի Արտաշատ—Սեբաստոպոլիս ու-
ղեգծով, որը մանրամասն լուսաբանված է «Հին Հայաստանի
գլխավոր ճանապարհները» աշխարհագրական իմ աշխատության
մեջ, այն է՝ այժմյան Աշտարակի, Կոնդախսաղի, Ղանլիճայի ու
Խոսպիայի մոտով դեպի Կուր գետի աջակողմյան ափերը:

Ձմեռոցում Պոմպեոսը բաժանել էր իր զորքերը, ինչպես հա-
ղորդում է Կասսիուս Դիոնը²⁵, երեք զորամասերի, որոնք տե-
ղավորված էին իրարից բավականաչափ հեռու և գտնվում էին
իրեն՝ Պոմպեոսի ու նրա երկու օգնականների՝ Լուկիուս Փլակկու-
սի և Մետելլուս Կելերի հրամանատարության տակ: Այս վերջինի
բանակումն էր պահվում կալանավորված Կրտսեր Տիգրանը:

Նախապատրաստելով իր արշավանքը դեպի Կողքիս, ուր
գտնվում էր Միհրդատը՝ Պոմպեոսը հարաբերության մեջ մտավ
իբերների Արտոկես և աղվանների Օրոյզես թագավորների հետ,
որոնք խոստացան շեզոք մնալ և համաձայնեցին, որ հռոմեա-
կան զորքն անցնի անարգել իրենց երկրների միջով²⁶: Սակայն,
իրապես, նրանք՝ կամ Միհրդատի դրդումով և կամ Կրտսեր Տիգ-
րանին ազատելու նպատակով՝ պատրաստվել էին դարան գործել
հռոմայեցիներին և նրանց հանկարծակիի բերել:

Դեկտեմբերի կեսերին, երբ Պոմպեոսի զորքերն անհոգ ու
հանգիստ կատարում էին իրենց Սատուրնալիա տոնը՝ իբերները
և աղվաններն անցան Կուր գետը և հարձակվեցին հանկարծ հռո-
մեական երեք զորամասերի վրա, հուլյս ունենալով հարվածել ու

²³ Տե՛ս «Римская история», III, Москва, 1887, էջ 108:

²⁴ Դիոն, գր. 36, գլ. 53, 5,

²⁵ Տե՛ս գր. 36, գլ. 54:

²⁶ Տե՛ս Պլուտարքոս, Պոմպեոս, 34, 2:

ներանց ջարդել առանձին առանձին: Սակայն հարձակումը, որը շափազանց վտանգավոր կարող էր լինել Պոմպլեոսի զորաբանակի համար՝ չհաջողվեց: Արտոկեսի ու Օրոյզեսի զորքերը ետ մղվեցին և նահանջելիս մեծ կորուստներ տվին, գլխավորապես, Կուրի գետանցքն անցնելիս²⁷, որը գտնվում էր, հավանորեն, Պետինգերյան քարտեզի Ad Metcurium կայարանի, այժմյան Ախալցխա քաղաքի մոտ:

Անսպասելի ու վտանգավոր այս հարձակումից հետո հոռմեական զորքերը անվրդով մնացին Կուր գետի մոտ մինչև ՏՃ թվի գարունը:

²⁷ Տե՛ս նույնը, գլ. 34, 1—3, Ապպիանոս, Միհրդատ, գլ. 102—103 և Կասսիուս Դիոն, գր. 36, գլ. 54, 1—5:

18. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՄՅՈՒՍ ՀԱՐԵՎԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ
ՊՈՄՊԵՈՍԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻՑ ՀԵՏՈ

65 Թվի գարնան սկզբին Պոմպեոսը, փոխանակ առաջ շարժվելու դեպի Կողքիս՝ ուղեց նախապես ապահովել իր թիկունքը Իբերիայի կողմից և արշավանքի ելավ ընդդեմ իբերների: Հռոմեական զորքն իջավ Կուր գետի հովիտներով, առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու, մինչև Հարմոզիկա ամրությունը, որը գտնվում էր Կուր գետի և այժմյան Մցխեթի հարավակողմում: Պոմպեոսի այս արշավանքը մանրամասն նկարագրված է Կասսիուս Դիոնի պատմության մեջ¹:

Արտոկես թագավորը, ինչպես հաղորդում է Դիոնը, այրելով Կուր գետի կամուրջը՝ փախավ նրա ձախ ափը: Սակայն տեսնելով, որ Պոմպեոսը, Հարմոզիկան գրավելուց հետո, պատրաստություններ էր տեսնում գետն անցնելու՝ նա իսկույն խաղաղության բանակցություններ սկսեց, ուղարկելով հռոմայեցիներին կենսամթերքներ և վերակառուցեց նաև Կուր գետի կամուրջը:

Բայց երբ հռոմեական զորքն անցել էր արդեն գետի մյուս ափը՝ նա վախեցավ ու նորից փախավ մինչև Պելորոս գետը: Անցնելով այս գետը ևս՝ նա այրեց նաև սրա կամուրջը: Ինչպես Պոմպեոսի հետապնդման ժամանակ, նույնպես և Պելորոս գետն անցնելիս՝ իբերները կրեցին մեծ կորուստներ: Այնուհետև, որովհետև հռոմեական զորքերը կանգ չառան և Պելորոս գետի ափին՝ Արտոկեսն ուղարկեց Պոմպեոսին նվերներ, տվեց իր որդիներին իբրև պատանդ և ընդունեց նրա առաջարկած պայմանները:

Պոմպեոսի հաղթական բանակը վերջապես կարողացավ, ապահովելով իր թիկունքը հնարավոր հարձակումներից՝ շարունակել իր արշավանքը Միհրդատ Եվպատորի դեմ: Հարմոզիկայի մոտից նա գնաց Կուր գետի հովիտներով և այժմյան Սուրամի ու Շորապանի վրայով դեպի Ռիոն գետի հովիտները և այնտեղից Սեբաստոպոլիս—Փոթի, ուր գտնվում էր հռոմեական նավատորմի-

¹ Տե՛ս գր. 37, գլ. 1, 3—5 և գլ. 2, 1—6:

ղը: Պոմպեոսը կարծում էր, որ Միհրդատը, որը շրջապատված էր ծովի կողմից՝ գտնվում էր իբր ծուղակի մեջ: Սակայն նա զարմացած մնաց, երբ իրեն հայտնեցին, որ որսն արդեն ծուղակից դուրս է եկել: Համառ ծերունին գրեթե անմատչելի ճանապարհներով անցել էր իր սակավաթիվ զորամասի հետ մոտ 700 կիլոմետր և գտնվում էր արդեն Ղրիմում, ուր վերստին նվաճել էր Բոսփորյան իր թագավորությունը:

Պոմպեոսն աննպատակահարմար ու վտանգավոր համարեց շարունակել իր արշավանքը և գնալ ծովով Ղրիմ, ուր ուժեղացել ու վերականգնել էր իր իշխանությունը Միհրդատը: Կողքիսից նա վերադարձավ Հայաստան և արշավեց այստեղից Աղվանք²: Նա վճռել էր պատժել ու ընկճել Աղվանից Օրոյզես թագավորին, որը, ինչպես տեսանք, հարձակվել էր հռոմայեցիների վրա, հավանորեն, Միհրդատի սադրանքով:

Պոմպեոսի վերադարձի ճանապարհը Կողքիսից Հայաստան, ինչպես և նրա աղվանների դեմ արշավանքի ռազմադիր, որոնք դեռ մինչև այժմ լուսաբանված չեն, կարելի է այժմ գրեթե ճշտով որոշել աշխարհագրական նորագույն ուսումնասիրությունների օգնությամբ: Նրա ճանապարհը Կողքիսից մինչև այժմյան Ապարանի շրջանը պետք է ենթադրել, ինչպես վերև ասացինք, Պետինգերյան քարտեզի Սեբաստոպոլիս—Արտաշատ մեծ ռազմադիրով և այժմյան Աբասթումանի, Խոսպիայի ու Ղանլիճայի վրայով: Իսկ ճանապարհը դեպի Աղվանք հավանական է ենթադրել դարձյալ Պետինգերյան քարտեզի Արտաշատ—Արմաստիկա—Լազո շրջանային հին ուղեգծով, որը քննության է առնված Մարկվարտի աշխատություններից մեկում³:

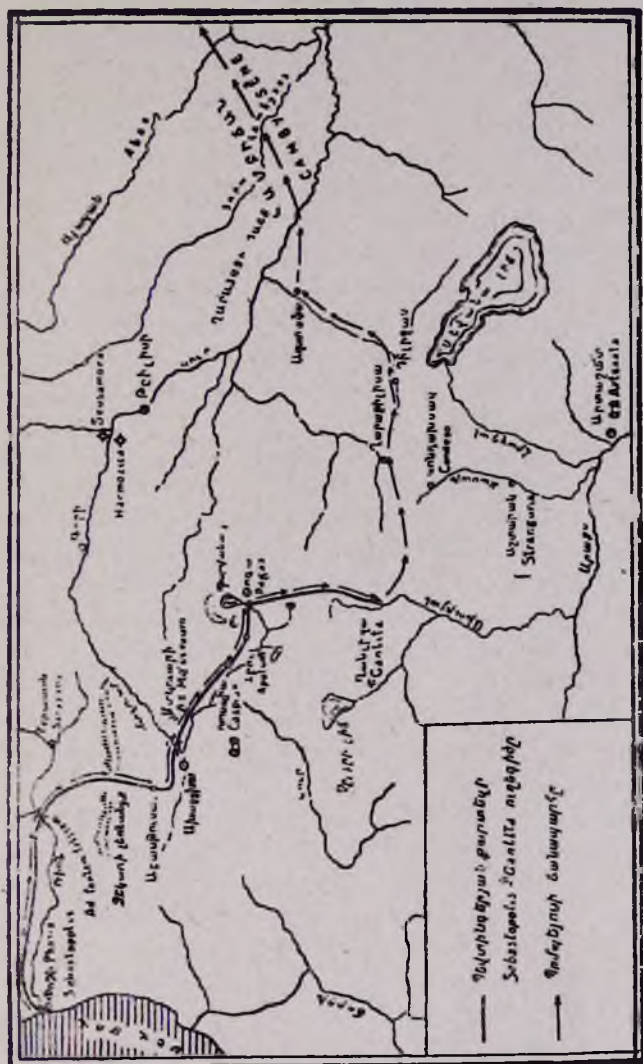
Հռոմեական դորքը գնացած պիտի լիներ այժմյան Ղանլիճայից Կիրովականի, Դիլիջանի, Իջևանի և Աղստաֆայի վրայով դեպի Կուր գետի հյուսիսակողմը գտնվող հին Կամբեճ գավառը, որը ենթադրում են այժմյան Յորա և Ալազան գետերի միջև:

Պոմպեոսի արշավանքն աղվանների դեմ մանրամասն նկարագրել են Կասսիուս Դիոնը և Պլուտարքոսը⁴: Հռոմեական զորքը, ինչպես պատմում են նրանք, հասնելով Կուր գետի ստորին հոսանքի մոտերքը՝ կարողացել էր անցնել գետի հունով, որն ա-

² Տե՛ս Դիոն, գք. 37, գլ. 3, 3—4:

³ Տե՛ս J. Mark wart, Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte, Wien, 1828:

⁴ Տե՛ս Դիոն, գք. 37, գլ. 3, 3—6, 4, 1—4 և 5, 1 և Պլուտարքոս, Պոմպեոս, գլ. 35, 1—2, համեմատե՛նք նաև Ապպիանոս, Միհրդատ, գլ. 103:

Պովոլոկիսի նախապահը Սեբաստոպոլսից Ալվանի:

մառվա շոգերի պատճառով խիստ ծանծաղել էր: Գետն անցնելուց հետո՝ նրանք մտել էին այժմյան Ղարայազի դաշտը և առաջ շարժվել դեպի Յորա գետը, որը Կասսիուս Դիոնի մոտ անվանված է Կամբյուզես (= Կամբեճ): Անցնելով նաև այս գետը՝ նրանք գնացել էին դեպի այժմյան Ալազան գետը, որի հին անունը եղել է ըստ Դիոնի և ըստ Պլուտարքոսի Աբաս կամ Աբանտ: Ամբողջ այս ճանապարհը հռոմայեցիներն անցել էին շոգերի պատճառով, մեծ մասամբ, գիշերները և խիստ տառապել էին ծարավից: Նրանք իրենց հետ վերցրել էին միմիայն ջուր, մոտ տասը հազար տիկ, իսկ կենսամթերքներ նրանց տալիս էին կամովին Կամբեճ գավառի տեղական բնակիչները:

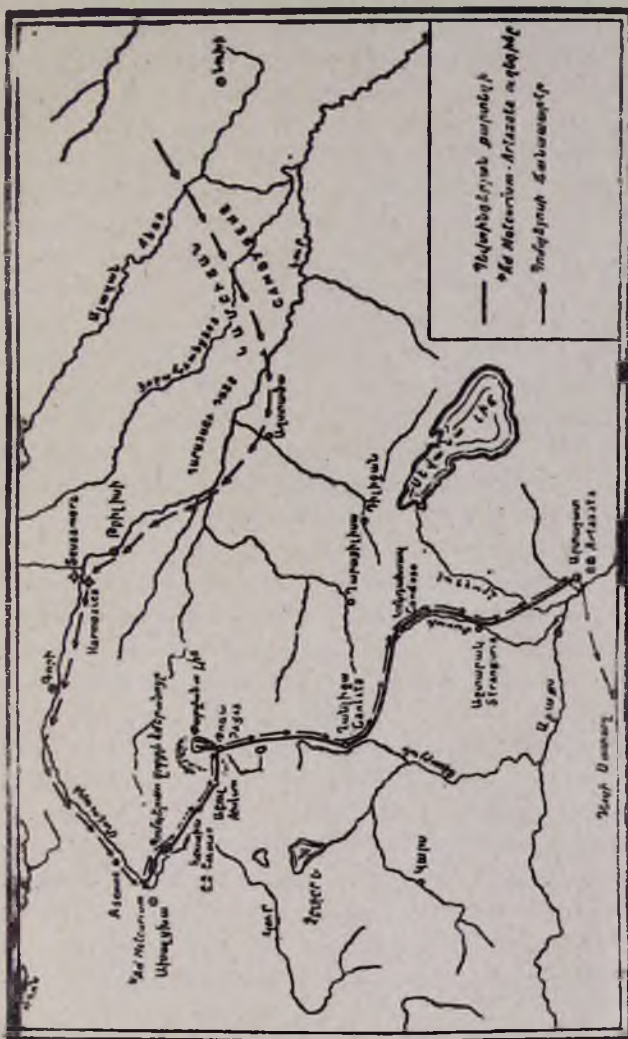
Ճակատամարտն Աղվանից թագավորի զորքերի հետ տեղի ունեցավ Ալազան գետի ձախ ափին, ուր հռոմեական բանակը թշնամու հետ նոր էր մտել շփման մեջ: Պլուտարքոսի պատմելով՝ աղվանական զորքերը, որոնց առաջնորդն էր թագավորի եղբայրը՝ Կոդիսը, վատ էին զինված, և մեծ մասը հազել էին իբրև չոր գազանի մորթիներ:

Ճակատամարտից առաջ Պոմպեոսը հրամայել էր իր հետևակ զորքին թաքնվել հեծեալորդի ետևը, և աղվանները, կարծելով, որ իրենց դիմադրում է միմիայն թշնամու հեծեալորդը՝ իսկույն կռվի բռնվեցին սրա հետ: Սակայն հռոմեական լեգեոնները, առաջ գալով հեծեալզորի ետևից՝ ջարդեցին և նրանց ի փախուստ դարձրին դեպի մոտակա անտառները: Եվ փախչողներից շատերը մահացան անտառներում, որ Պոմպեոսը հրամայել էր շրջասլատել և հրդեհել: Շուտով այնուհետև Օրոյզեսի հետ կնքվեց հաշտութուն: Աղվանքի թագավորը, հպատակվելով Պոմպեոսին՝ ինչպես և Իբերիայի Արտոկես թագավորը, ձևականորեն ճանաչեց Հռոմի գերիշխանությունը:

Աղվանքից հռոմեական զորաբանակը, ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը⁵, վերադարձավ Հայաստան և այստեղից Փոքր Հայք: Համաձայն Կասսիուս Դիոնի վկայության՝ 65/64 թվին դարձյալ նա ձմեռել էր 66/65 թվի ձմեռոցի տեղում Ասպիս գավառում (ἐν τῇ "Ασπίδι")⁶, Ուշագրավ է, որ Դիոնի այս երկրորդ վկայության մեջ միևնույն գավառը, որն առաջին վկայության մեջ անվանված էր Անահիտյան երկիր, այժմ անվանված է Ասպիս: Ինչպես մանրամասն ցույց ենք տվել «Պոմպեոսի շրջանային ճանապարհն Ան-

⁵ Տե՛ս Պոմպեոս, գլ. 36, 1:

⁶ Տե՛ս Դիոն, գթ. 37, գլ. 7, 5:

Պոլսի քաղաքի եւ Մուսուրիւմի միջեւ գտնուող Արազի փոքր ճախը:

դըրկովկասում» մեր ռուսերեն ընդարձակ հոգովածում⁷, այս գավառը Ասպիս կամ ավելի ճիշտ Կասպիս է անվանվել, հավանորեն, Պետինգերյան քարտեզում նշանակված Caspiae մեծ կայարանի անունով, որը գլխավոր կենտրոնավայրն է եղել այժմյան Խոսպիայի շրջանի: Կասպիսը, ըստ երևույթին, նույնպես՝ ինչպես և Եկեղյաց գավառը, կոչվել է Անահիտյան երկիր: Եվրոպական պատմագետների երկերում Պոմպեոսի զորքերի 65/64 թվի ձմեռոցի տեղը հակառակ Գիոնի վկայության ցույց է տրված Փոքր Հայքում, որ պարզապես սխալ է:

64 թվին Պոմպեոսի զորամասերը, վերադառնալով Հաստատանից Պոնտոս՝ պաշարեցին ու նվաճեցին Պոնտոսում և, գլխավորապես, Փոքր Հայքում, Միհրդատի հարուստ գանձապահատները և հռչակավոր արխիվները, որոնք գտնվում էին Տալավրայում, Նոր ամրոցում, Սինորիայում և այլ տեղերում: Այլ ամրություններում պահվում էին հազարավոր ծնիքսե սկահակներ, որոնք ներգարդված էին ոսկով, հսկայական քանակությամբ անոթներ, մահճներ, գահեր, նաև զրահներ ու սպառազինություններ, որոնք, մեծ մասամբ, ոսկեզօծված էին և զարդարված թանկագին քարերով: Այս բոլոր հարստությունները և հսկելնիստական արվեստի բոլոր թանկարժեք իրերը, որոնք կողոպուտի չէին մատնվել Լուկուլլոսի արշավանքի ժամանակ, ուղարկվեցին Պոնտոսից Հռոմ:

Մինչ Պոմպեոսը պատերազմ էր վարում իբերների և աղվանների դեմ ու նվաճում էր Պոնտոսի ամրությունները՝ պարթևները գրավել էին Միջագետքը, որն, ինչպես տեսանք, համաձայն Պոմպեոսի հետ կնքած դաշինքի մինչև Եփրատ գետը պատկանելու էր նրանց: Պարթևները ներխուժել էին նաև Կորդվաց երկիրը, որի տիրապետության համար վեճ էր առաջացել իրենց ու հայերի մեջ: Սակայն Պոմպեոսը պահանջեց Հրահատ Գ-ից մաքրել Կորդուքը, առարկելով, որ այդ երկիրը պատկանում է, իրապես, Տիգրան Բ-ին: Չսպասելով նույնիսկ Հրահատ Գ-ի պատասխանին՝ նա հրամայեց իր օգնականներից մեկին, Ափրանիուսին, գրավել ու հանձնել Կորդուքը հայոց թագավորին: Պլուտարքոսի պատմելով⁸, հռոմեական այս զորապետը հալածեց պարթևներին մինչև Արբելա քաղաքը, որը գտնվում էր Ադիաբենում:

⁷ S^hu «Курговой путь Помпея в Закавказье», Вестник древней истории, Москва, 1939, 4:

⁸ Պոմպեոս, գլ. 36, 1:

Այստեղից Ափրանիուսը պետք է անցներ հյուսիսային Միջագետքի վրայով Ասորիք, ուր նույն այդ ժամանակ, 64 թվին, պետք է գար նաև Պոմպեոսը: Բայց 65/64 թվի ձմեռվա կեսին, ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը⁹, Ափրանիուսը և նրա զորքը ճանապարհը կորցրին ու մոլորվեցին և կարող էին ցրտի ու կենսամթերքների պակասության պատճառով Միջագետքի անապատներում կորստի մատնվել, եթե նրանց չօգնեին Կարդա քաղսրի (այժմյան Խառան) մակեդոնացի գաղթականները: Սրանք հյուրընկալեցին Ափրանիուսին և առաջնորդեցին Ասորիք:

Զնայած Պոմպեոսի գրգռիչ ոտնձգություններին և դաշնադրության անպատկառ խախտմանը, որի համաձայն հյուսիսային Միջագետքը մինչև Եփրատ գետը ճանաչված էր որպես պարթևներին պատկանող երկիր՝ Հրահատ Գ-ն չհամարձակվեց պատերազմել հռոմայեցիների դեմ: 64 թվի գարնանը նա դիմից իր զորքերով Հայաստան և հարձակվեց Տիգրանի վրա, որն օգնություն խնդրեց դաշնակից հռոմայեցիներից: Այս դեպքը Պոմպեոսի համար մի հարմար առիթ էր պատերազմ սկսելու նաև պարթևների դեմ, ինչպես այդ ցանկանում էին, իրապես, նրա կուսակիցներից ու սպաներից շատերը: Սակայն Պոմպեոսը, որ խիստ զգույշ էր և չունեի Լուկուլլոսի հանդուգն համարձակությունը, չուզեց բախտախաղի դնել իր ձեռք բերած հաջողությունները և խուսափեց կռվից: Նա արդարանում էր նրանով, որ հռոմեական ժողովուրդն այդ իրեն չէ հանձնարարել, և որ դեռևս վերջնականապես զինաթափ չէ արվել Միհրդատ Պոնտացին¹⁰: Պատերազմից հռոմայեցիների հետ, ինչպես սասցիներ, խույս էր տալիս նաև պարթևների թագավոր Հրահատ Գ-ն, որը նույնպես չունեցավ արիություն ոտքի հիշելու հռոմեական ուխտանենդ զորավարի դեմ: Եվ որովհետև նա նորից դեսպաններ էր ուղարկել Պոմպեոսի մոտ՝ վերջինս հայտնեց նրան, որ կուղարկե երեք միջնորդ դատավորներ, որոնք կհարթեն սահմանների վերաբերյալ նրա ու Տիգրանի վեճը¹¹: Հրահատ Գ-ն և Տիգրանը դադարեցրին պատերազմը և համաձայնեցին ընդունել միջնորդների վճիռները:

Այնուհետև ուղարկված դատավորները քննարկման հնթարկեցին նրանց գանգատներն ու պահանջները և կայացրին իրենց

⁹ Գթ. 37, գլ. 5, 5:

¹⁰ Տե՛ս Կասսիուս Դիոն, գթ. 37, գլ. 7, 1,

¹¹ Տե՛ս Դիոն, գթ. 37, գլ. 7, 3, Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 106 և Պլուտարքոս, Պոմպեոս, գլ. 39, 3:

վճիռը հօգուտ Տիգրանի: Համաձայն նրանց որոշման հայոց թագավորը ստացավ ո՛չ միայն Կորդվաց երկիրը, այլև հյուսիսային Միջագետքի մի մասը: Ուշագրավ է, որ Հրահատը հենց ինքը ևս, ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը¹², չառարկեց և հավանություն տվեց այդ վճռին, հույս ունենալով, որ հետագայում գուցե կհաջողվի իրեն հաշտվել հայերի հետ և ստանալ նրանցից օգնություն ընդդեմ հռոմայեցիներին:

Երբ կատարվում էին այս անցքերը, Միհրդատ Պոնտացին, որը վերահաստատել էր իր իշխանությունը Բոսփորյան թագավորության մեջ՝ խաղաղության նոր առաջարկություններ արեց հռոմայեցիներին և հայտնեց, որ եթե Պոմպեոսը համաձայնի վերադարձնել իրեն Պոնտական թագավորությունը՝ ինքը պատրաստ է հպատակվելու Հռոմին որպես վասսալ և հարկատու Պոմպեոսը, ինչպես և 66 թվին, նրան պատասխանեց նորից, որ նախքան բանակցություններ վարելը՝ նա պետք է անձամբ գա և հնազանդվի Հռոմին: Հաշտությունն այլևս անհնարին էր: Եվ Միհրդատը վճռեց նախապատրաստվել Հռոմի դեմ նոր կռվի և մշակեց նոր արշավանքի հանդուգն մի ծրագիր: Նա մտադիր էր, դաշն կապելով սկյութների, թրակացիների և կելտերի հետ՝ արշավել Իտալիա Դանուբ գետի հովիտներով և Ալպյան լեռների վրայով, ինչպես այդ իրենից առաջ արել էր կարթագենացի Հաննիբալը: Այդ մեծ արշավանքի համար հարկավոր էին, իհարկե, թե մարդկային և թե նյութական վիթխարի ուժեր ու միջոցներ: Եվ 63 թվին, երբ Միհրդատը վերջացնելու վրա էր ռազմական իր պատրաստությունները, որոնց ամբողջ ծանրությունն ընկնում էր Բոսփորի բնակչության ու քաղաքների վրա՝ հանկարծակի նրա դեմ բռնկվեց տարեհային կատաղի ապստամբություն, որին մասնակից էին ո՛չ միայն գրեթե բոլոր քաղաքները, այլև նրա ղորքն ու նրա որդին՝ Փարնակը: Ծերունի Միհրդատը հասկացավ, որ իրեն չեն խնայելու, և որ այլևս փրկվելու ոչ մի հնար չկա: Պաշարված լինելով Պանտիկասպոն (այժմյան Կերչ) քաղաքի իր ամրոցում՝ նա շուգեց անձնատուր լինել ապստամբներին և իր կյանքին վերջ տվեց ինքնասպանությամբ (63 թվի գարնանը):

Նրա դիակը, որ ուղարկել էր Փարնական Ասորիք՝ Պոմպեոսի հրամանով թաղեցին Սինոպի մոտ գտնվող պոնտական թագավորների դամբարանում: Այժմ արդեն մեծ ու բաղձամյա պատերազմը Միհրդատի դեմ, որը սկսվել էր դեռ քսան և հինգ տարի առաջ՝ կարելի էր համարել վերջացած:

¹² Գք. 37, գլ. 7, 4:

Պատերազմը կարելի էր ավարտված համարել նաև ամբողջ Արևելքում և Ասորիքում: 65 և 64 թվերին Պոմպեոսի զորապետները՝ Գաբինիուսը, Սկավրուսը, Ափրանիուսը և ուրիշները՝ նվաճել էին հարավում Փյունիկիան, Պաղեստինյան և Ասորիքի ու Միջագետքի մի քանի մասնը իշխանությունները և քաղաքները: Հռոմեական հանրապետության սահմանները հասնում էին այժմ Արևելքում միշև Միջագետքի անապատները և դրեթի մինչև Եգիպտոս:

64 և 63 թվերին Պոմպեոսը քաղաքականապես կազմակերպեց իր նոր նվաճած երկրները և կարգավորեց նրանց վարչական ներքին գործերը: Դեռևս 64 թվին, երբ նա գտնվում էր դեռ Պոնտոսում, դարձել էր Նիկոմեդեսի նախկին թագավորությանը, Բյութանիան և Միհրդատի պոնտական թագավորության արևմտյան մասը հռոմեական նահանգ: Պոմպեոսից առաջ թե լուկուլլոսը և թե հռոմեական ժեռակույտը Ասորիքի օրինական թագավոր էին ճանաչել, ինչպես վերև տեսանք, Սելևկյան Անտիոքոս Ասիացուն, իսկ այժմ Սելևկյանների իշխանությունը հայտարարվեց Ասորիքում վերացված և այս ամբողջ երկիրը վերածվեց հռոմեական նահանգի: Վերոհիշյալ Սելևկյան Անտիոքոսը դառավ Հռոմի վասսալ և փոխանակ Ասորիքի ստացավ Կոմագենի փոքր թագավորությունը, որի կենտրոնն էր Սամոսատ մայրաքաղաքը: Այս թագավորության սահմաններումն էր գտնվում Եփրատի հռչակավոր գետանցքը Սելևկիա ամրոցի մոտ (այժմյան Բիրեջիկ), որն ուներ ռազմական և առևտրական խոշոր նշանակություն:

Ընդարձակ նոր երկրամասեր ստացան Հռոմի բարեկամ և դաշնակից Կապադովկիայի Արիոբարդան թագավորը և Գալատիայի Դեյոտարուս իշխանը, որոնք մեծ ծառայություններ էին մատուցել հռոմայեցիներին պոնտական և հայկական պատերազմների ընթացքում: Պոմպեոսը տվեց Արիոբարդանին Կիլիկիայից անջատված մի քանի շրջաններ և ամբողջ Մոփաց թագավորությունը: Սրան էր այժմ պատկանում Եփրատի նշանավոր գետանցքը և Տոմիսա ամրոցը: Իսկ Դեյոտարուսը, որը հայտարարվեց թագավոր՝ ստացավ Պոնտական թագավորության արևելյան մասը՝ արևելյան ծովափնյա Պոնտոսը, որի մեջ էին Փառնակիա և Տրապիզոն քաղաքները ու նաև Փոքր Հայքը: Դեյոտարուսի թագավորության հյուսիսաօղջում գտնվող Կողքիսը տրվեց իբրև առանձին իշխանություն Արիստարքոսին, որի անունով հայտնի են և հիշատակված են դրամագիտական երկերում մի քանի դրամներ:

Սիրատ գետի արեւակողմում Հռոմի գերիշխանությունը ճանաչել էին և նրա ազդեցութեան շրջանակի մեջ էին համարվում ո՛չ միայն Հայաստանը, որը հայտարարված էր բարեկամ ու դաշնակից հռոմեական ժողովրդի՝ այլև Ատրպատականը, Իբերիան, Աղվանքը, Օսրոնեն և մի քանի այլ արաբական փոքր ցեղեր հյուսիսային Միջագետքում:

Հայաստանը, որը բարեկամ ու դաշնակից էր հայտարարվել Հռոմի և անվանապես ընդունել էր սրա գերիշխանությունը՝ դառավ այժմ հռոմեական աշխարհակալութեան ռազմական առաջապուտը: Պոմպեոսը հիմնապես այնուհետև փոխեց իր քաղաքականութիւնը նրա հանդեպ: Տիգրանը ևս, ինչպես և Արիոբարդանը և Դեյոտարուսը, ստացավ Պոմպեոսից և կամ սրա աջակցութեամբ ո՛չ միայն Կորդուքը և հյուսիսային Միջագետքը, որոնց միացումը Հայաստանին վերև հիշատակել էինք, այլև Դերջանը և Ակիլիսենը¹³, որն այդ ժամանակ, հավանորեն, պարունակում էր իր մեջ բացի հին Եկեղյաց գավառից նաև Դարանաղին, Մանանաղին, Աղյունը և Մզուրը¹⁴, Այսպիսով, Մեծ Հայաստանը, ինչպես տեսում ենք, Տիգրան Բ-ի ժամանակ ևս իր սահմաններն ընդարձակել էր թե Հայկական լեռնաշխարհի հարավակողմում և թե Փոքր Հայքի ու Մոփաց աշխարհի հարակից շրջաններում:

Պոմպեոսի սիրաշահական նոր քաղաքականութիւնը Մեծ Հայաստանի հանդեպ արտահայտվեց նաև նրանով, որ «արքայից արքա» պատվանունը, որը մինչև Տիգրանը կրել էին պարթևների թագավորները, և որը, Տիգրանի աշխարհակալութեան տապալումից հետո, հռոմայեցիները սկզբում ճանաչել էին իբրև Հրահատ Գ-ի տիտղոս՝ այժմ վերապահվեց միմիայն Տիգրանին, իսկ Հրահատ Գ-ին սկսեցին անվանել լոկ «թագավոր»:

Պարթևների թագավորը հարկադրված եղավ անտրտունջ կերպով տանել այդ ակներև վերավորանքներն ու թշնամանքները: Հռոմի այս խաբված դաշնակիցը այժմ ինքն էր գտնվում երկու կրակի մեջ, ինչպես 66 թվին նրա ախոյանը՝ Տիգրանը: Ասորիքի սահմանում կազմ և պատրաստ կանգնած էր Պոմպեոսի մեծ զորաբանակը, իսկ Միջագետքի և Ատրպատականի կողմից սպառնում էին պարթևներին Հռոմի նոր դաշնակցի՝ Տիգրանի հայկական զորքերը: Հրահատ Գ-ն հիմա նոր միայն հաս-

¹³ J. Markwart, Die Genealogie der Bagratiden, էջ 63 և «Հին-Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 73:

¹⁴ Сѣу Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 54—55:

կացած կլինեիր, որ իր դաշնակցությամբ հռոմայեցիների հետ նա, ինչպես նախազգուշացրել էր իրեն Միհրդատը՝ կորստյան էր մատնել ո՛չ միայն իր հարևաններին, այլև ինքն իրեն:

Պոմպեոսի բացառիկ զգուշավորությանը պետք է վերագրել, որ նա չօգտվեց հանգամանքների բարեհաջող զուգահեռակողմից և հրաժարվեց հարձակվել պարթևների վրա, որոնք մեծ պատերազմի համար գրեթե անպատրաստ էին: Իր ետևում նա ողջ ու անվթար թողեց անարգված ու անպատված նախկին իր դաշնակցին, որը հնարավորություն էր ստանում նախապատրաստվելու և հարմար ժամանակ ընտրելու ընդդիմադրության և փոխվրեժի: Ինքն ըստ ինքյան հասկանալի է, որ առաջիկա անխուսափելի պատերազմի ժամանակ Հայաստանի բարեկամությունն ու օգնությունը բացառիկ մեծ կարևորություն էին ստանում ինչպես հռոմայեցիների, նույնպես և պարթևների համար: Հենց այդ էր պատճառը, որ Հրահատ Գ-ն, ինչպես վերև տեսանք, դեռևս 64 թվին հարկադրվել էր փոխել իր թշնամական քաղաքականությունը Հայաստանի հանդեպ և լռելյայն համաձայնել էր զիջել Տիգրանին Կորդուքը և հյուսիսային Միջագետքը: Շնորհիվ բարի հարևանական այդ նոր քաղաքականության հայերի և պարթևների մերձեցումը հնարավոր եղավ, ինչպես հայտնի է, Տիգրանի որդու՝ Արտավազդի թագավորության ժամանակ¹⁵:

Պոմպեոսի Իտալիա վերադառնալուց հետո (61 թ.)՝ Տիգրան Բ-ն խաղաղ ու անվրդով թագավորեց Հայաստանում մինչև խորին ժերություն, հավանորեն, մինչև 56 կամ 55 թվով: 56 թվին նա դեռ կենդանի էր և հիշատակված է Կիկերոնի ճառերից մեկում¹⁶: Իսկ Կրասսոսի արշավանքի ժամանակ, 54 թվին, Հայաստանում, ինչպես հայտնի է, միանձնորեն թագավորում էր նրա որդին՝ Արտավազդ Բ-ն: Լուկիանոսը վկայում է, որ Տիգրանը վախճանվել էր խոր ժերության մեջ, 85 տարեկան հասակում¹⁷, եթե այս վկայությունը, որը կարող է կասկածելի համարվել,

¹⁵ Մոմզենի և այլ պատմագետների ենթադրությունը, որ Հրահատ Գ-ի որդի Միհրդատ Գ-ն (57—54 թթ.) պատերազմ էր սկսել Արտավազդ Բ-ի դեմ՝ մի պարզ թյուրիմացություն է: Ցուտտինոսի համապատասխան վկայությունը (գր. 42, գլ. 4, 1), ինչպես մատնանշել է Գուտշմիդը՝ վերաբերվում է, իրապես, Միհրդատ Բ-ի կռիվներին ընդդեմ Արտավազդ Ա-ին. տե՛ս Gutschmid, Geschichte Irans, էջ 86, ծան. 2 և Моммсен, Римская история, III, Москва, 1887, էջ 202:

¹⁶ Տե՛ս Pro Sestio, 27, 59:

¹⁷ Տե՛ս Lucianus, Makrobioi, Bibl. Teubn.:

հնարավոր լինի հետաքայում հաստատել՝ կարելի կլինի ենթադրել, որ նա ծնված պիտի լիներ 141 կամ 142 թ. (նախքան մեր թվ.) և, ուրեմն, մոտ տասը տարով մեծ եղած պիտի լիներ Միհրդատ Եվպատորից, որը ծնվել էր, համաձայն Ռեյնաքի, 132 թվին¹⁸:

Տիգրանի կինը՝ Կլեոպատրան, ըստ երևույթին, թողած է եղել իր ամուսնուն և հեռացած է եղել իր հոր մոտ, հավանորեն, Կրտսեր Տիգրանի ապստամբության ժամանակ: 63 թվին, իր հոր ինքնասպանության ժամանակ, նա ևս, ինչպես հայտնի է, գտնվել է իր հոր հետ Պանտիկապոն քաղաքում¹⁹:

Տիգրան Բ-ի հետ վերջանում է Հայաստանի մեծասպետական վերելքի խիստ կարճատև շրջանը: Շատ պարզ է, որ այս հզոր թագավորը, որը Հայաստանը դարձրել էր լայնածավալ սկստություն և իրեն նպատակ էր դրել զարգացնել իր երկրում հելլենիստական քաղաքային կուլտուրան և դուրս հանել հայ ժողովուրդը հետամնաց կացությունից՝ չէ կարող համարվել միջակ ու սովորական մի դեմք: Սակայն պատմական խոշոր ու առաջավոր այս դեմքը, դժբախտաբար, աղավաղված ու խեղաթյուրված է պատմագիտական գրեթե բոլոր օտար և հայ երկերում:

Տիգրանի սխալ բնութագրերը բոլոր այդ երկերում պետք է ըստ իս անվերապահ կերպով մերժվեն, որովհետև դրանք, ինչպես տեսանք, հիմնված են, գլխավորապես, Պլուտարքոսի և նրա սկզբնաղբյուրների չարամիտ և հնարովի հերյուրանքների վրա, որոնք չունեն պատմական նշանակություն:

Տիգրան Բ-ն, ինչպես և Միհրդատ Եվպատորը, անտարակույս, հելլենիստական տիպի միապետներ էին, որոնք բուռն թափով առաջ էին տանում Ադեքսանդր Մակեդոնացու ու Նրա հաջորդների քաղաքակրթական մեծ գործը: Թե ինչպիսի խոր արմատներ էր ունեցել հելլենական կրթությունը հայկական արքունիքում՝ այդ երևում է նրանից, որ Տիգրանի որդին՝ Լևոտավազը, ինչպես վերև ասացինք, գրած է եղել հունարեն լեզվով ողբերգություններ, ճառեր և պատմական երկեր, որոնցից մի քանիսը հայտնի են եղել Պլուտարքոսին²⁰:

Տիգրանի և Միհրդատի վերանորոգչական ու առաջադիմական գործունեությանը վերջ դրին Լուկուլլոսի և Պոմպեոսի արշավանքները: Հաղթող ու աշխարհակալորեն առաջ շարժվող Հռոմը՝ ոչ միայն ամայացրեց և ավերակների կույտ դարձրեց Պոն-

¹⁸ Տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 52:

¹⁹ Տե՛ս նույնը, էջ 405:

²⁰ Տե՛ս Կրասոս, գլ. 33, 1:

տոսի և հարավային Հայաստանի հարուստ ու փարթամ քաղաքներն ու գյուղերը, այլև, հաստատվելով մշտականապես Ասորիքում՝ հետզհետե առաջ բերեց ինչպես Հայաստանում, նույնպես և ամբողջ Առաջավոր Ասիայում հելլենիստական քաղաքակրթության թուլացում և կուլտուրական հետադիմություն²¹։ Հատկապես Հայաստանում ու նրա հարևան պարթևական թագավորության երկրներում հելլենիզմը և հելլենական քաղաքային կուլտուրան հետզհետե գիջեցին իրենց տեղն իրանական հին կենցաղին ու ավանդություններին, որոնք խոր արմատներ ունեին առանձնապես այս երկրներում։

* * *

Հռոմեական աշխարհակալության հաստատմամբ Եփրատ ու Տիգրիս գետերի մոտ հին Հայաստանի համար ստեղծվեց քաղաքական ծանր ու տանջալից բուֆերական կացություն, որն այնուհետև տեեց երկար դարեր։ Գտնվելով երկու հզոր թշնամիների՝ Հռոմի և Իրանի միջև, Հայաստանը հարկադրված եղավ հակառակ հայ ժողովրդի կենսական շահերի, մասնակից լինել կատաղի ու անվերջ պատերազմներին, որ պարբերաբար վերսկսում էին իրար դեմ հարևան մեծ պետությունները։

Հայկական լեռնաշխարհը հենց ինքը դառավ այնուհետև միջազգային պայքարի ու մրցությունների առարկա և կատարում էր հաճախ հենարան երկրի և ռազմադաշտի ծանր դեր։ Կովոդ պետությունների համար Հայաստանին տիրապետելը խիստ կարևոր էր և պայմանավորված էր ո՛չ միայն այն հանգամանքով, որ նրա մեջ գտնվում էր համաշխարհային առևտրական ճանապարհների հյուսիսային մեծ գիծը, այլ, գլխավորապես, նրա ռազմական ու ստրատեգիական մեծ կարևորությամբ։ Մենորհիվ աշխարհագրական իր առանձնահատկությունների, Հայկական լեռնաշխարհը, ինչպես հայտնի է, հսկայական բնական մի միջնաբերդ էր և ուներ առաջնակարգ նշանակություն ինչպես պաշտպանողական, նույնպես և հարձակողական պատերազմի համար։ Իբրև բարեկամ պարթևների՝ նա անհանդուրժելի մի վտանգ էր հռոմեական արևելյան նահանգների համար, իսկ իբրև դաշնակից Հռոմի՝ նա դարձյալ ահավոր սպառնալիք էր Պարթևական թագավորության համար։ Ուստի և քաղաքական մերձեցումը Հայաստանի հետ կամ նրա բռնի նվաճումը այնուհետև ամենահիմնական

²¹ Տե՛ս Eduard Meyer, *Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien*, Berlin, 1925, էջ 62 և այլն։

հարցը եղավ թե Հոռմի և թե պարթևների ու Պարսկաստանի արտաքին քաղաքականության:

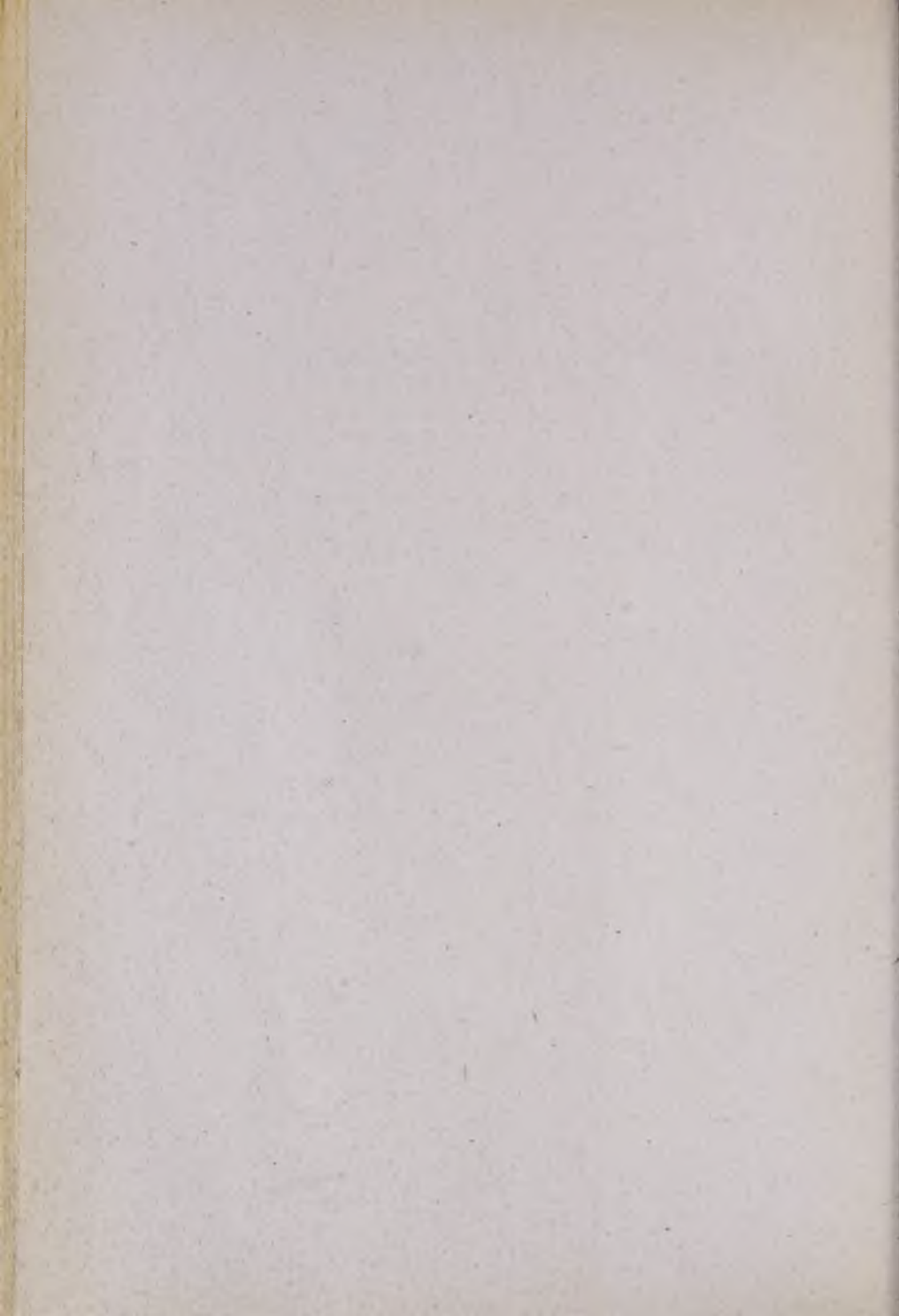
Հայաստանի այս աղետալի դրությունը, որ ստեղծվել էր Պոմպեոսի հաղթական արշավանքներից ու 66 թվից հետո, շարունակվեց ոչ միայն հռոմեական-պարթևական, այլև բյուզանդական-սասանյան, բյուզանդական-արաբական և հետևագույն շրջաններում: Իբրև մարտադաշտ համառ ու արյունահեղ կռիվների՝ նա պարբերաբար ավերվում էր ու կողոպտվում, իսկ բնակչությունը սրի էր մատնվում ու գերվում: Հայաստանի բուժօրական դրությունն էր գլխավոր պատճառը, որ նա անկարող եղավ իր ձեռքն առնել սեփական ճակատագրի տնօրինումը, և նրա քաղաքական վիճակը կարգավորում էին գրեթե միշտ շահագորգընված մեծ պետությունները:

Որպեսզի Հայաստանը կարողանար ազատվել բռնի-պետության իր դրությունից՝ հարկավոր էր, անշուշտ, որ Արևմուտքի և Արևելքի սահմանը և նրանց մշտական կռիվների բեմը Հայաստանի մոտից տեղափոխվեր մի այլ տեղ: Հայաստանի համար ցանկալի էր, իհարկե, որ Առաջավոր Ասիայում վերակոնստրուկցիայի քաղաքական այն կացությունը, որ նա ունեցել էր Աղեքսանդր Մակեդոնացու և կամ Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակ:

Սակայն այդ նրան այլևս բնավ չվիճակվեց: Դարեր շարունակ արևմտյան և արևելյան մեծ աշխարհակալությունները մնացին անշարժ իրենց նույն հին դիրքերում՝ Եփրատ ու Տիգրիս գետերի մոտերքում: Եվ Հայաստանը, որ Պոմպեոսի հաղթությունից և 66 թվից հետո կորցրել էր մեծապետական իր նախնիների անկախությունը՝ մշտական զոհը դառավ արևմտյան և արևելյան մրցող մեծ պետությունների:

Յ Ա Ն Կ

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ, ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

ԱՂԱՅՈՒՐՆԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Տիգրան Երկրորդի դարաշրջանը քաղաքական ու սոցիալական ցնցումների ալիկոծ մի ժամանակաշրջան էր, երբ վճռական ու արմատական փոփոխության էր ենթարկվում ո՛չ միայն Հայաստանի, այլև Արևմտյան Ասիայի ճակատագիրը: Սակայն այդ մեծ հեղաշրջումը և, մասնավորապես, այն պատմական անցքերը, որ տեղի էին ունեցել Հայաստանում, խեղաթյուրված են մեծ չափով պատմագիտական բոլոր երկերում և մինչևիսկ դասական համարված ուսումնասիրություններում:

Խեղաթյուրումների գլխավոր պատճառներից մեկը պետք է համարել, անտարակույս, սկզբնաղբյուրների կողմնապահ ու աշառու տեղեկությունները, որ անվերապահ կերպով հյուրընկալվել են պատմական նորագույն երկերում:

Միհրդատ-Տիգրանյան դարաշրջանի հիմնական սկզբնաղբյուրներն են ականատեսների և ժամանակակից հեղինակների գրվածքները:

1. Սուլլայի, Լուկուլլոսի, Պոմպեոսի պաշտոնական տեղեկագրերը,

2. Սուլլայի հիշատակարանը,

3. Թեոփանես Միտիլենացու գրած Պոմպեոսի կոիվների պատմությունը,

4. Արքիաս Անտիոքացու վիպերգը,

5. Սալլուստիուսի պատմությունը և

6. Կիկերոնի ճառերը:

Գլխավորապես հենց այս սկզբնաղբյուրներից օգտված պիտի լինեին, անշուշտ, մեծագույն մասը հետագա պատմիչների: Բայց հիշյալ զեկուցագրերը, ինչպես և նման կարգի գրվածքները, համաձայն քննական նոր հետազոտությունների՝ միանգամայն անվստահելի են:

«Զեկուցագրերի հեղինակները,—ասում է Ռեյնաբեր¹,—

¹ 84' Mithridate Eupator, էջ 418—419.

վստահ լինելով, որ իրենց ստերը չեն մերկացվի՝ ուղցնում էին իրենց հաշոդությունները, թաքցնում իրենց անհաշոդությունները, իսկ երբեմն իրենց պարտությունները հայտարարում իբրև հաղթություններ,—Մուրհան, օրինակ, որը պարտություն էր կրել՝ արժանացել էր հաղթահանդեսի։ Ներանք, ծայրաստիճան չափազանցրել են թշնամիների դորաթվերն ու կորուստները, իսկ իրենցը համապատասխան չափերով պակասեցրել։ Օրինակ, Տիգրանակերտի կովի մասին իր ղեկուցագրում Լուկուլլոսը Տիգրանի զորքերի թիվը ցույց է տվել մոտ 250.000 մարդ, մինչդեռ ուրիշ աղբյուրներ նույն զորքի թիվը հաշվում են միայն 80.000 մարդ²։ Նույն այս կովում իր կորուստը նա համարում է 5 սպանված և 100 վիրավոր, մինչդեռ թշնամու կորուստը ենթադրում է առնվազն 30.000 մարդ, և՛ Լուկուլլոսն այդ արել է, հետևելով Սուլլայի օրինակին, ու կարելի է վստահ լինել, որ Պոմպեոսը՝ միևնույն ուսուցչի աշակերտը, առավել ևս գերազանցել է իր նախորդներին»։

Նման չափազանցված ու սուտ տեղեկություններ հաղորդում են իրենց հովանավորների՝ Լուկուլլոսի և Պոմպեոսի մասին՝ նաև Արքիաս Անտիոքացին ու Թեոփանես Միտրիենացին։

Համեմատաբար ավելի արժանահավատ են համարվում Սալլուստիոսը և Կիկերոնը։ Սակայն հռոմեական այս հեղինակները ևս, որոնք օգտվել էին, հավանորեն, վերոհիշյալ ղեկուցագրերից կամ նման աղբյուրներից՝ ղերծ չեն ըստ իս որոշ չափազանցություններից։

Հռոմեական և հունական ավելի ուշ շրջանի աղբյուրները պետք է բաժանել երկու խմբի։

Առաջին խմբին են պատկանում հռոմեական սկզբնաղբյուրների վրա հիմնված երկերը, իսկ երկրորդ խմբին՝ այն հունական աշխատությունները, որոնց աղբյուր են ծառայել փոքրասիական բանավոր ավանդությունները և կամ զրավոր կորած երկերը։

Առաջին խմբի պատմական աղբյուրներից առանձնապես կարևոր է համարվում հայրենասիրական ոգով գրված, աշառու ու կողմնապահ Տիտուս Լիվիոսի պատմությունը, որը համառոտել են կամ մեծ չափով օգտագործել Ֆլորուսը, Նյատրոպիոսը, Օրոզիոսը, Փրոնտինոսը և ուրիշները։ Նույն այս խմբի աղբյուրներ են համարվում նաև Պլուտարքոսը և Ապպիանոսը, որոնց

² Տե՛ս Մ և մ ն ո ն, գլ. 57։

մոտ Տիգրան Բ-ի ու Հայաստանի վերաբերյալ մանրամասն տեղեկությունները պահպանված են ամբողջությամբ:

Առաջինն այս հեղինակներից, Պլուտարքոսը, գրել է, ինչպես հայտնի է, Սուլլայի, Լուկուլլոսի և Պոմպեոսի կենսագրությունները: Սակայն Պլուտարքոսի այս գրվածքները պարզապես ներբողներ են ու խրատական պատմվածքներ, որոնց մեջ պատմական փաստերը հաճախ քողարկված են կամ զուեմվորված են, մեծ մասամբ, հօգուտ մեծարված ու հերոսացված հռոմեական զորավարների: Եվ ուշագրավ է, որ հենց Պլուտարքոսի չափազանցություններն ու ակներև հերյուրանքները մեջ են բերվում շարունակ պատմագիտական նորագույն երկերում:

Մյուս հեղինակը, Ապպիանոսը, օգտվել է բացի Լիվիուսից նաև փոքրասիական կորած աղբյուրներից, հավանորեն, Նիկոլայոս Դամասկացուց և Պոսիդոնիոսից: Հատուկ ուշադրության արժանի են, անշուշտ, Ապպիանոսի պատմության այն մասերը, որոնք քաղված են փոքրասիական շեղոք այս հեղինակներից:

Երկրորդ խմբի՝ հելլենիստական Արեևլքի հունական երկերը, դժբախտաբար, շատ քիչ են և չեն պահպանված իրենց ամբողջական բովանդակությամբ: Այս աղբյուրներից կարևորագույնն է Մեմնոնի «Հերակլեայի պատմությունը», որի մեջ միջանկյալ կերպով ուշագրավ տեղեկություններ են հաղորդված Լուկուլլոսի արշավանքների մասին Հայաստանում: Մեմնոնի այն վկայությունները, որոնք քաղված են Հերակլեայի հին ժամանակագրություններից, ավելի ճիշտ են ու արժանահավատ, քան հռոմեական ինքնապարծ ու միտումնավոր հաղորդագրությունները:

Միանգամայն վստահելի է ու արժանահավատ բացի Մեմնոնից նաև Ստրաբոնը, որը ծնվել էր պոնտական Ամասիա քաղաքում 63 թվին (նախքան մեր թվ.)։ Սրա նախնիները վարել են Պոնտական թագավորության մեջ բարձր պաշտոններ և եղել են ականավոր զինվորականներ: Իր ազգականներից ու հայրենակիցներից նա լսած կլիներ, անշուշտ, և հավաքած տեղեկություններ Միհրդատյան մեծ դարաշրջանի մասին, որը նա նկարագրել էր իր «Պատմական հիշողություններ» (Ἱστορικὴ ὑπομνήματα) աշխատության մեջ: Նա օգտվել է միաժամանակ բազմաթիվ պոնտական հին պատմագիրների երկերից, որոնց նա իր աշխարհագրության մեջ անվանում է «Միհրդատյան մատենագիրներ» (τὰ Μιθριδατικὰ συγγραμματα տե՛ս XI, 2, 14): Նրա պատմական մեծ աշխատության կորուստը պետք է համարել, անշուշտ, պատմական գրականության ամենամեծ կորուստներից մեկը:

Ստորաբոնի երկերից պահպանվել է միմիայն նրա աշխարհագրությունը, որի մեջ կան, բարեբախտաբար, միջանկյալ ու համառոտ տեղեկություններ թե Միհրդատյան կռիվների և թե Արտաշեսյան Հայաստանի ու Տիգրան Բ-ի մասին:

Մի քանի կարևոր վկայություններ, որ քաղված են, ըստ երևույթին, փոքրասիական չեզոք աղբյուրներից՝ ունի նաև Փլեգոն Տրալլացին իր «Օլիմպիականք»-ում:

Ինչպես տեսնում ենք, երկրորդ խմբի երկերից մնացել են միմիայն հատուկորև և ընդմիջվող վկայություններ, որոնք չեն կարող հիմք ծառայել պատմական անցքերի մանրամասն վերականգնման: Սակայն պահպանված այս վկայությունները, որոնք դիմակազերծ են անում հռոմեական աղբյուրների ստերն ու աղավաղումները՝ պարզ ցույց են տալիս, որ այս վերջինների մինչև չեխսկ ընդունելի համարված վկայություններից պետք է օգտվել ամենամեծ զգուշությամբ:

Այդ անհրաժեշտ զգուշավորությունը բնավ չի պահված, դժբախտաբար, ո՛չ եվրոպական և ո՛չ էլ հայկական գիտական երկերում:

Մեր աշխատության մեջ ճշտված են ըստ հնարավորության, աղբյուրների համեմատական ուսումնասիրությամբ, հռոմեական հեղինակների հերյուրանքներն ու չափազանցությունները և Տիգրան Բ-ի ու նրա դարաշրջանի պատմությունը տրված է նոր լուսաբանությամբ:

ՑԱՆԿ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐԻ

Ա. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՇՈՒՄԵԱԿԱՆ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐ

1. Սուլլայի, Լուկուլլոսի, Պոմպեոսի պաշտոնական տեղեկագրերը՝ ուղարկված հոռմեական սենատին Դարդանոսի դաշնագրից, Տիգրանյան պատերազմից և Միհրդատի մահից հետո:

Այս գրություններից, որոնք չեն հասել մեր ձեռքը, օգտվել են Կիկերոնը, Ապպիանոսը, Պլուտարքոսը և ուրիշները:

2. Սուլլայի հիշատակարանից (Commentarium rerum gestarum), որը նույնպես կորած է, օգտվել են Պլուտարքոսը, Լիվիոսը և ուրիշները: Որոշ հատվածներ, որ պահպանվել են այդ հիշատակարանից՝ հրատարակել է Պետերը, տե՛ս *Peter, Historiarum Romanorum fragmenta*, երկրորդ հրատարակություն, էջ 127 և ն:

3. Սալլուստիոս (87—34 թ. մեր թվ. առաջ), *Historiarum fragm.*, ed. Fr. Kritzius, Leipzig, 1853 և *Historiarum reliquiae*, ed. B. Maurenbrecher, fasc. I—II, 1891, 1894: Սալլուստիոսի երկը, որից պահպանվել են կարևոր հատվածներ՝ լավագույն աղբյուրն է համարվել Լուկուլլոսի արշավանքների:

4. Կիկերոն (106—43 մեր թվ. առաջ), Ճառեր, նամակներ և ն, տե՛ս *Pro lege Manilla կամ De imperio Cn. Pompeii, Pro Murena, Pro Sestio, Pro Archia poeta, Pro Flacco և Academicorum libri duo: Հմտ. հառերի ուսերեն թարգմանությունը՝* „М. Туллий Цицерон, Полное собрание речей в русском переводе“, под редак. Ф. Зелинского, т. I, СПб. 1901:

Բ. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՇՈՒՆԱԿԱՆ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐ

1. Պոսիդոնիոս Ապամեացին (մոտ 135—51 մեր թվ. առաջ), որը գրել է Պոլիբիոսի պատմության շարունակությունը, նաև, հավանորեն, ինչպես ենթադրում է Ռեյնալդը (*Mithridate Eupator*, էջ 426), Պոմպեոսի արշավանքների պատմությունը (տե՛ս

Str. XI, 1.6): Պահպանված են և հրատարակված են հատվածներ, տե՛ս C. Muller, Fragmenta historicorum graecorum, III:

2. Թեոփանես Միտիլենացին, որն անձամբ մասնակցել էր Պոմպեոսի արշավանքներին, տվել է սրանց պատմությունը՝ գունավորված ի նպաստ Պոմպեոսի: Պահպանված հատվածները հրատարակված են Մյուլլերի ժողովածուի երրորդ հատորում, տե՛ս Fragm. hist. graec., III:

3. Արքիա Անտիոքացին, որն ուղեկցել էր Լուկուլլոսին և մասնակցել նրա արշավանքներին, գրել է հատուկ մի վիպերդ ի մեծարումն Լուկուլլոսի, իր հովանավորի: Ուշագրավ է, որ նաև այս կորած բանաստեղծական ներբողը աղբյուր է ծառայել Լիվիուսին և Պլուտարքոսին (տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 427):

Գ. ՀԻՍՏՈՐԻԱԿԱՆ ԱՂԹՈՒՐՆԵՐ ՕԳՈՍՏՈՅԱՆ ԵՎ ԱՎԵԼԻ ՈՒՅ ԵՐԱՆՆԵՐԻ

1. Տիտուս Լիվիուսի (ծ. թ. նախքան մեր թվ. — 17 մեր թվ. հ.) ընդարձակ պատմությունից, որ վերաբերում է Տիգրան Բ-ի ջլգանին՝ պահպանվել են համապատասխան գրքերի համառոտ բովանդակությունները (periochae) և քաղվածքներ Ֆլորուսի, Եվտրոպիուսի, Օրոգիուսի և ուրիշ հեղինակների երկերում:

2. Պոմպեոս Տրոգուսը, որը ժամանակակից էր Լիվիուսին՝ գրել է ընդհանուր պատմություն (Historiae Philippicae), որի նախաբանները և համառոտ բովանդակությունը պահպանվել են Յուստինոսի երկում, տե՛ս M. Juniani Justinii, Epitoma historiarum Philippicarum Pompeii Trogi, ex recen. Fr. Ruehl, Lipsiae, 1915:

3. Վելլեյուս Պատերկուսը, որը ժամանակակից էր Տիբերիուս կայսեր (14—37 մեր թվ. հ.), գրել է համառոտ հոմեական պատմություն, տե՛ս Vellei Paterculi, Ex historiae Romanae libris duobus quae supersunt, ed. C. Halm, Bibl. Teubn.:

4. Ֆրոնտինուսը, որը ժամանակակից էր Դոմիտիանոսի (81—96 մեր թվ. հ.)՝ գրել է Strategematon libri 4, Bibl. Teubn.:

5. Ֆլորուսը գրել է երկրորդ դարի առաջին կեսում (մեր թվ. հ.) հոմեական պատերազմների պատմությունը մինչև Օգոստոս: Նա օգտվել է, գլխավորապես, Լիվիուսի ընդարձակ պատմությունից: Տե՛ս Հալմի հրատարակությունը՝ Flori Julii, Epitomae de T. Livio bellorum annorum DCC libri II, ex rec. C. Halm, Bibl. Teubn.:

6. Եվտրոպիոսը կազմել է չորրորդ դարում համառոտ մի ձեռնարկ հռոմեական պատմության մինչև 364 թ. (մեր թվ. հ.), տե՛ս *Eutropii, Breviarium histor. Roman. Rec. Fr. Ruehl, Bibl. Teubn.*

7. Օրոգիոս քահանայի Սպանիայում գրված հեթանոսական աշխարհի համառոտ պատմությունը պարունակում է իր մեջ քաղվածքներ հնագույն երկերից և ունի կարևոր մանրամասնություններ Լուկուլլոսի և Պոմպեոսի արշավանքների մասին, տե՛ս *Orosii Pauli, Historiarum adversus paganos libri VII, recen. C. Zangemeister, Bibl. Teubn.*

Դ. ՇՈՒՆԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ՕԳՈՍՏՈՅԱՆ ԵՎ ԱՎԵԼԻ ՈՒՇ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ

1. Ստրաբոն (63 նախքան մեր թվ.—19 մեր թվ. հ.), տե՛ս *Strabonis, Geographica, recogn. A. Meineke, vol. ZI—III, Lipsiae, 1915—1925*:

2. Նիկոլայոս Դամասկացին, Հերովդես Մեծի (37—4 մեր թվ. առ.) քարտուղարը, գրել է ընդհանուր պատմություն, որից մնացել են միայն հատվածներ, տե՛ս *C. Müller, Fragm. hist. graec., III: Այս պատմությունն աղբյուր է ժառալել Ապպիանոսին*:

3. Պլուտարքոսը (մոտ 46—120 մեր թվ. հ.) գրել է Սուլլայի, Լուկուլլոսի, Պոմպեոսի, Սերտորիոսի, Կրասսոսի և այլ կենսագրություններ, տե՛ս *Plutarchi vitae, graece et latine, Փարիզի հրատ. Th. Döhner-ի և F. Dübner-ի, հտ. I—V, 1846—1855*:

4. Հովսեփոս Փլավիոսը (ծնվ. 37/38 թվ. մեր թվ. հ.) գրել է «Հրեական պատերազմ» և «Հրեական հնախոսություն» երկերը, տե՛ս *Josephi Flavii, opera omnia, recogn. Eman. Bekker, Bibl. Teubn.*:

5. Փլեգոն Տրալլացին, Հադրիանոս կայսեր (117—138 մեր թվ. հ.) ժամանակակից հեղինակը՝ գրել է ժամանակադրական մի երկ «Օլիմպիագներ» վերնագրով ('Ολυμπιαὶ δαί), որից մնացել են հատվածներ, տե՛ս *C. Müller, Fragm. hist. graec., III*:

6. Ապպիանոս Աղեքսանդրիացին, որը ժամանակակից էր Հադրիանոս (117—138 թ. մեր թվ. հ.) և Անտոնինոս (138—161 մեր թվ. հ.) կայսրների՝ գրել է հռոմեական պատմություն, որի մեջ Տիգրան-Միհրդատյան դարաշրջանի անցքերը նկարագրված են 11-րդ և 12-րդ դրքերում (XI—Συριακή, XII—Μεθριδάταιος), տե՛ս *Appliani Alexandrini, Historia Romana, ed. L. Mendelssohn, 2 vol., Bibl. Teubn.*:

7. Մեմնոնը (ժամանակն անհայտ) գրել է Հերակլեայի պատմությունը, տե՛ս *Memnonis, Historiarum Heracleae Ponti*, ed C. Orellius, Lipsiae, 1816:

8. Կասիուս Դիոնը (մոտավ. 155—235 մեր թվ. հ.) գրել է հռոմեական պատմություն տե՛ս *Cassii Dionis Cocceiani, Historiarum Romanorum quae supersunt*, ed. Boissevain, vol. I, Berlini, 1895:

Ե. ՕՅԱՆՂԱԿ ԱՅԼ ԱՂՔՑՈՒՐՆԵՐ

1. *Diodorus*, Biblioth. histor., ex recensione L. Dindorfii.

2. *Isidori Characeni*, Stathmoi Parthicol, տե՛ս C. Müller, Geogr. graeci min., I.

3. *Lucianus Makrobiol*, Bibl. Teubn.

4. *Herodoti*, Historiarum libri IX, Bibl. Teubn., տե՛ս նաև ռուսերեն թարգմանություն՝ Փ. Գ. Мищенко-ի, Москва, 1885:

5. *C. Plinii Secundi*, Naturalis Historiae, տե՛ս Histoire naturelle de Pline, avec la traduction en français, par M. É. Littré, t. I—II, Paris, 1883:

6. *Polybii historiae*, Bibl. Teubn., տե՛ս նաև Всеобщая история в 40 книгах, перевод Мищенко, т. I—III. Москва, 1890—1899:

7. *Ptolemaei*, Geographia, հրար. C. Müller-ի:

8. *Valeri Maximi factorum et dictorum memorabilium libri IX*, rec. C. Kempf, Bibl. Teubn.

9. *C. Cornelii Taciti opera*, adc. Weise, T. I, Annalium libri XVI, Lipsiae, 1829.

10. «Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց», աշխատութ. Մ. Արեղլյանի և Ս. Հարությունյանի, Տփղիս, 1913:

11. «Փառաստոսի Բուզանդացու Պատմութիւն Հայոց», երկ. տպագր. Վենետիկ, 1899:

ՑԱՆԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒՅՑԱՆ

Արեղյան Մ., Հայ ժողովրդական առասպելները, Վաղարշապատ, 1899—1901:

Адоку Н., Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908.

Kévork Arslan, Études historiques sur le peuple arménien, Paris, 1909.

Աստուրյան Հ. Յ., Քաղաքական վերաբերութիւններ ընդմէջ Հայաստանի և Հռովմայ 190-էն ն. Ք. մինչև 428 յ. Ք., Վենետիկ, 1912:

Belck W., Majafarkin und Tigranokerta, Zeitschrift für Ethnologie, 1899.

Նուլնի, Der Weg Xenophons auf seinem Rückzuge bis in die Ebene von Alaschgert, Verhandl. der Berl. anthrop. Gesellschaft, 1899.

Брюсов В., Летопись исторических судеб армянского народа, Москва, 1918.

Գաբազաշյան Ա. Մ., Քննական պատմութիւն Հայոց, II, Թիֆլիս, 1895:

Գեյգեր Հ., Համառոտ պատմութիւն Հայոց, Թարգմ. Հ. Գր. վ. Գալիմքարյանի, Վիեննա, 1897:

Gutschmid Alf. von, Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden, Tübingen, 1888.

Նուլնի, Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroëne, Mém. de l'Acad. Imp. des sciences de St.-Petersbourg, 1887.

Դադբաշյան Հ., Ստույգ Հայոց պատմութիւն, Թիֆլիս, 1914:

Dolens et Khatch, Histoire des anciens Arméniens, Genève, 1907, տե՛ս նաև հայերեն թարգմանութիւնը Ռ. Քաջբերունու, Թիֆլիս, 1909—1910:

Duruy Victor, Histoire des Romains, t. II, Paris, 1890.

- *Drumann*, Geschichte Roms, bearbeitet von P. Groebe, Band IV, Berlin, 1899.

Eckhardt Kurt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. IX, Heft 4 und Bd. X, Heft 1 und 2. Տե՛ս նաև Վ. Գարանֆիլյանի հայերեն թարգմանությունը՝ «Տիգրան Բ և հայկուկլեան պատերազմները», Վիեննա, 1926, Ազգ. մատ. ՃԺԳ:

Lehmann-Haupt C. F., Armenien einst und jetzt, Bd. 1, Berlin, 1910.

Լեռ, Հայոց պատմություն, հատ. առաջին, Թիֆլիս, 1917:

Халатьян Г., Очерк истории Армении, Москва, 1910:

Նույնի, Армянские Аршакиды, Москва, 1903:

Karbe Hans, Der Marsch der Zehntausend vom Zapates zum Phasis-Araxes. Wissenschaftliche Beilage zum Jahresbericht des Königstädtischen Gymnasiums zu Berlin, 1898.

Վարդիս Ա., Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեմեններն Ադաթանգեղոսի և Մ. Խորենացու համեմատ: Թրգմ. Հ. Հ. Վ. Տաշլանի, Վիեննա, 1899, Ազգ. մատ. ԼԵ:

Kiepert H., Ueber die Lage der armenischen Hauptstadt Tigranokerta, Monatsberichte der Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1873.

Kiepert R., Atlas von Kleinasien in 24 Blättern, 1902—1906.

Ковалев С. И., История античного общества, эллинизм и Рим, Ленинград, 1936.

Հյուբշտեմ Հ., Հին Հայոց տեղույ անունները, Թարգմ. Հ. Բ. Պիլեզիկյանի, Վիեննա, 1907, Ազգ. մատ. ՄԳ:

Hultsch Fr., Griechische und römische Metrologie, zw. Bearb., Berlin, 1882.

Манандян Я. А., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1930.

Նույնի, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, Երևան, 1934:

Նույնի, Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պեղատինգերյան քարտեզի, Երևան, 1936:

Նույնի, Круговой путь Помпея в Закавказье, „Вестник древней истории“, Москва, 1939, 4:

Markwart J., Eranschahr nach der Geographie des Ps. Moses Xoren., Berlin, 1901.

Նույնի, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, 1, Göttingen, 1896, Philologus, Bd. 51—55:

Նույնի, Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Wien, 1930.

Նույնի, Die Entstehung und die Wiederherstellung der armenischen Nation, Potsdam, 1919.

Նույնի, Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf d. römischen Weltkarte, Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien, Հանդէս ամսօրեա, 1927, № 11.

Նույնի, Die Genealogie der Bagratiden und das Zeitalter des Mar Abas und Ps. Moses Xoren., Caucasia, fasc. 6, 2 Teil, Leipzig, 1930.

Meyer Ed., Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien, Berlin, 1925.

Merivale Ch., General history of Rome, 1875.

Miller Konrad, Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916.

Moltke H. von, Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei (1835—1839), Berlin.

Моммсен Ф., Римская история, том второй, перевод В. Н. Неведомского, Москва, 1887.

Моммсен Ф., Римская история, том третий, перевод А. Веселовского, Москва, 1887.

Mommsen Th., Römische Geschichte, Bd. V, Dritte Auflage, Berlin, 1886.

Նույնի, Die Lage von Tigranokerta, Hermes IX, 1887.

Morgan J., Histoire du peuple arménien, Nancy-Paris-Strasbourg, 1919.

Низе Б., Очерк римской истории и источниковедения, издание третье, СПб, 1910.

Нич К. В., История римской республики, Москва, 1908.

Chapot Victor, la province romaine proconsulaire d'Asie, depuis ses origines jusqu' à la fin du Haut-empire, Paris, 1904.

Զամբյան Մ., Պատմութիւն Հայոց, I—III, Վենետիկ, 1784—1786.

Spiegel F., Eranische Alterthumskunde, Bd. III, Leipzig, 1878.

Reinach Th., Mithridate Eupator roi de Pont, Paris, 1890.

Sachau E., Ueber die Lage von Tigranocerta, Abhandl. der kgl. Akademie der Wissensch. zu Berlin, 1880.

Страбон, Всеобщая история в 40 книгах, перевод Мищенко, т. I—III, Москва, 1890—1899.

Taylor J. G., Journal of a tour in Armenia, Kurdistan and upper Mesopotamia, *անի և ասորի թարգմ.* Н. Астафьев-т, Матер. для географии Аз. Турции, прил. к тому II Изв. Кавк. Отд. Рус. Геогр. Общ., Тифлис, 1874.

Tournebize F., Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris, 1900.

Fabriciys, Theophanes von Mitylene und Q. Dellius, als Quellen der Geographie des Strabons, Strassburg, 1888.

Ферреро Г., Величие и падение Рима, т. I, перевод А. Захарова, Москва, 1915.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Արեղյան Մ. 6, 45, 86
 Ազարանգեղոս 64, 76
 Այոնց Նիկ. 7, 11, 122, 197, 199, 226
 Աբեհատ 63, 64, 85
 Ալեքսանդր Մակեդոնացի 33, 40, 59, 60, 78, 155, 229, 250
 Ալֆաուզոնիս, արաբ ցեղապետ, 153
 Աղեքսանդր, ռորդի Յոհաննու, 109
 Անադյան Հ. 6, 7
 Ամփիկրատես, հոնոր, 85
 Անանիոս 23, 85
 Անեիրալ կամ Հանեիրալ 43, 172, 224
 Անտիոֆոս Ասիացի 153, 225
 Անտիոֆոս Բարեպաշտ 210
 Անտիոֆոս Գրիպան 153
 Անտիոֆոս Դ 44
 Անտիոֆոս Եվսեբես 153
 Անտիոֆոս Մեծ 35, 40, 43
 Անտիոֆոս, իշխան Կոմագենի, 153
 Անտիպատոս (Սիսիգի որդին) 194
 Անտոնինոս 199
 Ապոլոն 23, 85
 Ապոլոնիդես, պատմագիր, 28
 Ապսիլանոս, պատմագիր, 44, 46, 47, 51—53, 69, 70, 72, 81, 92, 100, 107, 108, 113, 116—118, 122—125, 130, 133, 134, 143—150, 154, 156—159, 162, 172, 176, 177, 179—183, 187, 188, 190, 193, 195—200, 204, 206, 208—210, 216, 218, 223
 Ապսիոս Կլավդիոս 47, 101—104, 107, 114, 153, 154

Աստաֆև 197
 Աստղիկ 23, 95
 Աստուրյան Հ. 27, 67—69, 103, 123, 124, 135, 173, 209
 Աստալոս Գ., Պերգամոնի թագավոր, 35
 Արամազդ 23, 85
 Արդաատես, արմենների թագավոր, 38
 Արզումանյան 5, 17
 Արիարաբ Բ, Կապադովկիայի թագավոր, 38
 Արիարաբ Ե, 42, 77
 Արիարաբ Թ, Միհրդատ Պոնտացու որդին, 49, 52, 54, 58, 59
 Արիոբարզան Ա Հոմեոստես, Կապադովկիայի թագավոր, 49—54, 57, 92, 110, 111, 182, 225, 226
 Արիստարհոս 225
 Արիստոտել 7
 Արշակ Ա., Պարթևական թագավորության հիմնադիր, 34
 Արշակունիներ 11, 12
 Արշակունիներ (պարթև) 34, 65, 66
 Արսլան Գևորգ 27
 Արտանես, Մոփսի թագավոր, 48
 Արտաշես Աշխարհակալ 63, 64
 Արտաշես Ա, Մեծ Հայաստանի թագավոր, 40—48, 75, 79
 Արտաշեսյան բագավորություն 16, 25, 40, 44, 45, 75
 Արտավազդ Ա, Արտաշես Ա-ի որդին, 45—47, 227
 Արտավազդ Բ, Տիգրան Բ-ի որդին, 23, 85, 210, 227, 228
 Արտավան, պարթև թագավոր, 45
 Արտեմիդե 63, 64, 78, 85
 Արտեմիս 23, 112

Առտոկես, Իրերիայի թագավոր, 215,
217, 220

Արֆեղայտ, պոետական զորավար, 61

Արֆաս Անտիոքացի 112

Աֆմենյաններ 37, 48, 49, 75

Ափրանիտ, Վերահսկիչ, 213, 222,
223, 225

Աֆրոդիտե 23, 63, 64, 85

Բագադատես, տե՛ս Բագարատ

Բագարատ 69, 70, 74, 153

Բագուս, Տիգրան Բ-ի զորավար, 52,
53

Բագրատունիներ 69

Բելլ, անգլիացի գիտնական, 83, 131,
132, 166

Գաբիելիտ 151, 184, 185

Գաբիելիտ, Պոմպեոսի զորավար, 225

Գալմաֆյադյան 87

Գարազադյան Ա. 146

Գարանֆիլյան Հ. Գ. 27

Դլարբոն, տե՛ս Մանիուս

Ակիլիոս Դլարբոն

Գեյցեր Հ. 87

Դորդիտ 51, 52, 54

Դյանշեցյան 6

Դրեկով Բ. Գ. 5, 17

Դուաշմիդ Ա. 57, 99, 188, 227

Դուրաս, Տիգրան Բ-ի Լոբալյուր, 67,
74, 152, 174, 175

Դադրաշյան Հ. 146

Դավիթ Աննադր 7

Դարեն I 13

Դեմետրիտ Սկեփացի 127

Դեյաաաաաա 225, 226

Դիոգորոս Սիկիլիացի 38, 42, 78

Դիոն, տե՛ս Կասիուս Դիոն

Դիոնիս 109

Դիոս 63, 64

Դիոփանտես պատմագիր 28

Դուլենս և Խաչ 27, 54, 103, 113, 117

Դուրիառո, քրմապետ, 78

Դրոման 137, 143

Եվտրոպիտ 52, 53, 133, 134, 154

Եվսեբիտ Կեսարացի 7

Երեմյան Ս. Տ. 24

Զախարով Ա. 105

Զարբիենոս, Կորդիաց թագավոր, 103,
104, 153, 154

Զարեն, Մոփի, Ակիսենի և Օդոման-
տիսի թագավոր, 40—42, 46, 48

Զարեն, Տիգրան Բ-ի որդին, 138

Զևս 23, 78, 85

Էֆնարդ Կ. 27, 52, 54, 100, 103, 114,
119, 124, 129, 130, 134, 135, 137,
140, 143, 144, 155, 160, 161,
165, 168—171, 173, 174

Էլիաս Իմաստասեր 7

Էդուարդ Մաուեր 229

Թեոփանես Միտիլենացի 194, 207

Թորոսյան Հ. 18

Լեման-Հաուպտ 27, 81, 83

Լիվիտ, տե՛ս Տիտուս Լիվիտ

Լուկիանոս 227

Լուկիուս Փանենիտ 176

Լուկիուս Փլակկիտ 215

Լուկուլլոս 22, 27, 29, 32, 43, 47,
51, 67, 71, 72, 76, 80—82, 95,
90, 94, 96—114, 117—150, 161—
178, 180—185, 189, 190, 207,
210, 211, 213, 223, 225, 228

Լուցիուս Մագիուս 93

Լուցիուս Փանենիտ 93

Լեո 113, 117, 160, 161

Խալաթյանց Գ. 27, 71, 74, 109,
116, 129, 160, 161, 187

Խորենացի, տե՛ս Մովսես Խորենացի

Կալլիմախոս 175

Կայոս Գրաֆիտ 36, 37

Կասիուս Դիոն 66, 71, 122, 148, 153,
154, 157, 158, 162, 164, 166, 168,
170, 172, 177, 180, 186—191,
193, 195, 196, 198, 202, 204—
209, 211, 212, 215—218, 220,
222—224

Կարբե, գերմանացի դիտնական, 161
 Կարիեր Ա. 64
 Կեսար Հ. 66
 Կիկերոն 59, 60, 160, 171, 172, 179,
 182, 183, 208, 227
 Կիպեռո Հ. 82
 Կիպերո Ռ. 193
 Կյուրոս 17, 86
 Կլեոպատրա, Միհրդատ Եվպատորի
 դուստրը, 50, 188, 228
 Կլեոպատրա-Սելենե րազուհի 70—72,
 109, 153
 Կռիս, Աղվանքի թագավորի եղբայ-
 րը, 220
 Կովալ Ս. Ի. 105
 Կոտտա, պրոկոնսուլ, 94—96
 Կուրբուլեն 204
 Կլինեաուս Մարկիուս Ռեխս 180,
 181, 185, 186, 189, 195
 Կրասսոս 170, 227, 228
 Կրեստո 64
 Կրկյաշարյան Ա. Մ. 22, 24

 Հակոբյան Վ. 5, 6
 Հարությունյան Ա. 45
 Հերակլիդես 23
 Հերակլես 23, 85
 Հերակլ կայսր 12
 Հերոդոտ 82
 Հեփեստոս 63, 64, 85
 Հիփոկրատիա 193
 Հյուբըման 41, 116
 Հովհաննես (պովհաննէս, որդի Շմա-
 տնի, եղբոր Յուդայ Մակարէի) 109
 Հովնաճ մարգարե 82
 Հովսեփոս Փլավիոս 28, 71, 72
 Հորացիոս 99
 Հուլի 97, 106, 150, 209
 Հրահատ Գ., պարթև թագավոր,
 157, 158, 186—188, 190, 202,
 212, 213, 222—224, 226, 227

 Մա աստվածուհի 78
 Մամիկ 122
 Մամիկոնյաններ 122

Մանիլիուս 184, 186
 Մանիուս Ակվիլիոս 53, 55, 57
 Մանիուս Ակվիլիոս Գարիոն 181,
 183, 185
 Մանկայոս, Տիգրան Բ-ի զորավար,
 121, 122, 148, 149
 Մալխասյանց Ստ. 6
 Մար Աբաս 14, 69, 116
 Մարկուս Մարիուս 95
 Մարկվարտ 41, 46—48, 64, 65, 69,
 76, 116, 118, 119, 132, 194, 196—
 199, 218
 Մարխ Կ. 25
 Մաֆարես 97, 98, 108
 Մանիլիոս Մալքիոնոս 51, 53
 Մաշտոց Մ. 15
 Մենուսման, Զարեհի որդին, 42
 Մենուսման 118, 119
 Մեմեոն Հերակլեսի 98, 100, 103,
 104, 108, 111, 122—125, 128,
 130, 134—137, 142, 143, 146,
 148—150, 154, 156, 157
 Մեյնեֆե 194
 Մետրոդորոս Սկեփտացի 28, 85, 98,
 126—128
 Մետելլուս Կելլեր 215
 Մերիվիլ, պատմաբան, 59
 Միթրասոս 52, 53
 Միլլեր Կոնրադ 197, 198
 Մինր 85
 Մինրդատ Ա 34
 Մինրդատ Բ, պարթևների մեծ թա-
 գավոր, 46
 Մինրդատ Գ., Հրահատ Գ.-ի հայրը,
 227
 Մինրդատ Ա, պոնտական թագավո-
 րության հիմնադիր, 37, 38
 Մինրդատ, Փորր Հայքի թագավոր,
 40, 44
 Մինրդատ Եվպատոր կամ Պոնտացի
 (Մեծ) 18, 22, 23, 27—31, 37, 38,
 46—62, 64—68, 70, 71, 77, 78,
 86, 91—105, 107, 108, 110, 111,
 123—131, 135, 142, 143, 145,
 149—151, 155—159, 162, 164,

168—170, 176, 177, 179—203,
210, 213, 215, 217, 218, 222—225,
227, 228

Միշենկո 41

Միտրոփանես 186

Մյուլլեր 44, 66, 134, 146

Մոսփերենս 78

Մուլտի 83

Մսմզեն Բ. 18—21, 23, 27—31, 37,
54, 57, 58, 60, 62, 69—71, 81, 82,
86, 103, 108, 111, 116, 129, 136,
146, 147, 155, 156, 159—161,
169, 170, 173, 182, 187, 189, 200,
215, 227

Մորգան 20, 27, 31, 54, 160

Մովսես Խոսեմացի 13, 14, 17, 21,
24, 41, 45, 47, 63, 64, 76, 80,
86, 87, 90, 109, 116

Մովսես Կաղանկատվացի 6

Մուրենա, զորավար, 91, 119, 120,
133, 135

Յուստինոս 45, 46, 50—53, 55, 57,
58, 60, 67, 68, 70, 227

Նարուզդոնսուր 21

Նանեա 85, 159

Նեմանես կամ Նայմանես, արմեն զո-
րավար, 59

Նեվեդոմսկի 37, 56

Նիգե Բ. 70, 169

Նիկողայոս Դամասկացի 143, 207

Նիկոմեդես Բ 51, 53, 57

Նիկոմեդես Գ 53, 94

Նիչ Գ. 134

Շախաու 137

Շաքո Վ. 107

Շալիգիլ Ֆ. 56

Որոքազոս, Միհրդատ Բ.-ի դեսպա-
նը, 53

Ուռնտաս-Երվանդ 44

Պապովյան Ա. Ա. 18

Պետրոս Մեծ 77

Պիլեզիկյան Հ. Բ. 41, 200

Պլինիոս 41, 67, 75, 76, 83, 85,
152

Պլուտարխոս 29, 42, 43, 47, 51,
52, 54, 71, 76, 80, 81, 85, 98,
97—104, 107, 108, 112—138,
140, 143—156, 159, 162, 164—
166, 169—171, 173, 174, 179,
182, 190, 191, 193, 195, 196,
199, 202, 204, 206—209, 212—
215, 218, 220, 222, 223, 228

Պոլիբիոս 40, 44

Պոմպեոս 13, 23, 28, 32, 75, 90,
172, 182—187, 189—191, 193—
196, 198—204, 206—213, 215—
218, 220, 222—228, 230

Պոսիդոնիոս 207

Պաղիմնոս, աշխարհագետ, 82, 83

Պառլիմնոս 68

Պրոկոպիոս Կեսարացի 14

Ռեյնալ 18, 19, 21, 23, 27—31, 47,
50, 51, 54, 92, 94, 99, 100, 103,
108, 112, 119, 121, 124, 125,
127—129, 134, 135, 143, 146,
150, 155, 156, 159, 160, 165, 169,
170, 173, 183, 187, 190, 196—
198, 200, 207

Ռուփոս 154

Սալմանասար 3-րդ 13, 21

Սալուստիոս 71, 98, 108, 111, 112,
134, 136, 145, 157

Սանատրուկ Բալավոր 157

Սարգոն 2-րդ 13

Սարգսյան Գ. 5, 11, 21, 24

Սասանյաններ 41

Սեբոս 14

Սելեկյաններ 21, 33, 34, 38, 40,
48, 69, 75, 80, 85

Սելևոս Բ. Կալլիսիկոս 34

Սեբոսիոս 91, 93, 95

Սեֆաթիլիոս 119, 120, 122, 123,
143, 158

Սկավրոս 225

Սոկրատես, Նիկոմեդես Գ.-ի կրտսեր
որդին, 53

Սուրենատիոս 154

Սուլլա 52, 53, 61, 62, 64, 69, 73,
91, 93, 95, 108, 146, 147, 157,
178, 213

Սուֆրյան 63

Ստրաբոն 40—43, 46—48, 65, 66,
68, 70, 75, 77, 78, 80, 82, 85,
111, 127, 128, 136, 151—153,
157, 189, 191, 194, 196—198, 200,
202, 209, 210

Վալերիուս Մաքսիմուս 187, 188, 193,
208

Վահագն 23, 85

Վալկուն ելուզակ 109

Վեսելովսկի 69

Տակիտոս 71, 83, 152

Տալլոս 196, 197

Տաֆսիլես 137

Տաշյան Հ. Վ. 64

Տերտրյան Ա. 6

Տիրիուս, հուլյն, 78

Տիգրան Ա., Տիգրան Բ-ի հայրը, 47

Տիգրան երվանդյան 19

Տիգրան Բ կամ Մեծ 5, 17—24, 27—
31, 33, 40, 45—58, 62, 65—76,
79, 80, 84, 85—88, 90, 93, 97—
111, 113, 116—160, 162, 164—
166, 168—170, 174, 176, 179—
182, 185—190, 199, 200, 202—
204, 206—209, 212, 213, 222—

224, 226—228

Տիգրան Կրասեր, Տիգրան Բ-ի որդին,
187, 189, 190, 202—204, 206,
209, 211—213, 215, 228

Տիգրանունի, Տիգրան Բ-ի զույրը, 87
Տիմարիոս 44

Տիտուս Լիվիուս 134, 143, 146

Տիրան 47

Տիր 23, 85

Տրդատ (Արշակ Բ), պարթև թագա-
վոր, 34

Տրիարիուս 177—180

Տուրենրիզ Ֆ., ֆրանսիացի գիտնա-
կան, 27, 200

Փաբիուս Հադրիանուս 177

Փառնակ Պոնտացի 40, 44, 224, 225

Փավստոս 80, 82, 83

Փլեզոն Տրալացի 134, 135, 146,
158, 159, 169

Փերիսանյան 21

Փրոնտինուս 133, 135, 136, 138,
142, 143, 146, 147, 191, 193

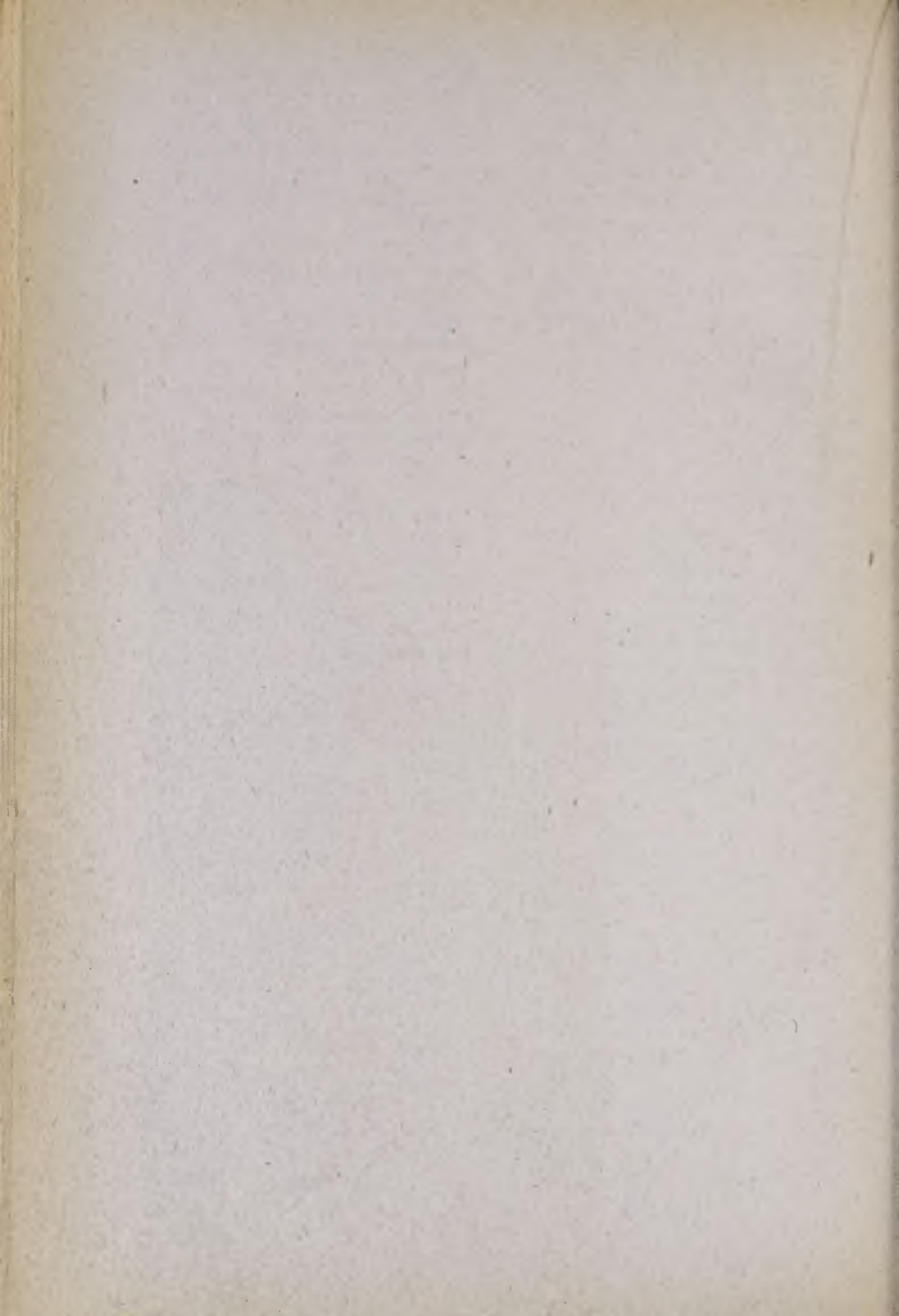
Քսենոփոն 161, 166, 182

Քսիլանդեր 194

Յաբրիցիուս, հեղինակ, 43

Յենեոս 18, 19, 23, 27, 29, 31, 93,
105, 107, 134, 155, 169, 173, 190

Յինկ Ֆ. 6

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Արաս կամ Արանտ զետ, տե՛ս Ալա-
զան զետ

Արասքուման 218

Ադիաթեն 48, 66, 75, 80, 130, 157,
222

Ադրաբանան ամրոց 66

Աբենեֆ 60, 64, 95, 105

Ալազան զետ 218, 220

Ալաշկերտի դաշտ 204

Ալաշա 198

Ալեքսանդրիա 90

Ալայան լեռներ 224

Ախալցխա 5, 215, 216

Ախալքալաֆ 215

Ալիլիսենե 41, 195, 197, 199, 226

Ալիսենե 40

Ակե 197

Ալքակ 66

Աղձնիք 48, 82, 63, 90, 116, 162

Աղյուռ 197, 226

Աղստաֆա 218

Աղվանեֆ 6, 23, 48, 130, 218, 226

Ադրի-Ղադ, տե՛ս Հայկական Պար

Ամասիա 7, 78

Ամաստրիս, Հռենական բաղաբ, 77

Ամիդ-Ղիարքեֆի 114, 132

Ամիսոս 37, 50, 77, 97, 102, 105,
107, 108, 175

Ամնիաս, զետ, 58

Անահիտյան երկիր 195, 215, 220, 222

Անգուլիսենե 191, 194

Անդրկովկաս 13, 213, 220, 222

Անի ամրոց 63

Անի-Կամախ 64, 197

Անտիոք 21, 68, 69, 74, 80, 102,
103, 152, 153

Անտիտավրոս 41

Աշկալա 198, 201

Աշտարակ 215

Ազամեա, բաղաբ, 21

Ապարան 218

Առաջավոր Ասիա 17—19, 24, 31,
33, 44, 99, 152, 229, 230

Ասորապատ, տե՛ս Զադրակարտա

Ասիա 30, 31, 35, 56, 59, 62, 63,
78, 108, 112, 128, 178, 181, 133,
184

Ասիական Թուրքիա 197

Ասորեստան 13

Ասորիք 21, 67—72, 79, 80, 104,
110, 152, 153, 209, 210, 223—
225, 229

Առաջի գավառ 220

Ատլանդ կղզյակ 63

Ատտիկա 63

Ատրպատական 34, 43, 44, 46—48,
50, 65—68, 130, 159, 180, 182,
197, 226

Արաբիա 130

Արածանի 22, 134, 136, 165, 166,
168—171, 173

Արարատյան դաշտ 43, 44, 79, 173,
204

Արարատ 171

Արաֆս զետ 43, 203, 204, 207

Արաֆի դաշտ 43

Արքելա 66, 68

Արդվին 201

Արզն, բաղաբ, 82

Արկայիոկերտ 23, 79

Արմավիր 14, 15, 23, 24, 45, 79

Արմենիա 41, 44, 46, 66

Արշամաշատ 23, 79

Արտագ գավառ 174

Արտաշատ 23, 24, 42—45, 50, 79,
80, 84, 121, 161, 165, 166, 174,
179, 202—205, 207, 213, 215, 218
Արտաֆառատ կամ Արտաֆառատա
43
Արևելյան կիլիկիա 110, 152, 209
Արևելք 17, 20, 23, 25, 29—31, 33,
35—37, 48, 53, 55, 56, 75, 110,
157, 159, 160, 225, 230
Արևմուտք 30, 33, 35, 75, 159, 210
Ափսարու գետ 200
Արուն 174

Բաքիլոն 21, 22, 81, 82
Բաքիլոնիա 66
Բագաոն 64
Բագավան 174, 204
Բաթում 201
Բալկանյան բերակղզի 39
Բակուրիա 34
Բաջֆալե 65, 174
Բասգոյադարիզա 195
Բասեն 165
Բասորաբեդա 41
Բատմա-սու 130, 132
Բարձր Հայք 204
Բաֆու 8
Բեռլին 61
Բերիտ, քաղաք, 21
Բերկերի 174
Բեռլին 64, 81, 83, 97, 106, 137,
150, 209, 229
Բիթլիս (Քաղեղ) 161
Բիթանիա 36—39, 44, 53, 57, 93—
95, 97, 181—183, 225
Բիրեջիկ 225
Բեաքեղ բերդ 124
Բոսֆոր 38, 94, 95, 97, 195, 200
Բոսֆորյան քաղաքություն 97, 108,
218, 224

Գազինուրա, գյուղաքաղաք, 78, 177,
179
Գալատիա 36—39, 94, 181, 182,
189, 210, 225

Գազտուրիս 193, 204
Գալլ գետ 193
Գաննի 14, 24
Գոգարենե, տե՛ս Գուգարք
Գոդրեն 45
Գևորգյան ճեմարան 6
Գուգարք 41

Դադասա ամրություն 179
Դանայա ամրոց 189
Դանուբ գետ 224
Դշտային կիլիկիա 69—71
Դաստեյրա 191, 193, 194, 196—199
Դաստրախու լեռ. 191, 196
Դարանաղի գավառ 197, 226
Դարդանու 62, 91
Դերջան գավառ 41, 199, 226
Դիդեմ 166, 171
Դիլիջան 218
Դիսսկուրիա 38, 201
Դոստալ 197, 198
Դոռպատ-Տարաու 8
Դվին 13

Եգիպտոս 68, 72, 79
Եդեսիա 67
Ելիմայիս կամ Լուրիստան 159
Եկբատան 50, 66
Եկեղյաց գավառ 41, 191, 196, 215,
222, 226
Ենա 5, 6
Ենդերես 193
Երեզ գավառ 64
Երվանդաշատ 23
Երևան 5, 8—10, 12—15, 17, 18,
21, 22, 24, 45, 171
Եվքեա մեծ կղզի 63
Եվրոպա 30, 59, 79, 107
Եփեսոս 110, 117
Եփրատ 34, 52, 67, 68, 71, 102,
111—114, 121, 151, 159, 181—
183, 186, 191, 195—200, 210,
212, 213, 215, 222, 223, 225,
226, 229, 230
Եփրատ-Արածանի երկիր 161, 166

Ձադրակարտա 34

Ձախ 174

Zanserio կայարան 84

Ջարեհավան 23

Ջարիադրեսի պետություն 116

Ջարիշատ 23

Ջելա 179

Ջիմարա 197, 198, 199

Ջեզմա 44, 67, 69, 72, 151

Էգեյան ծով 60, 95, 184

Էջմիածին 6

Էրզրում 201

Էպիդափեն 102

Թեմիսկիրա նավահանգիստ 97

Թերմոդենդ գետ 92

Թիլ ավան 64

Թիֆլիս 5, 7, 10, 45, 103, 113, 197

Թուրքում 201

Թրակիա 39, 59—61

Իբերիա 23, 48, 72, 151, 217, 220, 226

Իգոլու (*Իգոլի*) 111

Իջևան 218

Իսավրիա 95

Իսպանիա 91, 92

Իտալիա 31, 36, 62, 77, 106, 178, 184, 189, 211, 224, 227

Իրան 33, 229

Իրիս գետ 177

Լադոնիկես, քաղաք, 21

Լազո կայարան 218

Լամպսակուս, քաղաք, 95, 96, 97

Լայպցիգ 5, 6, 56, 64, 111, 157, 194

Լեոնային Կիլիկիա 69, 72

Լիկաոնիա 38, 128, 180

Լիկոս գետ 99

Լոնդոն 196, 197

Խառան, տե՛ս Կարրարա

Խարբերդի դաշտ 114

Խոյ 174

Խոսպիա 215, 218, 222

Խոտենե գավառ 200

Սոփի կամ Սոփաց աշխարհ 38, 40, 44, 48, 49, 52, 54, 70—72, 79, 113, 114, 116, 119, 124, 136, 153, 160, 209—212, 225, 226

Սումար 171

Սումար-Ռիդեմ 166

Վաբիրա, գյուղաքաղաք, 78, 99, 100, 101, 110, 178

Վամախ, տե՛ս Անի-Կամախ

Վամբե գավառ 218

Վամբյուզես գետ 220

Վալադոլիկիա 20, 21, 34, 36—39, 42, 44, 48—54, 56—59, 65, 70—73, 76, 85, 92—95, 110, 111, 122, 134, 151, 209, 225

Վասպիանեն 41

Վասպիա 222

Վասպից ծով 72

Վասպյան երկիր 41

Վարենիտիս 41, 199

Վարբազեն 172

Վարկարիոկերտ, տե՛ս Արկաթիոկերտ

Վարեռ գավառ 41

Վարդարա, քաղաք, 223

Վիգիկոս, քաղաք, 96, 97, 124

Վիլիդի (*Cyleiza-Cymiza*) 83, 161

Վիլիկիա 34, 38, 52, 70, 80, 94, 95, 122, 123, 128, 148, 150, 178, 180, 182, 186, 189, 191, 210, 225

Վիրավական 218

Վլարչի 41

Վոլխիդա 194

Վոդֆի 38, 48, 61, 195, 200, 213, 217, 218, 225

Վոմազեն 69, 70, 72, 110, 152, 153, 225

Վոմանա, գյուղաքաղաք, 78, 100, 177

Վոնդախսագ 215

Վոպ-Ռադ 199

Վովկաս 197

Վորդուֆ կամ Կորզվաց երկիր 48, 66, 68, 77, 80, 110, 114, 152—154

Վուլադի կամ Կարվանսարայի լեռնանցք 174, 204

Հայիս գետ 183

Հայաստ 13

Հայաստան 9—14, 16—25, 27, 28,
30, 31, 34, 40—44, 46, 47, 50,
62, 64, 66—69, 71—81, 84, 85,
90—93, 99—101, 105, 107—109,
111, 114, 116, 123—125, 129,
131, 133, 135, 154, 156, 158,
174, 178, 180, 186—190, 193—
195, 197, 199—206, 210, 213,
217, 218, 220, 226—228, 230

Հայկական բարձրավանդակ 162

Հայկական լեռնաշխարհ 44, 48, 229

Հայկական Պար 204

Հայկական Տավրոս 116

Հասանդալա 165

Հարավային Հայաստան 229

Հարմոզիկա, *ամբոթյուն*, 217

Հելլադա 9—12, 31, 60, 63, 64

Հելլեսպոնտ 96

Հիդարա, *ամբոթյուն*, 194

Հին Հայաստան 17, 22, 24, 25, 27,
45, 79, 80, 86, 200, 229

Հյուսիսային Միջագետք 44, 174

Հնդկական Կովկաս 34

Հնդկական օվկիանոս 33

Հռոմ 17, 18, 34—38, 48, 51, 53,
56, 57, 59, 61, 62, 64, 67, 72,
73, 77, 91—95, 100, 103, 107,
110, 126, 129, 135, 169, 178, 180,
181, 183, 184, 186, 189, 209, 213,
220, 222, 224, 225, 229, 230

Հռոմեական Ասիա 91, 96, 106, 107

Հրեանաան 71

Հունաստան 35, 37, 56, 59, 61, 77,
85

Ղանլինա 215, 218

Ղարայազի գաղա 220

Ղարաֆիլիս 165, 166

Ղրիմ 218

Մազենեսիա 35, 40

Մաժաֆ 21, 70, 77, 92

Մակեդոնիա 35, 58, 60, 64, 67

Մանազկերտ 165

Մանանադի 197, 226

Մասիս լեռ 82

Մարաստան 44, 48, 65, 66, 72, 79,
87

Մարբուրգ 7

Մարիար ծով 96

Մելիտենե 71, 111

Մեծ Աղբակ դավառ 65

Մեծ Հայք 40, 42, 43, 48, 79, 194,
198

Մեծ Հայաստան 42, 44, 48, 49, 54,
56, 62, 79, 116, 142, 143, 152,
176, 209, 226

Մեծավոր Արեւիք 12, 20, 23

Մզուր 197, 226

Միգդոնիա 31, 33, 66, 67, 82, 172,
174

Միջագետք 46, 52, 67, 70, 79, 80,
151, 156, 157, 174, 176—178,
182, 186, 196, 213, 223—227

Միջերկրական ծով 34, 70, 72, 110,
184

Միջին Ասիա 44, 50

Միսիա 38

Մծքին 67, 152, 174—176, 178

Մծուր, *բաղար*, 14, 23

Մշո դաշտ 130, 161, 162

Մոսկվա 25, 27, 29, 30, 37, 41, 54,
56, 60—62, 75, 81, 215, 222,
227

Մցխեթ 217

Յորա գետ 218, 220

Նախ-ի 13

Ներշիկ 121, 130, 161, 162

Նեքսիսյան դարոց 7

Նիկոիորիոս գետ 83, 131, 132

Նիկսար (*Նեոկեսարիա*) 99

Նիկոպոլիս 193—199

Նոր ամրոց 222

Նիեմոն 21, 22, 66, 68, 81, 82

Շաբիան 114

Շենիկ 121, 162

Շորապան 217

Շուալուզարդ 197

Չիմաստան 44

Պաղեստին 72, 109, 225

Պանտիկապեյոն (*այժմ Կերչ*), *բաղաբ*, 224, 228

Պատրանս ավան 170

Պարբևստան 34

Պարիադրես 41, 42

Պարիադրեսի լեռնային շրջան 194

Պարիում, *բաղաբ*, 95, 97

Պարսկաստան, 3, 37, 230

Պարբենիս, *գետ*, 83

Պավլագոմեիա 99, 93, 94

Պելլոբոս գետ 217

Պետերբուրգ 6, 7, 67, 70, 76, 169

Պերգամոն 35, 44

Պիմոլիսա, *գյուղաքաղաք*, 78

Պիսիդիա 95

Պյուրկ 177, 193, 196, 198

Պոնոթոս 18—21, 28, 29, 31, 34, 38, 39, 42, 48, 49, 50, 57, 72, 77—79, 85, 93, 94, 96—99, 101, 105, 117, 125, 127, 128, 154, 155, 176—179, 181, 183, 186, 189, 190, 198, 202, 222

Պրիապոս, *բաղաբ*, 95

Պրոսթեմտիս 38, 95, 96

Պրովինցիա Ասիա 34, 93, 95, 96, 106

Պրոտոսլաֆիոն 58

Պտղոմալիդ, *բաղաբ*, 71, 109

Պևտինգերյան ֆարոնգ 12, 13, 83, 111, 114, 161, 166, 171, 173, 174, 194, 197—199, 203, 204, 215, 216, 218

Ջեզիրե 174

Ջուլամբերկ 174

Ռուսաստան 38

Ռիոն գետ 217

Սամոսատ 225

Սատաղ 13, 198, 199, 204

Սեբաստոպոլիս 13, 215, 217, 218

Սելեկիա, *բաղաբ*, 44, 68, 69, 72, 152, 153

Սելեկիա, *ամրոց*, 225

Սելեկիա, *շրջան*, 79

Սելեկյան Ասորիք 69

Սելեկյան երկրներ 44

Սերնեանին 198

Սդերդ 83

Սինոպ 37, 50, 77, 108, 224

Սինորիա 193—196, 198—200, 222

Սինորեզա, *ամրոց*, 196

Սոզդիանեն 34

Սուլի, *բաղաբ*, 74

Սովետական Միություն 5, 15

Սովետական Հայաստան 5, 8, 14, 15, 16

Ստրասբուրգ 5, 43

Սուխում 204

Սուրամ 38

Սև ծով 37, 38, 44, 48, 200

Վանա լիճ 161, 165

Վան 23

Վայկունիք 109

Վաղարշապատ 67, 86

Վասպուրական 41

Վարդանակերտ 204

Վիեննա 9, 27, 41, 63, 67, 87, 124, 200, 218

Վրաստան 130

Վրկան 34

Տալավրա, *գյուղաքաղաք*, 78, 100, 180, 181, 222

Տայֆ 41

Տավրոսյան խրոնենա 38

Տավրոսյան լեռներ 84, 121, 130, 161, 164, 174

Տավրոս 114, 135, 152, 162, 172,
174, 183

Տարոն 122

Տամոնիախ, տե՛ս Տմորիք

Տիահա, քաղաք, 77

Տիգրանակերտ 13, 21—24, 30, 48,
71, 74, 77, 80—83, 85, 88, 90,
110, 113, 116—124, 129—138,
145, 147—153, 156, 159, 169,
175, 178

Տիգրիս գետ 92, 113, 114, 116, 176,
229, 230

Տիգրոն 155, 158, 186—188

Տմորիք 41

Տովիսա ամրոց 111, 136, 225

Տրապիզոն 37, 42, 77, 152, 225

Տրոֆմեի երկիր 182, 185

Փայաակարան 41

Փառնակիա 42, 225

Փասիս, տե՛ս Փոթի

Փավնիախ 41

Փարիզ 21, 27, 31, 36, 54, 83, 142,
166, 220

Փյունիկիա 70—72, 102, 225

Փոքի 200, 217

Փոքր Ասիա 20, 22, 35, 39, 58—63,
70, 72, 128, 129, 182, 183, 201

Փոքր Հայք 37, 38, 40—42, 44, 48,
49, 92, 101, 176, 177, 180, 181,
190, 191, 194, 225, 226

Փոյուզիա 39, 95

Քաղկեդոն 94, 95, 96

Քերոնեա 146

Քեփրիֆ 84, 203, 204

Քիոս կղզի 61

Քործենե 41

Քրդստան 196

Քսերֆսենե 41

Օդոմանտիս 46

Օսրոյենե 48, 67, 226

Ֆարկին 48, 83, 86, 88, 116, 121,
131, 132

Ֆարկին—սու 130, 131

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿ

Նախքան մեր թվ.

Անտիոքոս Մեծի պարտութիւնը Մաքնեսիայի ճակատա- մարտում	180
Արտաշեսը և Զարեհը իրենց հայտարարում են անկախ թա- գալորներ Մեծ Հայքի ու Մոփքի	189
Արտաշես Ա-ի մասնակցութիւնը փոքր Ասիայի հինգ թա- գալորներին խաղաղութիւն դաշինքին	180
Արտաշատ քաղաքի հիմնումը	166
Սելևկյան Անտիոքոս Դ-ի արշավանքը Հայաստան	165
Տիգրան Բ-ի ծնունդը	142/141
Տիգրան Բ-ի գահակալութիւնը	95
Տիգրան Բ-ի դաշինքը Միհրդատ նվաւտորի հետ	95/94
Մոփքի միացումը մեծ Հայաստանին	94
Տիգրան Բ-ի առաջին արշավանքը Կապադովկիա	93
Կիլիկիայի փոխպրետոր Սուլլան վերադարձում է Կապա- դովկիան	92
Միթրաաս և Բագոսս զորավարների նոր հարձակումը Կապադովկիայի վրա	91
Տիգրան Բ-ի հաղթական կռիւներն ընդդէմ պարթև Արշա- կունիներին և սրանց արևելյան երկրներին նվաճումը	89—85
Հռոմեական-պոնտական առաջին պատերազմը	88—84
Դարգանոսի բանավոր դաշնադրութիւնը	84
Տիգրան Բ-ն նվաճում է Ասորիքը և Դաշտային Կիլիկիան	84/83
Հռոմեական-պոնտական երրորդ պատերազմը	73—71
Մետրոդորոս Սիեփասին ուղարկվում է Հայաստան իբրև դեսպան	71 (ամռանը)
Միհրդատ նվաւտորի պարտութիւնը և փախուստը Հա- յաստան	71 (աշնանը)
Դեսպան Ապսիոս Կլավդիոսը պահանջում է, որ Միհրդա- տը հանձնվի Լուկուլլոսին	71 թվի վերջերին
Լուկուլլոսի վերադարձը սլրովինցիա Ասիա և պատերազմի ավարտման հանգիսատները	70
Լուկուլլոսի գաղտադողի ու անսպասելի արշավանքը Հա- յաստան	69 (գարնանը)
Մենրուսմանի և հայկական փոքրաթիվ հեծելազորի զրոհը թշնամու վրա	» »
Տիգրանակերտի պաշարումը	» »

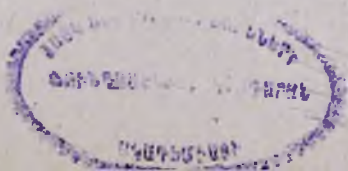
Հայկական հեծելազորի գիշերային մուտքը Տիգրանակերտ և Տիգրանի կանանոցի ազատումը	69 (գարնանը)
Տիգրան Բ-ի տեսակցությունը և խորհրդակցությունը Մի- հրդատի հետ	69 (ամառը)
Ճակատամարտը Տիգրանակերտի մոտ	69 (հոկտ. 6-ին)
Հռոմեական-հայկական կռիվներն Արածանիի հովիտներում Արածանիի ճակատամարտը	68 (ամառը)
Հռոմեական-հայկական կռիվներն Արածանիի հովիտներում և Տիգրանի հետ	68 (սեպտեմբերին)
Հռոմեական զորքի (Տրիարխոսի հրամանատարությամբ) ծանր պարտությունը Պոնտոսում	68 թվի վերջերին
Հռոմեական զորքերի բարոյալքումը և Հուկուլիոսի նահան- ջը դեպի Գալատիա	67 (գարնանը)
Պոմպեոսի արշավանքը Միհրդատի դեմ	67 (ամառը)
Կրտսեր Տիգրանի ապստամբությունը հոր դեմ	68 (գարնանը)
Միհրդատի նահանջը Դասսեյրայից և պարտությունը Լի- կոս դեպի մոտ	» »
Պոմպեոսի արշավանքը Հայաստան և հաջորդյալ Տիգ- րանի հետ	68 (աշնանը)
Իրերների ու ազվանների հանկարծակի հարձակումը Պոմ- պեոսի ձմեռոց զորամասերի վրա	» »
Պոմպեոսի արշավանքն Իրերիա	66 (17—21 դեկտ.)
Պոմպեոսի արշավանքն Աղվանք	65 (գարնանը)
Պոմպեոսի վերադարձը Փոքր Հայք	65 (ամառը)
Տիգրան Բ-ի մահը	61 (գարնանը)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ակադեմիկոս Ն. Մանանդյանը և նրա «Տիգրան Բ և Հոռմը» աշխատությունը	5
1. Առաջարան	27
2. Առաջավոր Ասիայի քաղաքական ու տնտեսական դրությունը Տիգրան Բ-ից առաջ	33
3. Արտաշեսյան Հարստությունը և Տիգրան երկրորդը	40
4. Հայ-պոնտական դաշինքը և Տիգրան Բ-ի արշավանքը Կասպադովկիա	49
5. Միհրդատյան առաջին պատերազմը (88—84 թվ.)	56
6. Տիգրան երկրորդի նվաճումները	65
7. Հելլենիզմի դորեղացումը Հայաստանում և Տիգրանակերտ քաղաքի հիմնումը	74
8. Միհրդատյան երրորդ պատերազմը և Միհրդատի փախուստը Հայաստան	91
9. Լուկուլլոսը պահանջում է հանձնել իրեն Միհրդատին և նախապատրաստվում է պատերազմի	101
10. Լուկուլլոսի հանկարծակի հարձակումը և առաջին ընդհարումը հայերի հետ	110
11. Տիգրանակերտի պաշարումը և Տիգրանի տեսակցությունը Միհրդատի հետ	121
12. Մեծ ճակատամարտը Տիգրանակերտի մոտ	130
13. Տիգրանակերտի առումը և Տիգրանի աշխարհակալ մեծ պետություն քայքայումը	148
14. 68 թվի կռիվները Հայաստանում և Միջագետքում	156
15. Տիգրանի և Միհրդատի հաղթական առաջարժումը և Լուկուլլոսի նահանջը	176
16. Պոմպեոսի արշավանքը Պոնտոս և Միհրդատի պարտությունը	186
17. Տիգրանի հաշտությունը Պոմպեոսի հետ	202
18. Հայաստանը և մյուս հարևան երկրները Պոմպեոսի արշավանքից հետո	217

ՑԱՆԿ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ, ԴՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

Աղբյուրների համառոտ տեսություն	233
Ցանկ աղբյուրների	237
Ցանկ զրականության	241
Անձնանունների ցանկ	245
Տեղանունների ցանկ	251
Ժամանակագրական աղյուսակ	257

ՀԱԿՈՐ ՀԱՄԱԶԱՍՊԻ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը
(Վերաճրատարակություն)

Հրատարակության է ներկայացրել հայագիտական
հետազոտությունների կենտրոնը

Խմբագիր՝ Հ. Գ. Փամկոչյան
Հրատ. խմբագիր՝ Լ. Լ. Աղայան
Գեղ. խմբագիր՝ Ն. Ա. Թովմասյան
Տեխն. խմբագիր՝ Հ. Ա. Հովասափյան
Վերատուգող սրբագրիչ՝ Հ. Ա. Վարդանյան

ՎՖ 07700

Պատվեր 725

Տպաքանակ 10000

Հանձնված է արտադրության 7/IV 1972թ.,

Ստորագրված է տպագրության 12/XII 1972 թ.:

Թուղթ 60×90¹/₁₆՝ Տպագր. 16,25 մամուլ+3 ներգիր:

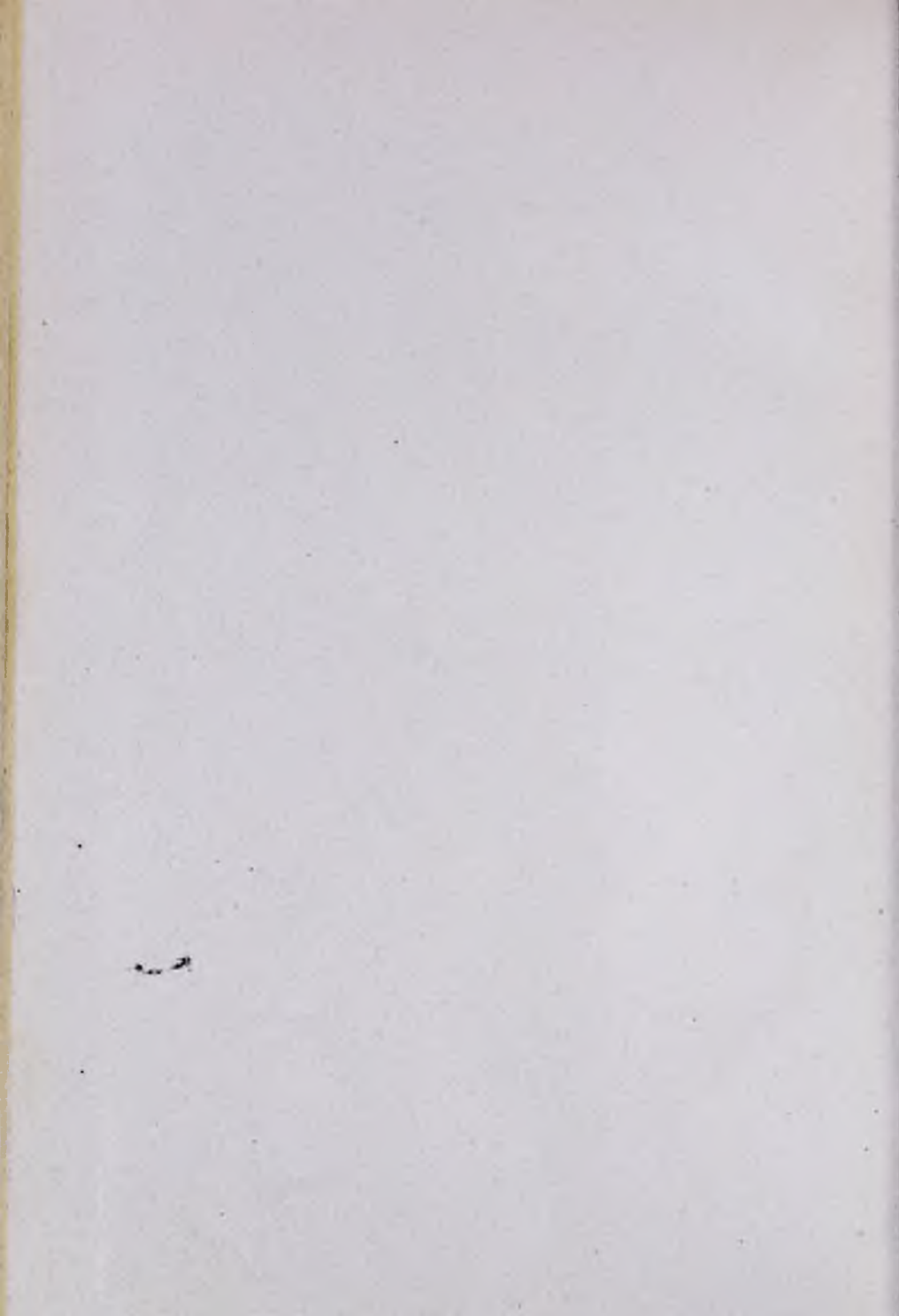
Հրատ. 13 մամ.: Գինը՝ 1 ռ. 20 կոպ.:

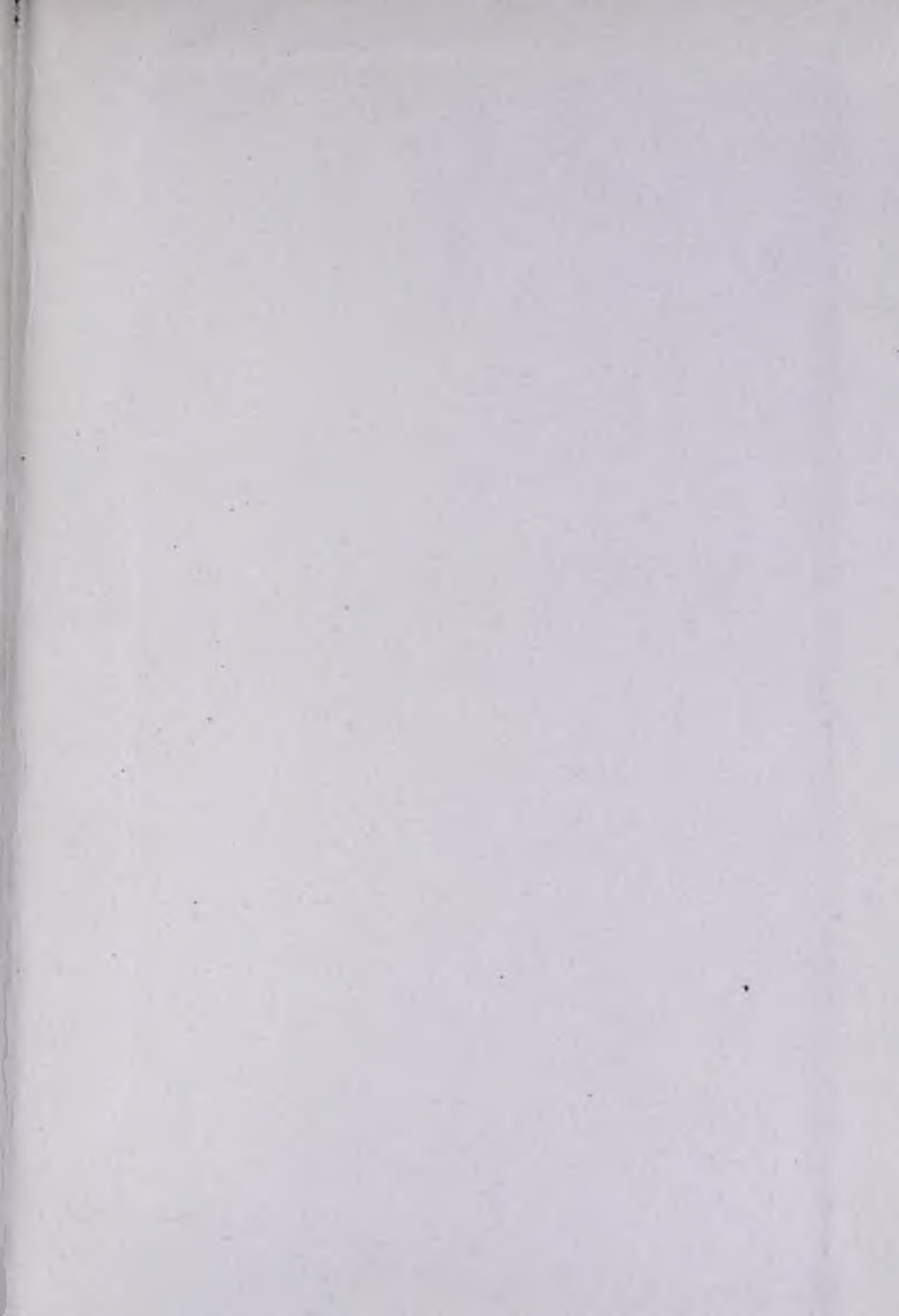
Երևան համալսարանի հրատարակչություն: Արտվյան փող. № 52:

Երևանի պետական համալսարանի տպարան:

Երևան, Արտվյան փող. № 52:

ԳԱՍ Հիմնադար Գիտ. Գրադ.

220050228